

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

АНАТОЛІЙ ОЛЕКСІЙОВИЧ КОПИЛОВ

ОСОБИСТІСТЬ У ВИМІРІ ЕПОХИ

Спогади. Дослідження

Випуск III

Кам'янець-Подільський
2021

УДК 016:929+94(092)

ББК 91.9:63.3

A64

Рекомендовано до друку вченою радою
Кам'янець-Подільського національного університету
імені Івана Огієнка (протокол № 14 від 25 листопада 2021 р.)

Рецензенти:

Олександр Добржанський, доктор історичних наук, професор
(м. Чернівці).

Олександр Лисенко, доктор історичних наук, професор (м. Київ).

Укладачі:

Володимир Дубінський, кандидат історичних наук, доцент;

Валерій Степанков, доктор історичних наук, професор.

Літературний редактор:

Зореслава Шевчук, кандидат філологічних наук.

Технічний редактор: Ірина Пігович.

A64 Анатолій Олексійович Копилов: Особистість у вимірі епохи:

Спогади. Дослідження / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка; [уклад.: Володимир Дубінський, Валерій Степанков]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2021. Вип. III. 288 с.

У збірнику вміщено матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Особистість у вимірі епохи (до 85-річчя від дня народження професора Анатолія Копилова)», яка відбулася 22 вересня 2021 року в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка. Матеріали друкуються в авторській редакції.

УДК 016:929+94(092)

ББК 91.9:63.3

© Дубінський В., Степанков В.,
укладання, 2021

© К-ПНУ ім. Івана Огієнка, 2021

Переднє слово

Час, як ніщо інше в земній природі, наділений чарівною властивістю пришвидшуватися чи загальмовуватися у сприйнятті людської пам'яті. Не є таємницею той факт, що за певних обставин події дня можуть здаватися вічністю, а 15-20-річної давності – вчорашнім чи позавчорашнім днем. Пишучи ці слова, мені важко збагнути, що шановного Анатолія Олексійовича Копилова немає з нами вже майже 15 років. А враховуючи, що з 2003 року, внаслідок важкої хвороби, він майже не проводив занять, то виповнилося 18 літ із часу припинення активної освітньої й наукової діяльності. Себто, іншими словами, на сьогодні майже 2 покоління сучасників або зовсім його не знають (18-20-річні), або мають загальні уявлення (36-40-річні), і то не стільки особисті, скільки з переказів старших. І тут виявляється інша – жахлива властивість часу: холодно-безжальна, що поглинає все, деформуючи чи стираючи пам'ять не тільки окремих осіб, а й, буває, цілих поколінь і навіть етносів. Пробуджуючи в такому випадку примару загрози (особливо в сучасних умовах згасання зацікавлення людей до живого спілкування між собою, породженого надзвичайно інтенсивним процесом його заміни винаходами електронних технологій і буттям у віртуальному світі) трансформації духовного життя в пустелю безпам'ятства, а й людей у манкуртів – служителів мамони в її мертвому царстві споживацтва.

Тільки постійно плекаючи історичну пам'ять і збагачуючи її, зможемо запобігти нерозривності ланцюга плину часу «минуле – сучасне – майбутнє» – запоруки порятунку від неминучої гуманітарної катастрофи зомбінізації. Адже людина, як прояв Душі, не вмирає до того часу, допоки продовжує зберігатися пам'ять про неї – священний символ віковічності існування єдності поколінь. Органічно пов'язуючи їх тисячами ниточок і місточків, вона споруджує незламний підмурок утвердження й розвитку духовної самоідентифікації прийдешніх поколінь. І коли, попри життєві негаразди й біль, проносимо пам'ять не тільки про родичів і близьких нам людей, але й тих, хто віддав хоча б частинку свого життя для звершення добрих справ і служінню громадським і суспільним інтересам, передаємо її як естафету нашим наслідувачам, то вважаю, що чесно виконуємо шляхетний обов'язок перед ними. Саме з таких міркувань організаційний комітет, не порушуючи традиції, ухвалив провести чергову конферен-

цію, присвячену пам'яті нашого Ректора Анатолія Олексійовича Копилова «Особистість у вимірі епохи» (дві попередні відбулися у 2011 та 2016 рр.) – 85-річчя від дня народження.

Сповна поділяю думку професора Анатолія Філінюка, висловлену ще 5 років тому, що «виявляючи величезну повагу до пам'яті харизматичної постаті ректора, вважаю за необхідне особливо наголосити на тому, що потрібно систематично згадувати його добре ім'я в контексті історії вишу і виважено розмірковувати та осмислювати його справді взірцевий, гідний для наслідування стиль управління на шляху подальшого удосконалення діяльності університету напередодні столітнього ювілею (виділено мною – В.С.)». Особливо актуально вона звучить нині, коли впродовж останніх років чітко простежується тенденція висування на керівні посади зверху донизу й навпаки не кращих фахівців, котрі не тільки отримали глибокі теоретичні знання (з урахуванням світових стандартів), але й пройшли вишкіл мінімум 10-15 років практичної роботи за фахом, виявивши відповідні здібності, а за критеріями «молодості»; вірності патрону, партії, клану; особистих давніх знайомств; родинності; бізнесових інтересів тощо. Як наслідок, спостерігаємо безпорадність і параліч функціонування владних і управлінських структур, процвітання корупції та їх неспроможність якісно провести хоча б одну реформу. І тут аж ніяк не допоможуть ні «відосіки», ні вайбери, ні всі інші електронні версії дистанційного управління, якщо в них не працюватимуть високоякісні кадри з їх стратегічним мисленням, умінням використання попереднього досвіду й, що не менш важливо, володінням мистецтвом керування підлеглими і колективом. І, на мій погляд, у цьому відношенні очільникам управлінських структур закладів освіти можна багато чого запозичити з досвіду Анатолія Олексійовича, котрий пропрацював 24 роки Ректором нашого інституту/університету.

Висловлюємо щиро вдячність усім, хто відгукнувся на наше запрошення взяти участь у конференції, сприяли її проведенню, а відтак вшанували пам'ять про нашого Ректора – одного з найбільш обдарованих новаторів вищівського управління України в останній третині ХХ ст., зміцнюючи таким чином нерозривність спадкоємності поколінь. Висловлюємо також щиро вдячність Зореславі Шевчук за літературне редагування цього видання та Ірині Пігович за комп'ютерну верстку книги.

Валерій Степанков

НАУКОВІ ДОПОВІДІ ТА СПОГАДИ

Валерій Смолій

*доктор історичних наук, професор,
академік НАН України
(м. Київ)*

ПРОФЕСОР АНАТОЛІЙ КОПИЛОВ ЯК ІСТОРИК І ВЧЕНИЙ-БОЛГАРИСТ

Болгаристика, як міждисциплінарний напрям соціогуманітарних досліджень, має давнє походження, що сягає XIX ст. Зазвичай її становлення пов'язують із іменами сербського лінгвіста Вуки Караджича та історика-славіста Юрія Гуци-Венеліна, котрі де-факто заклали засади болгаристики як окремого сегмента наукових досліджень. Звісно, останні були пов'язані зі слов'янофільськими настроями та панславістськими устремліннями, які визначали візерунок суспільно-політичної й наукової думки XIX ст. Водночас поставали і вповні прагматичні інтенції та рефлексії щодо осягнення історії, культури та мови слов'янських народів, які тією чи іншою мірою корелювалися з офіційною політикою Російської імперії, котра перебрала на себе роль покровительки й очільниці слов'янських народів.

Саме під такою покривкою відбувалося становлення й розгортання славістичних або, як тоді їх називали, слов'янознавчих, студій в імперії Романових. Утім, давні історичні зв'язки та культурні контакти українців і болгар причинялися й до інших сюжетів і сторінок історії, пов'язаних із болгаристикою. Варто, приміром, згадати про болгарську добу в біографії Михайла Драгоманова чи українські практики та зацікавлення Івана Шишманова¹, дружиною якого була старша донька першого Лідія. Остання навіть іронічно відзначала у своїх споминах, що «я вийшла заміж за болгарина, то це може, його (М. Драгоманова. – В.С.) вина чи заслуга»².

Певна річ, у радянську добу болгаристика опинилася під потужним впливом радянського ідеологічного канону, хоча соціогуманітарні студії, передусім філологічного спрямування, продовжувалися навіть у часи найжахливіших сталінських репресій і погрому української науки впродовж 1930-х рр.

Однак особлива ситуація, пов'язана як з болгаристикою зокрема, так і славістикою загалом, склалася в радянській науці після Другої світової війни. Біполярний поділ світу, тотальні й напружені ідеологічні змагання за часів «холодної війни» призвели до появи нових наукових дискурсів, зокрема пов'язаних зі студіюванням історії радянських сателітів із країн Варшавського чи Східного блоку. Так народилася історія країн «народної демократії», згодом «соціалістичного» чи радянського табору, котра де-факто визначала пізнавальні пріоритети, ідеологічні тренди й культурні стереотипи в царині соціогуманітарної, а особливо історичної болгаристики.

Саме на цьому культурному полі від середини 1960-х рр. довелося торувати свій шлях в історичну науку випускнику Чернівецького державного університету Анатолію Олексійовичу Копилову. Його перші наукові публікації були пов'язані з новітньою історією Болгарії, зокрема болгарським повстанням 9 вересня 1944 р., яке в радянській історіографії розглядалося як знакова історична віха³. За великим рахунком, вереснєве повстання 1944 р., яке спричинило до зовнішньополітичного та військового повороту королівської Болгарії у Другій світовій війні, значною мірою було пов'язано з підтримкою радянських військ⁴. Отож, ця дата розглядалася як одна із ключових подій у новітній історії Болгарії, котра на той час позиціонувалася та представлялася як історія «країни народної демократії», що плавно перетікала до конструювання історії держави з т.зв. «соціалістичного табору». Вочевидь, в історика-початківця А. Копилова не було особливого вибору в розробці означеної проблематики, хоч він намагався будь-що-будь уникати крайнощів і стереотипів партійної апології у представленні історії Болгарії воєнної доби. Відтак фокус його дослідницької уваги було зосереджено на студіюванні історії Вітчизняного фронту, створеного 1942 р. за ініціативою болгарських комуністів на чолі із Георгієм Димитровим.

Такий науковий ракурс дозволяв інтегрувати до дослідницьких практик й інші складові, зокрема висвітлювати, розглядати й тлумачити новітню історію Болгарії з перспективи різних учасників Вітчизняного фронту Болгарії. Безперечно, провідна роль у студіях А. Копилова відводилася Болгарській робітничій партії, котру репрезентували як провідний політичний гравець й організатор боротьби з нацизмом. Але на сторінках студій молодого вченого-славіста згадувалися й ліве крило Болгарського землеробського на-

родного союзу, військово-політична організація офіцерства «Звено», ліва фракція болгарських соціал-демократів та інші політичні сили⁵. Відтак предметна область досліджень, обрана А. Копиловим, давала можливість уникати ідеологічних крайнощів, які часто-густо призводили до того, що партійна історія правлячої партії де-факто заступала собою новітню історію тієї чи іншої країни «народної демократії» чи «соціалістичного» світу. Безперечно, молодий історик не міг відмовитися від тодішнього супровідного ідеологічного антуражу, політичної вмотивованості й глорифікації курсу правлячої партії, проте намагався втримати якийсь баланс у своїх працях. Результатом його тодішніх студій стала підготовлена й успішно захищена 1967 р. кандидатська дисертація в Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченка, присвячена конституюванню Вітчизняного фронту Болгарії та його ролі у «народно-демократичній» трансформації країни⁶.

Друга половина 1960-х – 1970-ті рр. посідають особливе місце в інтелектуальній біографії Анатолія Копилова, позаяк охоплюють період його незвичайного зростання як ученого-історика й освітнього менеджера-адміністратора, котрий досягнув усі кар'єрні «щаблі», зокрема був асистентом, старшим викладачем, доцентом, деканом історичного факультету, проректором і, врешті-решт, від 1977 р. ректором Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. Зауважимо, що окреслений проміжок часу був періодом напруженої, сповненої творчими звершеннями та досягненнями, тяжкої та розміреної повсякденної праці А. Копилова. Утім, він виріс не тільки як висококласний викладач-педагог, науковий організатор і адміністратор-управлінець, а й став визнаним фахівцем, істориком-славістом на ниві історичної болгаристики⁷.

Упродовж цього часу істотно розширюється й коло наукових зацікавлень й устремлінь А. Копилова, зокрема історик вивчає історію антифашистського руху Опору в країнах Західної Європи за часів Другої світової війни⁸, розробляє проблеми історії міжнародного робітничого та комуністичного руху⁹ тощо. У певному розумінні такі наукові студії були логічним продовженням його фахових інтересів на ниві історичної болгаристики, позаяк органічно перетікали на перехресні, проте більш масштабні макроконтексти і проблеми історії ХХ ст. Зазначимо, що саме в цей час складається творчий тандем А. Копилова з Миколою Григоровичем Кукурудзяком (1938–1999), який упродовж 1972–1974 рр. працював у

Буковинському відділі Інституту історії АН УРСР у Чернівцях, а від 1974 р. – у Кам'янець-Подільському педагогічному університеті.

Однак наукові зацікавлення й інтенції А. Копилова не обмежуються історією Болгарії та європейських країн. Прикладом, дослідник бере участь у найбільшому історичному наративі української радянської історіографії — двадцятишеститомній «Історії міст і сіл Української РСР» (загальний обсяг понад 2360 авторських аркушів, 10160 статей і довідок, 9000 ілюстрацій). Зокрема, підготував дві великі оглядові статті до тому «Хмельницька область», присвячені Білогір'ю¹⁰ та Ямполу¹¹. Водночас дедалі частіше порушує проблематику, пов'язану з історією Хмельниччини та Поділля, зокрема розглядає становище молоді на Хмельниччині за часів німецько-радянської війни¹², а також висвітлює настрої солідарності подолян у добу революційної / громадянської війни в Іспанії 1936–1939 рр.¹³

Проте А. Копилов не полишає й історичних студій у царині болгаристики. Зокрема, він вивчає українсько-болгарські історичні зв'язки. Така постановка проблеми продукувала низку компаративних паралелей і контекстів з історії двох народів, які волею долі опинилися на перехресті православного та мусульманського світів¹⁴. Окрім того, окреслює низку проблем, пов'язаних з історією Вітчизняного фронту Болгарії¹⁵, основними віхами життєвої історії та політичної біографії Георгія Димитрова¹⁶ тощо. У середині 1980-х рр. публікуються кілька великих узагальнювальних студій, у яких автор подав розлогу палітру новітньої історії Болгарії. Передусім ідеться про брошуру до 40-річчя Народної Республіки Болгарія¹⁷ та велику монографію, присвячену історії Вітчизняного фронту Болгарії¹⁸. Остання книга А. Копилова, видана львівським видавництвом «Вища школа», підсумовувала багаторічні пошуки та роздуми вченого щодо новітньої історії Болгарії. Звісно, вона волею-неволею вкладалася в офіційні дискурси і стандарти радянського історієписання, котре репрезентувало історію країн-сателітів за відповідним ідеологічним шаблоном. Однак автор намагався якнайширше розсунути сюжетну та проблемну канву своєї історичної студії, насамперед прагнув уникнути спрощеного й однобічного погляду на новітню болгарську минувшину.

Показово те, що А. Копилова чимдалі більше приваблювала проблематика українсько-болгарських зв'язків і контактів, яка виявляла чимало подібних або схожих рис в історич-

ному процесі обох народів, хоч автор усвідомлював й очевидні відмінності. Тому повсякчас звертався до українсько-болгарських сюжетів і проблем, які намагався висвітлювати з різних перспектив, масштабів і контекстів¹⁹. Уповні природно, що як очільника й керманича обласного вишу А. Копилова дедалі більше цікавила як місцева історія²⁰, так і різноманітні сюжети й питання з історії України, котрі продукували розмаїту та колоритну проблематику. Скажімо, доцільно згадати про велику історичну студію, присвячену Хотинському повстанню 1919 р., підготовлену А. Копиловим у співавторстві із кількома колегами²¹.

З розпадом Радянського Союзу та становленням пострадянської української історіографії наукові практики й студії А. Копилова отримують потужний імпульс, який спонукав до перегляду й ревізії багатьох старих проблем у новітньому світі. Зокрема, історик звертає увагу на культурознавчі проблеми історичної болгаристики²², розглядає історію переселення болгар²³ і водночас чимдалі сильніше занурюється у студії, присвячені історії освіти на Поділлі²⁴.

Пострадянська доба сформувала кардинально інший горизонт очікувань, можливостей і перспектив. Тому падіння «китайського муру», котрий відмежовував СРСР практично від усіх культурних і наукових новацій, кинув масштабні, численні та розмаїті виклики як інтелектуалам, так й адміністраторам. Отож, увагу ректора-історика привертають сторінки минувшини Українського державного університету та його очільника — славнозвісного вченого, громадсько-культурного й церковного діяча Івана Огієнка²⁵. Саме на ґрунті цих історичних студій й постала модель трансформації місцевого вишу, обрана ректором А. Копиловим. У метафоричному сенсі вона немовби повторювала гасло славетного повороту доби Ренесансу — «До витоків» (Ad fontes) й була орієнтована на перетворення педагогічного інституту у повноцінний університет. Не випадково ретельно студіює історію свого вишу зокрема та освіти на Поділлі загалом. Заразом він скеровує увагу своїх колег до складних сюжетів і проблем, пов'язаних із різними періодами з історії вишу²⁶.

У 1997 р. на базі педагогічного інституту створюється Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет²⁷. Відтоді розпочався новий період в історії цієї освітньої установи²⁸, котрий назавжди пов'язаний із ректором А. Копиловим, який майже чверть століття (1977–2001) посідав

цю почесну й відповідальну посаду. Варто підкреслити, що впродовж 2000-х рр. університет послідовно рухався за обраним вектором розвитку. У 2003 р. виш трансформувався в Кам'янець-Подільський державний університет, а 2008 р. здобув статус національного університету, котрому присвоїли ім'я його першого ректора Івана Огієнка.

Проте попри такі поважні інституціональні й організаційні метаморфози, А. Копилов не полишає студіювання улюбленої болгаристики та суттєво розширює звичну проблемно-тематичну й хронологічну канву, зокрема розглядає проблеми визволення Болгарії з під османського панування²⁹, роль православної церкви у національно-визвольній боротьбі слов'янських народів на Балканах³⁰, українсько-болгарське церковне співробітництво³¹, яскраві сторінки з історії болгарської соціал-демократії воєнної та повоєнної доби³², аналізує трансформації слов'янської ідеї у річниці визвольної боротьби слов'ян³³ тощо.

Анатолій Олексійович Копилов відійшов у вічність 21 грудня 2007 р. Він мав багато творчих проєктів і задумів, які не зміг сповна реалізувати з огляду на величезні навантаження менеджера-адміністратора. Та безжальна й підступна хвороба зупинила реалізацію планів цієї самобутньої творчої особистості, чудової людини, блискучого педагога й видатного організатора освіти та науки.

Примітки:

1. Шишманов І. Роля України в болгарським Відродженню. Вплив Шевченка на болгарських поетів Передвизвольної Доби. Відень, 1916. 15 с.
2. Драгоманів-Шишманова А. Зі споминів про М. Драгоманова // Дзвін. 1991. № 10. С. 140.
3. Копилов А.О. Повстання 9 вересня 1944 року в Болгарії // Тези доповідей VI Української славистичної конференції, 13–18 жовтня 1964 р. – Чернівці, 1964. С. 280–281; Його ж. Стратегія і тактика Болгарської комуністичної партії в період підготовки і проведення повстання 9 вересня 1944 року // Звітна наукова конференція кафедр Кам'янець-Подільського педінституту за 1964 р.: Тези доповідей. Кам'янець-Подільський, 1965. С. 56–57.
4. Його ж. Посилення руху Опору в Болгарії під впливом перемог Радянської Армії // Питання нової і новітньої історії. К., 1965. Вип. 1. С. 28–34.
5. Див.: Його ж. Виникнення нелегальної преси Вітчизняного фронту Болгарії (1942–1944 рр.) // Звітна наукова конференція ка-

- федр Кам'янець-Подільського педагогічного інституту за 1964 р.: Тези доповідей. Кам'янець-Подільський, 1965. С. 51–53; Його ж. Початок боротьби Болгарської робітничої партії за створення Вітчизняного фронту. — Кам'янець-Подільський, 1965. 30 с.; Его же. Начало борьбы Болгарской рабочей партии за создание Отечественного фронта: Учебно-методическая разработка. Каме-нец-Подольский, 1966. 29 с.; Його ж. Роль Вітчизняного фронту Болгарії в перемозі народно-демократичної революції // Звітна наукова конференція кафедр Кам'янець-Подільського педінсти-туту за 1965 рік: Тези доповідей. Кам'янець-Подільський, 1966. С. 20–21; Його ж. Діяльність комітетів Вітчизняного фронту Бол-гарії в лавах монархо-фашистської армії (1942–1944 рр.) // Зві-тна наукова конференція кафедр інституту за 1965 рік. Кам'янець-Подільський, 1966. С. 19–20.
6. Его же. Создание Отечественного фронта Болгарии и его роль в установлении в стране народно-демократической власти: Ав-тореф. дис.... канд. истор. наук / Киевский государственный университет им. Т.Г. Шевченко. К., 1966. 20 с.
 7. Историки-слависты СССР: биобиблиогр. справ. / Сост.: С.И. Сидельников, Г.И. Чернявский. Харьков, 1969. С. 39; Истори-ки-слависты СССР: Биобиблиограф. справ. / Отв.ред. В.А. Дя-ков. М., 1981. С. 92; Славчева Ц. Копылов Анатолий Алексеевич // Историческата България в чужбина 1944–1980: биобиблиогр. справ. София, 1983. С. 299–300.
 8. Копилов А.О., Кукурудзяк М.Г. Антифашистський рух Опору в країнах Західної Європи у роки Другої світової війни (1939–1945 рр.): Навчально-методична розробка. Кам'янець-Подільський, 1976. 30 с.
 9. Їх же. Міжнародний комуністичний і робітничий рух (1917–1978 рр.): Методичні вказівки до спецсемінару для студентів IV курсу історичного факультету. Кам'янець-Подільський, 1978. 47 с.
 10. Копилов А.О. Білогір'я [Білогірський р-н] // Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. К., 1971. С. 93–102.
 11. Його ж. Ямпіль [Білогірський р-н] // Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. К., 1971. С. 102–110.
 12. Копилов А.О., Шур О.Т. Комсомол і молодь Хмельниччини у роки Великої Вітчизняної війни: Методична розробка. Хмель-ницький, 1979. 46 с.
 13. Копилов А.О. Солідарність трудящих Поділля з революційною визвольною війною в Іспанії // V Подільська історико-краєзнавча конференція: Тези доповідей. Кам'янець-Подільський, 1980. С. 39–41.
 14. Копилов А.О., Кукурудзяк М.Г., Ткач І.О. З історії українсько-болгарських зв'язків (До 1300-річчя утворення Болгарської держави). Хмельницький, 1981. 24 с.

15. Копилов А.А. К вопросу о функциях комитетов Отечественного фронта непосредственно после 9 сентября 1944 г. // Резюме: Первый международный конгресс по болгаристике. София, 1981. Т. 1: I секция: Болгарская держава през вековете; 4 подсекция: Социалистическа България. С. 151–152; Его же. К вопросу о функциях комитетов Отечественного фронта непосредственно после 9 сентября 1944 г. // Болгарская держава през вековете. Доклады. София, 1982. Т. 2: България в международните отношения след 1878 година: Социалистическа България. С. 383–388; Его же. Участие комитетов Отечественного фронта в подготовке и проведении выборов в Народное собрание Болгарии (июнь–ноябрь 1945 г.) // Узловые вопросы советского славяноведения. Тезисы докладов и сообщений IX Всесоюзной научной конференции историков-славистов (21–23 сентября 1982 г.). Ужгород, 1982. С. 97–98; Его же. Преобразование Отечественного фронта Болгарии в единую общественно-политическую систему // Великий Октябрь и зарубежные славянские народы. XI Всесоюзная научная конференция историков славистов, 27–29 января 1988 г.: Тезисы докладов и сообщений. Минск, 1988. С. 85; Его же. Реорганизация Отечественного фронта Болгарии в единую общественно-политическую организацию // Болгаристика в системе общественных наук: Опыт, уроки, перспективы. Тезисы докладов и сообщений Второй всесоюзной конференции по болгаристике (II Дриновских чтений), 5–7 февраля 1991 г. Харьков, 1991. С. 78–79.
16. Копилов А.О., Кукурудзяк М.Г. Георгій Димитров – видатний діяч міжнародного комуністичного і робітничого руху (До 100-річчя з дня народження). Хмельницький, 1982. 38 с.
17. Їх же. Народний республіці Болгарія 40 років: Методична розробка на допомогу лектору. Хмельницький, 1984. 24 с.
18. Копилов А.А. Отечественный фронт и народно-демократическая революция в Болгарии. Львов, 1985. 222 с.
19. Копилов А.О., Копилов С.А., Кукурудзяк М.Г. З історії українсько-болгарських зв'язків: Методична розробка на допомогу лектору. Хмельницький, 1985. 32 с.; Копилов А.О. Інтернаціональні зв'язки трудящих Хмельниччини і Силістрінського округу НРБ // VI Подільська історико-краєзнавча конференція: Тези доповідей. Кам'янець-Подільський, 1985. С. 15–16.
20. Копилов А.О. Вшанування пам'яті В.П. Затонського у Кам'янці-Подільському // Видатний партійний і державний діяч В.П. Затонський: До 100-річчя від дня народження: Тези доповідей наук. конференції. Кам'янець-Подільський, 1988. С. 95–96.
21. Копилов А.О., Курило В.М., Панчук М.І. Хотинське повстання. К., 1989. 111 с.
22. Копилов А.О. Історичні аспекти болгарської культури на Україні // Культура України і слов'янський світ: Науково-практична

- конференція: Тези доповідей та повідомлень. Кам'янець-Подільський; Київ, 1992. Ч. 1. С. 85–87.
23. Його ж. Історичні аспекти переселення болгар на землі України в період XIV–XIX ст. // 43 звітна наукова конференція кафедр Кам'янець-Подільського педагогічного інституту за 1991–1992 рр. (Секція суспільних наук): Тези доповідей / Відп. ред. М.Г. Кукурудзяк. Кам'янець-Подільський, 1993. С. 80–81; Його ж. Переселення болгар на українські землі у XIV–XIX ст. // Наукові праці історичного факультету. Кам'янець-Подільський, 1995. Т. 1. С. 93–105.
 24. Його ж. Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут: історія і сучасність // Там само. С. 3–11.
 25. Його ж. Професор І.І.Огієнко – ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету // Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка в контексті українського національного відродження: До 110-річчя від дня народження: Тези доповідей науково-теоретичної конференції. Кам'янець-Подільський, 1992. С. 3–7; Його ж. Педагогічному – 75. Кам'янець-Подільський, 1993. 11 с.
 26. Його ж. Кам'янець-Подільський учительський інститут у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. // Матеріали IX-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 50-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні. Кам'янець-Подільський, 1995. С. 42–44; Його ж. Спогади Івана Огієнка «Рятуння України, на службі своєму народові» – важливе джерело до вивчення історії УНР // Велетень науки: Матеріали Всеукраїнських науково-педагогічних читань, присвячених вивченню спадщини Івана Огієнка (15–16 січня 1996 р.). К., 1996. С. 59–65; Завальнюк О.М., Копилов А.О. Дітище Івана Огієнка // Дивокрай: Науково-краєзнавчий альманах. Хмельницький, 1995. Вип. 1: Південно-Східна Волинь. С. 82–89; Їх же. Кам'янець-Подільський державний український університет: від ідеї заснування до ліквідації (1917–1921 рр.) // Український історичний журнал. 1999. № 4. С. 41–50; № 5. С. 26–36.
 27. Копилов А.О. Виступ на презентації Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету 22 жовтня 1997 року // Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський, 1998. Т. 1. С. 3–8.
 28. Завальнюк О.М., Копилов А.О. Віхи історії: основні етапи становлення і розвитку вищого педагогічного закладу Хмельниччини // Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет. Кам'янець-Подільський, 1998. С. 2–6; Їх же. Кам'янець-Подільський державний український університет (1918–1921 рр.) // Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення. Кам'янець-Подільський, 2003. С. 7–40.
 29. Заводовський А.А., Копилов А.О. Визволення Болгарії від османського гніту та Україна (До 120-ої річниці російсько-

- турецької війни) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педінституту: Сер.: Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 1997. Т. 1(3). С. 96–114; Їх же. Визволення Болгарії від османського гніту та Україна // Україна і Болгарія: віхи історичної дружби (Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 120-річчю визволення Болгарії від османського іга, Одеса, 29–31 жовтня 1998 року). Одеса, 1999. С. 10–14.
30. Їх же. Православна церква в Україні та національно-визвольна боротьба балканських слов'янських народів у 60–80-х рр. XIX ст. // Український історичний журнал. 2000. № 5. С. 97–110.
31. Копилов А.О. Українсько-болгарське церковне співробітництво та його роль у національно-державному відродженні Болгарії (70-ті роки XIX ст.) // Українська історична наука на порозі XXI ст.: Міжнародний науковий конгрес. Чернівці, 2001. Т. 2. С. 24–29.
32. Його ж. Болгарська соціал-демократія в період ладу народної демократії (вересень 1944 – серпень 1948 рр.) // Політологічний вісник: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Соціал-демократична ідея в українському та європейському політичному просторі». Київ, 9–10 лютого 2001 р. К., 2001. Вип. 8. С. 363–370.
33. Заводовський А.А., Копилов А.О. Вплив визвольної боротьби балканських слов'ян на трансформацію слов'янської ідеї в суспільно-політичній думці України другої половини XIX ст. // Український історичний журнал. 2003. №3. С. 112–126; 2005. № 1. С. 148–165.

Олександр Завальнюк
*доктор історичних наук, професор,
академік УАІН і НАНВО України
(м. Кам'янець-Подільський)*

**РОЗВИТОК КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ ЗА
РЕКТОРУВАННЯ ПРОФЕСОРА А. КОПИЛОВА
(1977-1997 рр.)**

У плеяді керівників закладів вищої освіти України радянської доби було чимало унікальних, потужних, відданих справі особистостей, які в умовах чинної компартійної системи і сильної залежності від місцевих та центральних управлінських структур, виділялися своїм стратегічним мисленням, критичністю, глибоким осмисленням попередніх

досягнень і реальних можливостей щодо перспективи зрушень у колективах, постійним розумним адміністративним впливом на конкретні внутрішні ситуації та вмінням досягати їх позитивного вирішення, стали важливим чинником, що забезпечував поступ закладів, збільшення обсягів надання освітніх послуг та задоволення професійних запитів молодого покоління.

Одним із заслужених і незабутніх представників цієї елітної групи був професор Анатолій Олексійович Копилов (1936-2007), уродженець Хмельниччини, талановитий освітянин-управлінець, якому випала доля майже чверть століття керувати Кам'янець-Подільським державним педагогічним інститутом/університетом. Великою мірою завдяки його цілеспрямованості, наполегливості, рішучості, умінню враховувати різні сприятливі ситуації і суб'єктивні чинники, у час новітньої української незалежності вищу вдалося відновити статус університету, який він отримав під час його заснування в 1918 р.

Призначення доцента А. Копилова на посаду ректора К-ПДПІ стало результатом вдалої кадрової політики тодішньої влади, яка враховувала всі найкращі якості претендента, а саме: високопродуктивний, гнучкий вік (на той час йому виповнився 41 рік), 14-річний науково-педагогічний стаж роботи, чималий управлінський досвід (7 років очолював історичний факультет і впродовж 2-х – працював проректором з наукової роботи), високі моральні і ділові якості, чималі досягнення на попередніх посадах, зокрема престижність очолюваного навчального підрозділу та помітні зрушення в науково-дослідній роботі, державне визнання (у 1970 р. нагороджений медаллю «За доблесну працю», а у 1971 р. – орденом «Дружби народів»), авторитет у колективі закладу. Інші проректори, кандидатури яких ймовірно розглядали на заміщення вакантної посади ректора, подібних переваг не мали. Крім названих незаперечних якостей претендента, історик В. Степанков, який тривалий час досліджував управлінську діяльність А. Копилова, вважає досить значущими такі його риси, як: природжена енергійність і комунікабельність, талант організатора, відкритість і доступність, людяність, щирість і готовність прийти на допомогу, а також уміле адміністрування, владність, жорстка вимогливість у поєднанні з незаперечною демократичністю¹.

Зазначений управлінський і людський капітал повною мірою було спрямовано на розв'язання всіх питань, які пос-

тали перед молодим ректором із перших днів його діяльності. Вони стосувалися підвищення якості науково-педагогічного персоналу, удосконалення студентського контингенту й освітнього процесу, поліпшення навчально-методичного забезпечення, розвитку науково-дослідної роботи, культурно-мистецького життя і спорту, налагодження міжнародних зв'язків.

Аналізуючи наявне кадрове забезпечення підготовки фахівців, А. Копилов виявив низку проблем, які відкидали заклад серед йому схожих в Україні на останні місця в республіці. Перш за все йшлося про низьку питому вагу тих, хто мав наукові ступені і вчені звання. Відтак, станом на 1 січня на 1977 р. з-поміж 178 викладачів лише двоє були докторами і 60 – кандидатами наук (в сумі їхня частка становила лише 34,8% від загальної кількості)². Тому підвищення якості науково-педагогічних працівників стало пріоритетним напрямом діяльності А. Копилова.

Відповідаючи за кадровий склад ще в роки роботи проктором, уже тоді ініціював збільшення для вишу кількості місць в аспірантурі різних наукових і освітніх центрів країни та переведення на викладачів на посади стажистів-дослідників і надання творчих відпусток із метою завершення дисертаційних робіт³. Це було нелегке питання, оскільки відлучати викладачів без наукових ступенів переважно в аспірантуру з відривом від виробництва спричиняло на різних факультетах проблему для організації освітнього процесу. Тоді було взято курс на залучення до аспірантської підготовки кращих випускників вишу минулих років. Використовували можливості й заочного навчання в аспірантурі. Поступово інститут збільшував кількість дипломованих науковців, які підвищували якість викладацького складу. Так, за 1978-1982 рр. було захищено 28 дисертацій, у зокрема: 3 – докторські; 1983-1987 – 23 (2), 1988-1992 – 50 (3) і 1993-1997 – 39 (5).⁴ У сумі за 20 років науковці інституту захистили 127 кандидатських (у середньому за рік 6,35) і 13 докторських дисертацій (0,65). Цей результат серйозно перевищував аналогічні показники, здобуті за попередніх керівників інституту. Підрахунки свідчать, що за ректорування доцента І. Зеленьюка у 1947-1965 рр. було захищено 1 докторську і 24 кандидатські дисертації (середньорічні показники становлять відповідно 0,05 і 1,26 захистів). У 1966-1977 рр., коли інститутом керував доцент І. Івах, кількість захистів дещо зросла і нараховувала 2 докторські (0,16) і 35 кандидатських (2,9)

дисертацій⁵. Завдяки організаційним заходам А. Копилова вдалося значно підвищити якість науково-педагогічних кадрів. Якщо в 1978-1979 рр. питома вага тих, хто мав наукові ступені і вчені звання становила 31,8-31,8%, то в 1983-1984 рр. – 34,0-38,5%, у 1988-1989 рр. – 40,3-42,9%, а в 1993-1994 рр. – 50,6-52,0%. І це з огляду на те, що кількісний склад викладачів за 1978-1994 рр. зріс із 182 до 300 осіб, які працювали на 28 кафедрах. В останній рік існування інституту його освітню діяльність забезпечували 28 докторів наук, професорів та 170 кандидатів наук, доцентів. Серед них були й випускники аспірантури, відкритої у виші з 8 спеціальностей у 1992 р.⁶ Ці абсолютні показники виявилися найвищими за весь період керівної діяльності А. Копилова у виші, яка завершилася в листопаді 2001 р. Ректор пишався цими досягненнями, оскільки інститут, маючи 75% викладачів з науковими ступенями і вченими званнями, піднявся на одне з провідних місць серед педагогічних вишів республіки⁷. Щоб уникнути руйнівної плінності кадрів, А. Копилов (у 1976-1988 рр. обирався членом бюро міському Компартії України, а у 1977-1990 рр. – депутатом обласної ради⁸) постійно дбав про вирішення квартирного питання для викладачів. Тож не випадково, що міська влада періодично виділяла квартири як викладачам, так й іншим працівникам, хоча переважна більшість працівників покращувала свої житлові умови через затратний, кооперативний спосіб.

Зростання якості професорсько-викладацького складу інституту позитивно позначилося на вдосконаленні освітнього процесу, підготовці висококваліфікованих педагогічних кадрів. Учительська професія приваблювала чимало випускників середньої школи, педагогічних училищ, технікумів фізичного виховання, які для досягнення своєї мрії обирали, зокрема К-ПДПІ. Ректор був добре знав про потребу загальноосвітньої школи області та сусідніх регіонів у молодих спеціалістах і запропонував стратегію залучення до навчання в інституті якомога більшої кількості здібної молоді. Однією з її складових розділів було обґрунтування спроможності інституту готувати більшу кількість фахівців переважно за денною формою підготовки (для прикладу, у 1969-1974 рр. виш випускав щороку пересічно 363-388 осіб, які навчалися з відривом від виробництва⁹). З цією метою було запропоновано, по-перше, збільшити кількість спеціальностей, за якими здійснювали підготовку молодих педагогів, а по-друге,

внесення відповідних змін до обсягів плану набору абітурієнтів на навчання. Ці завдання вирішувались повільно, узгоджувалися на високому державному рівні, утім відкинуті не були. Якщо в 1978 р. інститут готував спеціалістів лише із 6 спеціальностей, у 1987 – 10, а у 1991 р., коли розпався СРСР і відпала потреба корегувати доведені Держпланом у Москві показники, – 12, то в період незалежності України можливості для цього змінилися на краще: у 1996 р. їх кількість зростала до 16¹⁰. Збільшувалися й обсяги зарахування випускників шкіл та учителів без вищої освіти на навчання. Якщо наприкінці 1970-х рр. студентами денної форми ставало близько 600 осіб, то наприкінці 1980-х рр. – уже понад 899, щоправда, у 1992-1997 рр. цей показник коливався у межах 555-663 особи¹¹, що було пов'язано з глибокою економічною кризою в країні. Контингент студентів формувався вихідцями з Хмельницької, Тернопільської, Вінницької, Житомирської, Івано-Франківської, Закарпатської та інших областей, які в 1997 р. навчалися на 7 факультетах (у 1977 р. їх нараховувалося лише 5)¹². Загальна кількість студентів за двома формами підготовки, наприклад, у 1991 р. становила 5757 хлопців і дівчат (далекого 1977 р. їх було значно менше – усього 3659)¹³, що забезпечило приріст у понад 2 тис. осіб. Першокурсниками ставали і випускники підготовчого відділення, де навчалася і поліпшувала свої знання виробнича молодь. У першій половині 1980-х рр. 365 із 447 слухачів цього відділення почали набувати різних педагогічних спеціальностей¹⁴. Студентство мало багатонаціональний склад. Скажімо, в 1988 р. тут навчалася молодь 15 національностей (українці, росіяни, узбеки, євреї, поляки та ін.)¹⁵.

Авторитет вишу ректор пов'язував передусім із якістю організації освітнього процесу. Сам на високому науково-теоретичному і методичному рівнях читав лекції студентам історичного факультету, відвідував заняття проректорів, деканів і завідувачів кафедр, брав участь у засіданнях кафедр при всесвітній історії, де, зокрема, обговорювалися тексти лекцій і якості відкритих занять. У своїх підсумкових доповідях про роботу вишу, з якими виступав на відкритих засіданнях вченої ради перед початком кожного навчального року, наводив приклади сумлінного виконання викладачами своїх навчальних обов'язків, звертав увагу на проблеми, які існують, потребу подальшого вдосконалення рівня лекційних, семінарських, практичних і лабораторних занять на

кожному факультеті. Звісно, турбуючись про виконання навчальних планів усіх спеціальностей, затверджених у Москві, ректор не мав можливості змінювати їх (певна свобода була щодо формування переліку спецкурсів і спецсемінарів, які мали незначну питому вагу). Тому освітній складник до 1991 р. мав чітко виражений ідеологічний характер, велика увага приділялася підготовці майбутніх учителів російської мови і літератури, кількість яких постійно зростала¹⁶.

Стимулював викладачів щодо підготовки якісних навчально-методичних праць, потреба в яких відчувалася. У поступовому вирішенні цієї проблеми він опирався на досвід історичного факультету, де в 1960-1970-х рр. було опубліковано 17 різних за обсягом та значенням навчальних посібників і методичних рекомендацій. Уже в 1982 р. інститут зміг поповнити фонд навчально-методичної літератури на 32 назви, підготовлені викладачами різних кафедр, 1993 р. – на 35, а у 1997 р. – аж на 65¹⁷. Лише викладачі педагогічного факультету для студентів денної і заочної форм навчання в другій половині 1980-х – першій половині 1990-х рр. опублікували 17 навчально-методичних видань із різних дисциплін. Частина з них видавалася в київських видавництвах і використовувалася в різних вишах України. Ідеться про посібники з мовознавчих дисциплін Н. Грипас, П. Каньоси, В. Карпалюк, Т. Сурової, А. Лебедик¹⁸. На факультеті фізичного виховання майже 50 навчальних посібників і методичних рекомендацій опублікували В. Хапко, Д. Цвіркун, Ю. Кривогорський, С. Сінгаєвський, Е. Левицький, О. Кучерук та ін.¹⁹ Словом, цей напрям діяльності ректора А. Копилова реалізовувався в інституті цілком успішно.

Поліпшення якісного складу викладачів інституту сприяло активізації наукових досліджень, які проводились за гуманітарним, фізико-математичним, психолого-педагогічним та іншими напрямками. Науковці виконували переважно індивідуальні теми, за їх результатами видавали наукову продукцію, обсяги якої зростали. Загалом за 1978-1997 рр. вони опублікували 6390 наукових і навчально-методичних праць (у середньому 319,5 щороку)²⁰. На загальноукраїнському фоні це був посередній результат, утім, порівнюючи з минулими періодами інститутської історії, можна говорити про чималі зрушення. Відтак, за 1959-1977 рр. цей показник нараховував значно менше – усього 906 праць (47,7)²¹. Враховуючи кількість викладачів, які працювали в роки ректору-

вання А. Копилова, можна стверджувати, що науковими дослідженнями займалися щонайменше $2/3$ усіх викладачів, тоді як в 1959-1977 рр. – не більше $1/3$ ²². Тобто, стрибок був очевидний і значний, хоча й свідчив про нехтування частиною працівників наукових інтересів.

Значно збільшилася кількість монографічних видань, що демонструвало високий науково-теоретичний рівень підготовки їхніх авторів. Попри загальновідомі труднощі з виданням цієї найбільш серйозної наукової продукції, найбільш активні вчені докладали максимум зусиль для досягнення мети. За період з 1975 до 1980 рр. вони опублікували всього 3 монографічні праці²³. Щоб поліпшити цей показник і стимулювати до виконання цих робіт більшу кількість викладачів, ректор сам узявся за підготовку монографії і в 1984 р. зумів видати її, присвятивши історії Болгарії. Його приклад наслідували колеги-історики М. Кукурудзяк, Ю. Тарасов, В. Степанков²⁴. У 1991-1997 рр. авторами опублікованих монографій стали І. Винокур (двічі), М. Петров, В. Степанков (тричі), М. Кукурудзяк (двічі), В. Газін, А. Баженов, О. Федьков, І. Рибак²⁵. Крім того, вийшли з друку солідні довідкові видання археологів та істориків, які не втратили актуальності і донині²⁶. Збільшували свою активність щодо підготовки монографічних видань і на інших факультетах. Загалом у 1991-1997 рр. вчені вишу опублікували 50 таких праць²⁷. Викладачі брали участь у роботі все більшої кількості міжнародних, всесоюзних, республіканських і регіональних наукових та науково-практичних конференціях. У стінах інституту тільки в 1991-1997 рр. було проведено півсотні подібних авторитетних форумів за участю як своїх, так й іногородніх вчених²⁸.

Нових якостей набувала і науково-дослідна робота студентів (збільшувалася кількість наукових гуртків і проблемних груп, зростала кількість доповідей на студентських щорічних наукових конференціях і учасників всесоюзних конкурсів студентських робіт із суспільних наук). Тільки в 1982-1987 рр. 270 майбутніх фахівців взяли участь у всесоюзних і республіканських конкурсах, 36 із них відзначено дипломами переможців і почесними грамотами²⁹. Інститут тричі ставав переможцем серед закладів вищої педагогічної освіти України за підсумками всесоюзних конкурсів студентських робіт із суспільних наук³⁰.

Ректору найважче було вирішувати питання покращення матеріально-технічної бази, оскільки це було пов'язано з

великим обсягом державного фінансування. Попри те, у 1986 р. вдалося отримати для постійного користування три різновеликі навчально-лабораторні корпуси (до того їх було всього три площею понад 7 тис. кв. м), навчальна площа вищу збільшилася таким чином на 7 тис. кв. м. Кількість аудиторій зросла до 107. Збільшувалася їхня технічна оснащеність, яка відповідала тодішнім стандартам³¹. Згодом з'явилися 6 комп'ютерних класів, відеотека, відео-аудиторії, розширювалося застосування комп'ютерних програм із різних навчальних дисциплін. Фонди наукової, навчально-методичної та періодичної літератури інститутської бібліотеки досягли майже 800 тис. примірників³².

У полі зору керівника закладу постійно було питання про матеріальне становище студентів, їхні соціально-побутових умов. Абсолютна більшість молоді отримувала стипендії, хоча в 1992-1997 рр. траплялися випадки затримки з їх виплатою через запізніле надходження коштів із Міністерства освіти і науки України. У 1980-х рр. широко практикувалося надання матеріальної допомоги найменш забезпеченим хлопцям і дівчатам. Надавалася матеріальна допомога випускникам для друку їхніх дипломних робіт. Справжнім святом для молоді стало введення в експлуатацію в 1981 і 1987 рр. двох нових студентських гуртожитків, що дозволило збільшити їхню кількість до 5, а поселення іногородньої молоді до 85%³³.

Виконуючи настанови центру щодо розвитку культурно-мистецької сфери, ректор, який був захоплений у музичну і пісенну творчість, докладав значних зусиль для її розвитку. У 1977-1997 рр. у вишній функціонувало 7 колективів художньої самодіяльності, 4 з яких мали почесне звання народних³⁴. Керівник підтримував аматорські колективи, знаходив кошти для придбання музичних інструментів, концертних костюмів, обладнання для приміщень, де відбувалися їхні репетиції, сприяв організації гастролей, у т.ч. і зарубіжних. З метою покращення виступів творчих колективів, яким належало звітуватися перед авторитетними журі чи брати участь у багатьох десятках обласних і республіканських концертах, конкурсах, фестивалях чи телевізійних програмах, він проводив наради з їхніми керівниками, вислуховував пропозиції, відвідував репетиції, а наприкінці 1980-х рр. припинив відряджати мистецькі сили на сільгоспроботи³⁵. У 1985 р. А. Копилов супроводжував ансамбль троїстих музик і танцювальний ансамбль «Горлиця» в гастрольних проїздках до 5

країн Африки. Він у прямому телевізійному ефірі змістовно інформував глядачів про останні досягнення інституту, а вже потім виступали студентські творчі колективи, що додавало авторитету як самому керівнику, так і митцям вишу у величезній телеаудиторії³⁶. Високою майстерністю прославляли рідний виш й естрадні співаки, слава про яких поширювалася Україною. У забезпеченні високого виконавського рівня мистецьких колективів добре знайий керівник оркестру народних інструментів І. Маринін вбачає чималу заслугу керівника вишу, його креативний підхід у вирішенні різних проблем організаційно-творчої діяльності, а також нестандартне, оригінальне мислення, яке було націлене на отримання необхідного результату³⁷.

Ще одним напрямом успішної діяльності ректора було забезпечення умов розвитку фізкультурного руху і підвищення спортивної майстерності викладачів та студентів інституту, поліпшення матеріальної бази для занять і тренувань. На виконання цієї програми було капітально відремонтовано інститутський стадіон, спортивні зали головного корпусу. Але цього було недостатньо, про що не раз заявляли тренери і керівники факультету³⁸. А. Копилов не ігнорував проблему, яка загострювалася, зокрема, через значне щорічне збільшення кількості студентів-фізкультурників денної форми навчання. Про це він писав у своїх звітах Міністерства УРСР. Після довгих розмов і пояснень до плану будівельних робіт на 1990 господарський рік заклали будівництво сучасного спортивного комплексу. Уже першого року було виконано 50% запланованих будівельних робіт. Щоправда, завершити будівництво не вдалося, оскільки, починаючи з 1993 р., державні кошти на його спорудження перестали надходити³⁹.

Попри те, здібні студенти-спортсмени під керівництвом талановитих тренерів досягали високих спортивних результатів, прославляли рідний виш. Тільки в 1976-1982 рр. факультет підготував 15 майстрів спорту, 430 кандидатів у майстри спорту, першорозрядників. У середині 1990-х рр. гордістю інституту стали 11 майстрів міжнародного класу, 27 майстрів спорту України, 25 чемпіонів і призерів чемпіонатів світу і Європи⁴⁰. Їх, як і випускників попередніх років, залучали до виступів за збірні команди на міжнародних змаганнях. Окремі з них взяли участь у XXI, XXII, XXIV і XXVI літніх Олімпійських іграх та XVI і XVII зимових Олімпійських іграх. Золоті медалі і звання олімпійських чемпіонів завою-

вали: двічі – З. Турчина, А. Бобрусь, Г. Маноха (Захарова), М. Маршуба (Літошенко) (гандбол), один раз – Н.Ткаченко (легкоатлетичне п'ятиборство), бронзові – А. Боднарчук (метання молота), З.Зазіров (вільна боротьба)⁴¹. Кілька десятків студентів стали призерами всесоюзних і республіканських турнірів⁴². Керівник вишу завжди тепло відгукувався про спортсменів, досягнення яких вписувалися в історію українського спорту, зустрічався з ними, а також підтримував тих, що не мали таких високих спортивних результатів, але були віддані своїй справі і присвятили своє життя роботі з дітьми.

За керівництва А. Копилова налагодила міжнародна співпраця К-ПДП. Ректор, який не раз бував у Болгарії як вчений-болгарист, зумів налагодити дружні зв'язки із тамтешніми Сілістринським педінститутом і Дулівським педагогічним училищем. Відповідно до укладеної угоди про співпрацю, у 1980-х рр. під час літніх канікул студентські будівельні загони двох вишів брали участь у роботах на території України і Болгарії, надаючи посильну допомогу в програмах їхнього економічного розвитку⁴³. Окремі студенти проходили виробничу практику за кордоном. Ректор приймав не чисельні закордонні делегації науковців, що стало першим досвідом міжнародної співпраці вишу, який було значно примножено наприкінці 1990-х рр.⁴⁴ Він також взяв участь у Першому міжнародному конгресі з болгаристики (1981 р.), міжнародній науковій конференції «Болгарська держава крізь віки» (1982 р.), співпрацював з краківським відділом Академії наук Польщі, друкувався в його «Історичних студіях»⁴⁵. І хоча пробитися до зарубіжних наукових видань тоді було непросто, окремі вчені брали приклад зі свого ректора і таки друкувалися за кордоном⁴⁶. Загальнонародний комітет болгарсько-радянської дружби в 1983 р. нагородив А. Копилова своєю Почесною грамотою за підне співробітництво в галузі науки та особисту популяризацію історії Болгарії (у ректора на той час нараховувалося 18 наукових праць, присвячених різним питанням минулого цієї країни)⁴⁷. Високо оцінили й інститут. У 1983 р. комітет болгаро-радянської дружби нагородив його Почесною грамотою та відзнакою «Вічна дружба». Згодом генеральний консул Болгарії А. Тончєєв висловив ректору подяку за значну роль очолюваного ним закладу у зміцненні дружби між двома народами⁴⁸.

Коли в 1996-1997 рр. інститут проходив атестаційну перевірку й акредитаційну експертизу ДАК України, то перед

строгими столичними інспекторами та експертами він постав у найкращій за всю свою історію формі. Підсумковий експертний акт засвідчував усі наявні позитивні зрушення, яких він набув за минулий період розвитку і завершувався переконливим висновком про підтвердження рівня сучасного освітнього, навчально-методичного і наукового центру вищої освіти в регіоні, що давало підстави претендувати на зміну статусу з інституту на університет (14 із 16 спеціальностей було акредитовано за IV, найвищим рівнем). У квітні 1997 р. ДАК за поданням експертної ради затвердив рішення щодо акредитації інституту загалом за четвертим рівнем. А вже потім з'явилося постановою Кабінету Міністрів України №628 від 28 червня 1997 р. «Про створення Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету»⁴⁹.

Звісно, у цьому досягненні велика роль належала керівникові вишу. Як наголосив академік НАН України В. Смолій, за час роботи ректором К-ПДП А. Копилов «досяг чималих успіхів, завдяки яким зріс як педагогічний і фаховий рівень професорсько-викладацького складу, так і тодішніх випускників вишу»⁵⁰, що зробило його одним із найбільш авторитетних керівників закладів вищої педагогічної освіти в Україні. Цьому сприяв нетиповий для того часу стиль роботи А. Копилова. За В. Степанковим, він лаконічно зводився до таких сутнісних рис: 1) прагнення до зміни чинної ситуації, утвердження нового; 2) самовдосконалення; 3) відмова від кабінетного стилю роботи; 4) відсутність нездорових кар'єрних стремлень; 5) відкритість і доступність; 6) висока самоорганізація і працелюбність; 7) розумне реагування на негативні виробничі ситуації; 8) перспективне стратегічне мислення; 9) уміла кадрова політика і 10) велика людяність і щирість⁵¹. Від себе додамо ще одну рису – турбота про членів колективу, вшанування їх у зв'язку з ювілейними днями народження тощо.

За час роботи на керівній посаді А. Копилова удостоїли низкою державних і відомчих нагород, зокрема: орденами «Трудового Червоного Прапора», «Знак Пошани», медалями К.Д. Ушинського, А.С. Макаренка, почесним званням: «Заслужений працівник народної освіти України», нагрудним знаком «Відмінник освіти Узбекиської РСР»⁵². Про продуктивну діяльність, високі моральні якості цієї людини залишили вдячні спогади чимало його колег і учнів, вміщені у матеріалах двох всеукраїнських науково-практичних конференціях

«Особистість у вимірі епохи», проведених у 2011 та 2016 рр. з нагоди 80 та 85-річчя від дня народження.

Отже, за весь період існування Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут (1949-1997) найбільш динамічно, і результативно розвивався за останніх 20 років своєї історії, коли ректором працював авторитетний, невтомний український освітній діяч професор А. Копилов. Уміло докладаючи великих особистих і колективних зусиль для вдосконалення роботи структурних підрозділів і розвитку усіх сфер діяльності вишу, йому вдалося згуртувати управлінський персонал, науково-педагогічний, навчально-допоміжний склад і студентський контингент на вирішення назрілих завдань та забезпечити високі показники росту. Заслугою ректора стало створення здорового морально-психологічного клімату в колективі, що позитивно позначилося на його повсякденній роботі. Як визнаний лідер, невтомний організатор і талановитий, доброзичливий керівник, учений, гуманіст і колективіст, він віддав закладові всього себе, допоміг прискорити його розвиток, зумів разом із колективом досягти нових більш вагомих якісних показників, що в підсумку вивело його на рівень чинних високих стандартів педвишу, сприяло реалізації давньої мрії про відродження університету, за що заслужив велику, вікопам'ятну шану від усіх, хто його добре знав і працював поруч із ним, хто по-справжньому дбав і продовжує дбати про свою alma mater, її майбутнє.

Примітки:

1. Степанков В. С. Особистість у вимірі епохи // Анатолій Олексійович Копилов: Особистість у вимірі епохи : Дослідження. Спогади. Документи. Бібліографія. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. С.13-14; Його ж. Декан А. О. Копилов: становлення і зростання історичного факультету в 1968-1975 рр. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2018. Т. 25. С.691.
2. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. До історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. (1918-2010 рр.): Довідково-статистичні матеріали. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2011. С. 15.
3. Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. С. 135.
4. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Вказана праця. С. 57-58. (Підр. автора).
5. Там само. С.57. (Підр. автора).

6. Там само. С.15-16. (Підр. автора); Завальнюк О.М., Комарніцький О.Б. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (1918-2012 рр.). Історичний нарис. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. С. 48.
7. Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення. С. 144.
8. Степанков В. С. Ректор професор А. О. Копилов: стратегічний прорив у рейтингу Кам'янець-Подільського педагогічного інституту/університету (1977-2001 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: «Друкарня «Рута», 2018. Т. 25; До 100-річчя заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. С.359.
9. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Вказана праця. С.29.
10. Там само. С.10.
11. Там само. С. 26, 27.
12. Там само. С. 10.
13. Там само. С. 24.
14. Завальнюк О. М., Комарніцький О.Б. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (1918-2012 рр.). Історичний нарис. С. 44.
15. Там само. С.44.
16. Маркітантов Ю. О., Стецюк В. Б. Факультет української філології та журналістики. Історичний нарис. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. С. 21; Завальнюк О.М., Комарніцький О. Б. Студенти Кам'янець-Подільського педінституту: ідеологічна, фахова і практична підготовка до роботи в школі в завершальний період радянської державності (1961-1991 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіом, 2015. С.125-129, 138.
17. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. До історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. С.63, 64.
18. Каньоса П. С., Суровий А. Ф. Педагогічний факультет: минуле і сьогодення. Історичний факультет. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. С. 25, 188, 192.
19. Солопчук М.С., Комарніцький О. Б. Факультет фізичної культури Кам'янець-Подільського національно університету (1949-2008 рр.). Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. С.55-56.
20. Завальнюк О.М., Комарніцький О. Б. До історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. С.63-64. (Підр. автора).
21. Там само. С. 62-63. (Підр. автора).
22. Підрахунки зроблено на основі статистичних даних про середню річну кількість викладачів і опублікованих праць у той чи інший період. (Див.: Завальнюк О.М., Комарніцький О. Б. До історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. С.15-16).

23. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Хмельницька область / ред. рада вид.: В.Г. Кремень (голова) [та ін.]. Київ: Знання України, 2010. С.281.
24. Копилов С.А., Газін В. В. Історичний факультет Кам'янець-Подільського національного університету. Історичний нарис. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008; С.25. Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення. С. 135-136.
25. Копилов С. А., Газін В. В. Вказана праця. С.29; Газін В.П. Економіка і зовнішня політика Веймарської республіки (1925-1933 pp.): східноєвропейські аспекти. [Кам'янець-Подільський], 1994. 184 с.
26. Копилов С.А., Газін В. В. Вказана праця. С.25, 29.
27. Завальнюк О.М., Комарніцький О. Б. До історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. С. 64. (Підр. автора).
28. Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення. С. 151.
29. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Історичний нарис. С. 41.
30. Там само.
31. Там само. С. 38.
32. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Хмельницька область. С. 281.
33. Там само. С. 279.
34. Маринін І. Г. Духовні та подвижницькі виміри управлінської діяльності ректора Анатолія Копилова // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2017. Т.24. С.439.
35. Там само. С. 438, 439, 440.
36. 36 Там само. С. 441, 442.
37. Там само. С. 445.
38. Солопчук М. С., Комарніцький О. Б. Вказана праця. С.58-59.
39. Там само. С.59.
40. Вища педагогічна освіта і наука: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Хмельницька область. С.282; Завальнюк О.М., Комарніцький О.Б. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (1918-2012 pp.). Історичний нарис. С. 42.
41. Копилов С.А., Бесарабчук Г.В. Олімпійці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичний нарис. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац.. ун-т ім. І. Огієнка, 2018. С. 33, 37-39, 44-45, 55-56.
42. Солопчук М.С., Комарніцький О.Б. Вказана праця. С. 48-49
43. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (1914-2012 pp.), Історичний нарис. С.44.

44. Завальнюк О.М., Комарніцький О. Б. До історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. С. 76.
45. Красуцький М. І. Анатолій Копилов: історик, учений, педагог // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. Т.6(8). С.13; Степанков В. С. Копилов Анатолій Олексійович – ректор Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту (університету). Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. С.36, 40.
46. Іон Винокур: подвижництво в освіті і науці: науково-документальне та бібліографічне видання. Кам'янець-Подільський: аксіома, 2010. С.192, 199.
47. Красуцький М. І. Вказана праці. С.16; Степанков В. С. Копилов Анатолій Олексійович – ректор Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту (університету). С. 34-36. (Підр. автора).
48. Степанков Валерій Наш ректор // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2016. Т.26. С.27.
49. Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет. / Редкол.: А.О.Копилов (керівник) та ін. Коломия: АТ «Коломийська друкарня ім. Шухевича, 1998. Титул (зв.).
50. Там само.
51. Степанков Валерій. Творча особистість «життєвого прориву» // Анатолій Олексійович Копилов: Особистість у вимірі епохи: Спогади. Дослідження: зб. матеріалів науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2016. Вип. 2. С.16-17.
52. Степанков Валерій. Наш ректор. С. 23, 25.

Валерій Степанков

*доктор історичних наук, професор,
академік УАІН
(м. Кам'янець-Подільський)*

НОВАТОР ВИШІВСЬКОГО УПРАВЛІННЯ

Людська пам'ять – це не постійно чинний безсторонній до всього фіксатор навколишніх процесів, явищ, подій, наших стосунків з іншими, а їх із нами та ін. Давно спостеріг, що вона функціонує за своїм, лише їй притаманним, алгоритмом, здебільшого невідчужимим законам формальної логіки. То дуже в загальних рисах закарбовує і закидає в по-

дальші полицки щось дуже важливе, то до найменших дрібниць реєструє щось другорядне і розміщує в передніх. А якщо пригадати, що окрім цього має й унікальну властивість дуже уважно «дослухатися» до порухів оцінювальної шкали людського «я», то справді може інколи виникнути спокуса назвати пам'ять примхливою. Дякуючи оцій непередбачуваності й вибіркості, вона дозволяє фіксувати сучасникам об'єкт спостереження в найрізноманітніших ракурсах. Якщо ж ним є такий же суб'єкт, то, зрозуміло, потрапляючи у світло «прожекторів» їхніх поглядів у всяких ситуаціях, з цієї мозаїки викарбовуються у спільній пам'яті контури багатолікого портрета. І, що не менш важливо, пам'ять у такий же спосіб фіксує і форми, і силу його впливу на всіх, із ким контактував.

Коли ж ідеться про такі талановиті і сильні постаті, котрою був Анатолій Олексійович Копилов, то й після сходження їхніх Душ на Небеса пам'ять про них продовжує впливати в різних формах на буття живих. З цього приводу професор, ректор Олександр Завальнюк дуже образно і точно розкрив сутність такого духовного зв'язку: «У своїх зовнішніх проявах абстрактне людське життя немов спалах у космосі, – було і не стало, фіксується лише початком і кінцем, певний час пульсуючи інформаційними згустками в пам'яті дорогих і близьких людей. Але після втрати людини, – зазначав він, – як і загибелі яскравої, енергетично насиченої космічної зорі, ще певний час у вужчому чи ширшому суспільному просторі відчувається вплив тих змістовних духовно-енергетичних хвиль, які свого часу вийшли від уже не суцього людського суб'єкта. Вони нагадують про нього, часто зігрівають душі живих, дають предметний урок сутнісного зв'язку з ним, а відштовхуючись від цього, вибудовувати свою подальшу траєкторію руху – життя, із вдячністю згадуючи про того, хто більш-менш тривалий час, з погляду тягlosti його фізіологічного і суспільного існування, був серед нас, зігрівав своєю потужною енергетикою, невсипною шляхетною увагою, учив своїм прикладом успішно розв'язувати різноманітні життєві і професійні завдання, бути для інших благодатним джерелом Світла, Добра, Розуму, справжніх вчинків на ім'я Людини».¹

Не є таємницею факт, що обдарованими керівниками не народжуються, ними стають, дякуючи здібностям і наполегливій щоденній праці. До часу виповнення повноліття вирішальну роль у кристалізації особистості відіграють сім'я і

зовнішнє середовище (переважно школа). У цьому процесі надзвичайно важливе значення має наявність щасливого збігу обставин, за яких природні задатки можуть успішно розвиватися й утверджуватися без надломів і деформацій. І до народженого 14 липня 1936 р. у волинському містечку Шепетівка Анатолія доля виявляла прихильність, опікуючись над ним і сім'єю, у якій зростав (напередодні німецької окупації вона перебралася до Ізяслава, звідкіля родом була матір). Оскільки батько Олексій Іванович «пропадав» на роботі, а згодом взяв участь у подіях другої світової війни, то все виховання Анатолія та його старшого брата Валентина впало переважно (як це нерідко траплялося в українських сім'ях) на плечі Олени Карпівни – вольової, цілеспрямованої, доброї, напрочуд розважливої і мудрої жінки. Саме її заслуга полягала в тому, що спромоглася виплекати ті природні задатки вдачі, що вже виразно почали виявлятися в нього в дитинстві й підлітковому віці: енергійність, жвавість, свobodолюбство, життєрадісність, ініціативність, владність, прагнення до лідерства та ін. Віднайшовши ключик до його душі, зуміла без істерик і рукоприкладства, критиканства й лайок, іншими словами, образно кажучи, без обламування «через коліно» характеру й вдачі сина, спрямовувати бурхливу енергію Анатолія в русло формування відповідальної і порядної особистості.

Оце чітке окреслення «червоних ліній» його простору поведінки й суворе дотримання нею вимог до нього не порушувати їх стало великим щастям для обох. За пізнішим визнанням Анатолія Олексійовича, він на все життя запам'ятав розважливо розмову з матір'ю після того, як в 1 класі (1944 р.), повертаючись зі школи, перетворив свою торбину (з нею замість сумки відвідував уроки) у футбольний м'яч і досхочу награвся нею зі своїми однолітками. Залучала його й до різноманітної роботи, а відтак він не цурався її й у зрілому віці. У молодших класах залюбки працював над відбудовою класних приміщень і впорядкуванням містечка від руїн, у старших – брав участь у сільськогосподарських роботах (переважно на збиранні врожаю)². Ще одна далеко не дріб'язкова обставина становлення його особистості, важлива для розуміння духовного світу майбутнього ректора. Матір, будучи вірянкою, прищепила йому віру в Бога.³ Можливо й потаємно охрестила, як, до речі, вчиняло немало дружин чоловіків, котрим «статус» забороняв проявляти релігійність під загрозою втрати роботи і передбачав позбав-

лення участі в лавах КПРС (зокрема, у повоєнний період вчинила моя матір, охрестивши нас із сестрою). Не сумніваюся в тому, що суворо заборонила йому розповідати про свою віру всім іншим, засвідчивши про неї лише в період проголошення незалежності України, коли вже відвідував церкву, «сповідався і причащався», дозволяв «організовувати зустрічі священиків зі студентами».⁴

Дякуючи вихованню батьків, зростав без комплексів, заздрощів, злобливості; був ініціативним, цілеспрямованим, комунікабельним, відповідальним, самостійним із вираженими задатками організатора. Тому не випадково після закінчення середньої школи в 1954 р. Анатолія відправили у 18 років працювати на посаді вчителя фізичного виховання й математики до Радошівської семирічної школи й учителем математики до вечірньої школи сільської молоді в цьому ж поселенні.⁵ Згадані ознаки вдачі дозволяли виявляти свою особистість із найкращого боку під час служби в армії (1955-1958) та навчання на історичному факультеті Чернівецького університету імені Юрія Федьковича (1958-1963), який закінчив із відзнакою. Зокрема, відзначився восени 1957 р., рятуючи життя людей гірських поселень від повені й зсувів ґрунтів, за що 1 листопада отримав першу високу нагороду – Почесну грамоту президії Верховної ради Північно-Осетинської АРСР. Користуючись заслуженим авторитетом, обирають секретарем комсомольської організації артилерійського дивізіону 60-го полку 12 армійського корпусу. Безперечно, батькам приємно було читати листа від його командира Позднякова: «Ми пишаємося Вашим сином. Командування висловлює Вам подяку за те, що виростили відданого й надійного захисника Вітчизни»⁶. Активна громадська діяльність, організаторські здібності, старанність і відповідальність помножені на відмінні успіхи в навчанні та студентській науково-дослідній роботі стали запорукою поваги як серед студентської спільноти, так і викладацького складу. За визнанням проф. Володимира Газіна, котрий також навчався тоді на факультеті, «серед інших вирізнявся насамперед старанністю в навчанні, науковій роботі та громадському житті факультету й університету. Уже на другому курсі він був лідером факультетського комсомолу і членом університетського комітету цієї молодіжної організації».⁷

Після закінчення університету в середині серпня 1963 р. разом із сім'єю (дружиною Олександрою (Аллою)

Прокопівною і 2-місячним сином Сергієм (нині док. іст. наук, проф., ректор Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка) переїжджає до Кам'янця-Подільського, де знайшов роботу в педінституті. Обійняв посаду асистента кафедри історії історико-філологічного факультету, яку очолював видатний вчений Леонід Антонович Коваленко (з 1965 р. – док. іст. наук, 1966 – проф.). І тут йому надзвичайно поталанило. По-перше, тому, що в особі Леоніда Антоновича він знайшов не лише наукового керівника, але де-факто щирого радника, котрий по-батьківськи опікувався ним. По-друге, потрапив до кафедрального колективу, у якому панував дух демократизму і взаємоповаги. По-третє, започатковувався процес відродження історичного факультету, спочатку у формі витворення історичного відділу. Усе це разом створювало оптимальні умови для реалізації потенційних здібностей молодой людини. Зазначимо, що вже з перших місяців роботи не відсиджувався, а з головою пірнув у неї, виявляючи потужну енергію, цілеспрямованість і відповідальність. Зокрема, взяв активну участь у відродженні краєзнавчого руху на Поділлі, а саме: заснуванні (1964 р.) першого в Україні обласного історико-краєзнавчого товариства і проведенні Першої Подільської історико-краєзнавчої конференції⁸. Інтенсивно працював над текстом кандидатської дисертації, яку успішно захистив узимку 1967 р. в Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченка, розробленням лекційних курсів і семінарів, зокрема новітньої історії країн Європи та Америки. Його діяльність, активна громадянська позиція, комунікабельність, відкритість і водночас принциповість дозволили заслужити такий авторитет серед колег, що коли у квітні 1968 р. Міністерство освіти прийняло ухвалу (наказ № 69) про сформування на базі історико-філологічного факультету двох самостійних – історичного й філологічного, вони всі одноголосно висловилися на підтримку його кандидатури на посаду декана.

Саме в період деканування (1968-1975 рр.) в щоденній копіткій праці народжувалися і викристалізовувалися основні компоненти майбутнього новаторського концепту менеджменту вищої освіти. На мою думку, їх підвалину складав професійно-людиноцентричний, а не домінувальний у радянському суспільстві, жорсткий партійно-бюрократичний принцип управління ЗВО. У чому вони виявлялися? Вивчення цього процесу дозволяє висловити судження, що вони

переважно формувалися не на основі опанування досвіду своїх колег – деканів Кам'янецького педінституту й інших ЗВО України, а власного розуміння форм і методів керівництва колективом факультету (зокрема, студентів) з урахуванням його нагальних потреб, перспектив розвитку й особливостей функціонування та порад завідувачів кафедр загальної історії (проф. А. Коваленко) та історії СРСР і УРСР (проф. І. Винокур), інших викладачів, незалежно від їхнього статусу і віку. Уважно дослухався до висловлюваних ними міркувань, побажань, критичних зауважень тощо. Ніколи не побоювався того, що «впаде корона з його голови», якщо звернеться до когось із них за порадою, чи можливість визнати допущений прорахунок. Одначе ще раз хочу наголосити на тому, що промотором утверджуваних на факультеті, відмінних від інших структурних підрозділів, принципів функціонування була постать Анатолія Олексійовича.

У силу багатьох обставин у нашій свідомості (у всякому разі, мого покоління) інтуїтивно спрацьовує стереотип недооцінки ролі особистості в цілому і, зокрема, у тій чи тій сфері (масштабній чи вузькій): управління, науці, педагогічній діяльності, творчості та ін. Вважав і вважаю такий підхід помилковим, оскільки переконаний: у всіх них, як і в суспільстві в цілому, завжди носіями якісних перемін є, за словами А.Д. Тойнбі, «творчі особистості», наділені «життєвим поривом», які й становлять собою морально-інтелектуальну чи політичну еліту. Без неї не буває поступу вперед, розв'язання назрілих завдань, а спостерігається, в кращому випадку, «біг на місці», у гіршому – деградація (загнивання). Анатолій Олексійович належав до цієї безсмертної когорти осіб.

Стверджуючи подібне, мені дуже б не хотілося, аби в когось із читачів закралася думка, що в цьому випадку йдеться про звичайну (типову) гіперболізацію (ідеалізацію) його постаті, породжену шляхетним наміром автора статті, з нагоди відзначення пам'ятного ювілею, якомога більше позитивного сказати про нього. Це не так! Знав його з другого курсу навчання як староста академічної групи (1966-1967 н.р.) і до останніх днів життя (грудень 2007 р.) уже як колега (певний період і як завкафедри) всесвітньої історії, на якій він працював. Доводилося бачити його в найрізноманітніших не тільки виробничих, але й інших – життєвих ситуаціях. А відтак думаю, маю підстави вважати, що це була далеко не ординарна, щиро обдарована талантом про-

відника й менеджера, вольова й цілеспрямована особистість. За інших – сприятливіших суспільно-політичних обставин – міг би вирости в керівника державного масштабу. Й попри те, що сфера діяльності обмежувалася стінами одного ЗВО, ця обставина аж ніяк не може слугувати причиною для знівелювання його таланту у сфері менеджменту вищої освіти.

У сучасному широкому і багатовекторному розумінні останній передбачає врахування наступних складників: способ і манера спілкування з людьми; уміння організовувати дієву роботу управлінського апарату та ефективність використання наявного владного ресурсу й мистецтво керування, які є характерними для нього у найрозвинутіших країнах європейської цивілізації. Не важко помітити, що стрижнем такої моделі організації менеджменту власне слугують багатоманітні форми організаційної роботи з людьми, спрямованої на пошук оптимальних рішень із метою досягнення успішного результату. Показово, її ознаки генерувалися А. Копиловим у зародковому стані переважно інтуїтивно у формі вияву внутрішнього осяяння, властивого лише творчим особистостям, бо запозичати не було де і не було в кого. Традиційно панівна у вищій школі модель керівництва, виліплена за жорстким лекалом демократичного централізму комуністичного режиму, не мала жодного відношення до менеджменту взагалі. Мало цього, за своєю природою в корені була антагоністично-ворожою до нього й черпнути щось корисне для себе за всього бажання Анатолій Олексійович не мав можливості. І не можна в жодному випадку ігнорувати деструктивного впливу цієї моделі керівництва, в середині якої йому доводилося реально працювати, на паростки того нового, що з'являлося в його адмініструванні як декана.

Зроблю спробу окреслити їх у світлі складників вищезгаданого сучасного концептуального розуміння змісту менеджменту з метою досягнення чіткішого уявлення про них як носіїв новизни. По-перше, повністю відмовився від класичного кабінетного (бюрократичного) стилю спілкування з людьми. Енергійний, діяльний і комунікабельний не замикався у власному просторі деканату, не «жив у світі» мертвого змісту інструкцій і розпоряджень, які надходили з вищих інстанцій. Для розв'язання тих чи тих питань здебільшого не вдавався до формального виклику до свого кабінету завідувачів кафедр, а йшов сам до них, аби поспілкуватися; не зловживав ним і щодо викладачів, з котрими вільно спілку-

вався і в аудиторіях, і в коридорі, і на вулиці. За необхідності розв'язання складних і непередбачуваних ситуацій завжди радився із завідувачами кафедр, секретарем парторганізації і головою профбюро факультету. Завжди мав здоровий глузд і життєву мудрість, намагаючись насамперед враховувати людські інтереси та інтереси факультетської спільноти. Повсякчас був відкритим і доступним для всіх, незважаючи на їхній статус: чи то студентів та їхніх батьків, чи то професорів і доцентів, чи то асистентів, лаборантів, представників господарського персоналу тощо. Усіх уважно вислуховував й усім намагався допомогти у вирішенні їхніх проблем. У нього не було любимчиків, паяців чи знехтуваних!

Прикметною рисою спілкування з людьми була прямота і відвертість: не уникав, у разі потреби, і серйозних розмов, відтак не вдаючись до «прилюдного бичування», інтриг, погроз, залякувань, «засідок» тощо. Усе відбувалося наодинці, з очей в очі. Коли провина була незначною, то розмова завершувалася швидко відповідним зауваженням. В іншому випадку, особливо якщо «винуватець» починав «викручуватися» чи хотів перекласти відповідальність на іншу особу, набирала ознак «грози» чи навіть «тайфуну». І, що цікаво, після отриманої «прочуханки» «винуватець», як правило, не ображався, бо знав, що взяв на горіхи цілком заслужено. Ще дуже важливий штрих: Анатолій Олексійович ніколи не дозволяв собі принижувати їхньої гідності чи, боронь Боже, цькувати. Уся неприємність ситуації залишалась за дверима кабінету; часто траплялося так, що вже через півгодини чи годину після розмови обговорював з ним, як ні в чому не бувало, ті чи ті аспекти роботи або приватного життя.

Показовим для його діяльності було тепле, щире спілкування зі студентами. Він завжди приходив на випускні вечори і його виступи на них западали в їхні душі, бо йшли від серця й душі, а не були формальними, пройнятими офіційною компартійною ідеологією. Як згадував доц. Юрій Блажевич, випускник 1969 р., декан, благословляючи нас на самостійну життєву дорогу, сказав, що «історик – це не тільки добрий переповідач історичних подій і фактів, а постійний пошукач цікавих матеріалів і сам творець історії (виділено мною – В. С.). Він закликав нас постійно вчитись, бути гідними сіячами і збирачами доброго, вічного і прекрасного, не забувати свою альма-матер і пам'ятати про своїх однокурсників та місто Кам'янець-Подільський, де прой-

шли наші найкращі роки»¹⁰. Саме дякуючи його ініціативі й всебічній підтримці на факультеті, утвердилася прекрасна традиція збереження золотого ланцюга спадкоємності пам'яті поколінь випускників, котра процвітає і нині – збиратися один раз на 5 років на зустрічі. Завжди за можливості був готовий допомогти випускникам, не приховував радості від спілкування з ними. Яскравим прикладом цього може слугувати спогад проф. Віталія Нечитайла (випускник 1968 р.): «Було це влітку 1968 року. Ми з дружиною приїхали в Ізяслав з направленнями на роботу в одну із шкіл цього району, – зазначав він. – Та, як виявилось, працевлаштуватися в школі могла лише моя дружина (вона закінчила фізико-математичний факультет), а для мене місця вчителя історії СРСР не було. Розчаровані, ми вийшли з кабінету завідувача райвно А.З. Деркача, маючи намір їхати в Хмельницький відділ народної освіти, щоб отримати інше направлення. На щастя, дорогою ми зустріли Анатолія Олексійовича. Він на той час гостював у своїх батьків, які жили у цьому містечку. Залишивши всі свої справи, він взявся нам допомагати: дзвонив у облвно, домовлявся з місцевим начальством...Завдяки зусиллям Анатолія Олексійовича, нас з дружиною працевлаштували в Ізяславі. Це значною мірою вплинуло на моє подальше життя (виділено мною – В.С.).»¹¹

По-друге, кидалося у вічі його вміння організовувати ефективну роботу факультетських підрозділів і студентського самоврядування. Воно з'явилося з органічного поєднання «життєвого пориву», що виявлявся у постійному прагненні до утвердження нового та скрупульозного (до найменших дрібниць) вивчення механізму функціонування тогочасної моделі адміністративної роботи з метою її поліпшення. Відтак не формального (шляхом нарощення різноманітних посадових інструктивних матеріалів, частішого проведення засідань деканату, кафедр, партбюро, профбюро та ін. з метою обговорення «актуальних» питань життя факультету і прийняття відповідних ухвал), а реального – віднайдення оптимального варіанту взаємовідносин з кафедрами та іншими структурними осередками, який би максимально сприяв розвитку факультету. Дякуючи відкритості, демократичності поглядів, наявності стратегічного мислення, тактичній гнучкості (поступливості та спроможності йти на поступки) задля досягнення поставленої мети, він спромігся відразу ж досягти повного взаєморозуміння з А. Коваленком,

І. Винокуром та найбільш авторитетними викладачами (доцентами Петром Лаптіним, Петром Щербиною й ін.) у справі формування життєдіяльного колективу молодого факультету. На велике щастя, для останнього, вони побачили в ньому лідера і згуртувалися навколо нього. Зі свого боку, Анатолій Олексійович завжди радився з ними, узгоджуючи свої стратегічні плани, виявляючи готовність внести за їх слушною порадою до них відповідні корективи.

На моє глибоке переконання, його найбільшим здобутком за час деканства стало витворення не тільки ефективного механізму функціонування факультетських структурних одиниць, а за допомоги колег й унікальної морально-духовної, професійної і, що особливо важливо, ідеологічно-політичної атмосфери можливо не тільки у стінах нашого інституту, а України в цілому. І в цьому була найбільша заслуга саме його, А. Коваленка й І. Винокура. Усі троє поділяли значно демократичніші погляди (щось на зразок західної соціал-демократії) ніж панівні комуністичні на характер суспільних відносин, роль класової боротьби й ідеології КПРС, місце людини у суспільстві тощо. А відтак спільно утверджували демократизм у взаємовідносинах деканату, кафедр, партбюро, профбюро, комсомольського бюро; між керівництвом факультету і викладацькою та студентською спільнотами; на кафедрах між завідувачами та їх колегами; між викладачами й студентами; формувалася атмосфера поваги до особистості викладача, працівника, технічного персоналу, студента, визнання їхнього права на власну думку; не насаджувалася ідеологічна нетерпимість – навіть у «темні» роки «маланчуківщини», коли проводилися репресії проти «неблагонадійних» істориків, котрі наважувалися «порушувати» ідеологеми «сакралізованого» концепту «воз'єднання України з Росією», продовжували безбоязно традиційно у викладацькій аудиторії (№ 18) – нашому своєрідному «інформаційному клубі» – обговорювати найважливіші політичні події й проводити дискусії, висловлюючи нерідко «єретичні» думки.

Мені б дуже не хотілося тепер, щоб прочитавши вищесказане, хтось, не приховуючи глузливої внутрішньої посмішки, подумав: маємо нове «відкриття» – а я й не знав, що істфак виявляється був замаскованим осередком опозиції до комуністичного режиму! Іронізую... Звичайно, ні! Переважну більшість колективу складали тогочасні звичайнісінькі представники інтелігенції, котрі аж ніяк не вважали

себе ворогами «існуючого ладу» чи навіть опозиціонерами до нього й не відкидали «вчення» марксизму-ленінізму. Проте мали одну схожу рису: не вбачали себе «бійцями» ідеологічного фронту, дотримувалися частково демократично-ліберальних поглядів, не виявляли фанатичної віри у його догми, засуджували вчиненні комуністичним режимом репресії тощо. А ми, молодші, переймали ці ідеї. Щоправда, згодом окремі з них неприяно сприйняли боротьбу патріотів за незалежність України та її проголошення. Тоді ж колектив згуртовували також максимально можлива для тих часів свобода слова, плекання культу науки, викорінювання деканом і завкафедрами в зародку проявів інтриг, чвар, ябедництва. І ось уже майже півстоліття на факультеті продовжують жити основні ціннісні традиції колективу, хоча, нікуди правди діти, окремі з них під згубним впливом «нових моральних стандартів» і «духовних ідеалів» споживачького суспільства, що інтенсивно формується в сучасній Україні, повільно деформуються й розмиваються.

По-третє, результативністю відзначилися вміння Анатолія Олексійовича використовувати чинний у його розпорядженні владний ресурс і власне мистецтво керування, що перебували в органічному взаємозв'язку. Показово, що ставши деканом, свій владний ресурс використовував насамперед щодо себе. Як? А так, що повністю віддавався виконанню не тільки службових, але й інших обов'язків, які виявлялися у процесі багатогранної діяльності, зокрема з'являвся на факультеті за 1,5-1 год до початку занять о 9 год ранку й залишав його пізніше за всіх. Відтак мав не лише владні повноваження жорстко домагатися від інших вчасного та якісного виконання посадових функціональних обов'язків, але й моральні. Ніхто не міг закинути йому (не кажу вголос, а подумки) недбалість, запізнення й усе інше в такому роді. Не терпів свавілля, безладу, нехлюйства, нестачі самодисципліни, безвідповідальності, дій за традиційним у багатьох осіб принципом – «та якось воно буде». Відповідних заходів вживав відразу ж «по гарячих слідах», й суворо проведена ним «психотерапія» діяла дуже ефективно. Крім того, знову ж таки діяв далеко не завжди за таким сценарієм, а з урахуванням обставин й особистості винуватця. Адже в житті кожного трапляються непередбачені випадки. У цьому й полягав один зі складників його мистецтва керування. Знав про існування «червоних ліній» і, як правило,

не переходив їх. А коли в чомусь не стримувався, бувало й таке, то завжди мав мужність вибачитися.

Уміння вдало користуватися владним ресурсом продемонстрував відразу ж після переїзду факультету до нового корпусу в Старому місті. Сам будинок, як згадував ст. викладач Анатолій Гавришук, «не повністю відповідав таким вимогам, оскільки до цього кілька років слугував студентським гуртожитком. Декан енергійно взявся за створення навчально-матеріальної бази. Багато зусиль доклав, аби облаштувати бібліотеку, чудовий читальний зал (він і сьогодні справляє гарне враження), навчальні кабінети. Почав працювати роздатковий пункт, у якому можна було студентам поспідати, пообідати. А. О. Копилов подбав, аби провести в приміщення водяне опалення»¹². Відтак не чекав, допоки ректорат займатиметься обживанням приміщення і прилеглої території, а ходив і прагнув відповідних ухвал. Водночас використовував владний потенціал для залучення до цієї роботи студентів у позааудиторний час. Для цього збирав нас – старост, комсоргів і профоргів й обговорював план робіт. Після чого не сидів у кабінеті, а знаходився поряд. Якщо було потрібно – підказував, не вважав для себе принизливим й порадитися щодо ліпшого виконання того чи того завдання (на курсі було чимало студентів, котрі відслужили в армії й мали чималий стаж роботи). І робив це неформально, невимушено (для створення фальшивого образу єдності зі студентською спільнотою та її «батька»), а за органічної потреби, відразу ж у динаміці виконання робіт. Залишаючи нас за необхідності виконання службових обов'язків у деканаті (мобільних телефонів тоді, на щастя, не було (жартую)), завжди покладав відповідальність або на призначеного ним «старшого», або на старост груп. Цікаво: абсолютна більшість студентів сприймала ці роботи з розумінням, без обурення, бурчань і ниття, а якщо ще й на останній пів парі, то і не без задоволення.

Володіючи стратегічним мисленням, Анатолій Олексійович, як ніхто, усвідомлював життєву необхідність для факультету якісного поліпшення кадрового забезпечення кафедр. Тому за узгодженням із їх завідувачами проводив активні пошуки відповідних кандидатур, поєднуючи запрошення на роботу як молодих, здібних випускників, так й уже досвідчених викладачів. Як показало життя, у їх виборі не помилявся, всі вони проявили себе висококваліфікова-

ними (молодші з часом) науково-педагогічними працівниками інституту/університету. Так, упродовж 1968-1976 р. ними стали: Микола Федорович Довгань (1968; к. і. н., доц.), Лев Васильович Баженов (1969; д. і. н., проф.) к. і. н., доц. Юрій Михайлович Тарасов (1969; д. і. н., проф.), Валерій Степанович Степанков (1970; д. і. н., проф.), Анатолій Володимирович Опря (1971; к. і. н., доц.) та к. і. н. Микола Григорович Кукурудзяк (1974; д. і. н., проф.), котрі у 80-90-х рр. XX ст. склали ядро науково-педагогічного потенціалу колективу.

Саме за його сприяння і безпосередньої підтримки започаткували і проводили курс на всебічне сприяння розвитку історичних досліджень, а відтак власне наукова робота перетворилася на пріоритетний напрям функціонування кафедр, почав формуватися своєрідний культ науки, якою активно почали займатися як досвідчені викладачі, так і плеяда молодих. Як наслідок, чи не вперше в повоєнний період у першій половині 70-х рр. з'являються серйозні наукові дослідження монографічного характеру, що звернули на себе увагу наукової спільноти не тільки України, але і всього Радянського Союзу. Зокрема, 1971 р. побачила світ монографія проф. Петра Лаптіна «Община в русской историографии последней трети XIX – начала XX вв.». Наступного року І. Винокур видав книгу «Історія та культура черняхівських племен». 1973 р. вийшло друком монографічне дослідження Л. Коваленка «Велика французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи України в кінці XVIII ст.». Доц. Петро Щербина 1974 р. опублікував книгу «Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине» тощо. Їхня поява у світі, як на мій погляд, започаткувала інтенсивний процес відродження історичної науки у стінах педінституту, що принесло блискучі результати у 90-х рр. XX – перші десятиліття XXI ст. Декан хотів від завкафедр спрямовувати молодих викладачів на навчання до аспірантури і всіляко підтримував останніх. Налагоджував разом із ними й організацію НДРС. Значним кроком у цій сфері стало отримання дозволу МОН України студентам факультету писати дипломні роботи, що були прерогативою університетів. Продовжував активно займатися й організацією краєзнавчої роботи.

Дещо вже торкався з'ясування питання використання владного ресурсу для творення колективу та формування в нього низки чудових рис, зокрема унікальної духовної атмосфери, дякуючи якій хотілося виходити на роботу й твор-

чо працювати. Проте мало хто знає, скількох зусиль йому доводилося докладати для її збереження, уникнення конфліктних ситуацій, а коли вони з'являлися, гасити ще у зародку або на початковому етапі, коли вогнище неприязні, породжене зіткненням особистих інтересів, не встигало розгорітися. Адже його члени, як і всюди, були несхожими за ментальністю, вдачею, характером, культурними цінностями, темпераментом, емоціями, уявленнями про справедливість та ін. особами. З властивими для деяких із них (особливо помітними саме в педагогічних і наукових колективах) завищеними самооцінками власного «я», болісним потягом до самоствердження, ревним ставленням до успіхів колег, потаємним комплексом «невизнаного генія», а то і просто заздрощами. За «сприятливих» для їх прояву обставин він би розвалився на окремі угруповання й групи, котрі гризлися б між собою, як це досить часто трапляється. І тут сповна розкрився в Анатолія Олексійовича його природжений (на основі інтуїтивного відчуття) й удосконалений реаліями життя дар мистецтва керування. Підтримуваний завкафедрами і найбільш авторитетними викладачами (проф. П. Лаптін, доц. Ю. Тарасов, доц. П. Шербина), він вміло кермував колективом, уникаючи «рифів» та «айсбергів».

Постає слушне запитання: як молода людина, ставши в 31 рік деканом історико-філологічного факультету, а в 32 роки – історичного, ставилася до влади? Безперечно, вона належала до владного типу людей, любила її і прагнула до неї. В іншому випадку, відмовлялася від відповідних пропозицій, а якщо б відразу й погодилася зопалу, то через кілька років пішла б у відставку. Це правда! Але правда і те, що, на щастя, для себе й оточення володів рідкісним для такого типу людей імунітетом від психологічного вірусу всепоглинаючого владолюбства, яке, як правило, рано чи пізно перетворює їх на свого безвільного раба, у службу кар'єрного росту, «безхребетного» з начальством і самозакоханого тирана для підлеглих. Ні під час деканства, ні пізніше під час ректорства ніколи не запобігав перед вищими на владній драбині й нікому не прислужував; повадився з ними чемно, але без принизливої поспішності та запобігливості, шануючи їхній статус і власну честь. Зрозуміло, що в різних обставинах доводилося і маневрувати, і комбінувати, і йти на поступки. Проте коли йшлося про вирішення принципових проблем, завжди мав мужність, обстоюючи інтере-

си чи то факультету, чи то університету, висловлювати вголос власну думку, навіть якщо вона йшла в розріз із позицією представників партійних чи радянських владних структур. Тому окремі з них, цілком можливо, не долюблювали його, але поважали за відкриту позицію.

У лютому 1975 р. обійняв посаду проректора з наукової роботи. Відразу ж на основі деканського досвіду започатковує важкий і тривалий процес стратегічного напрямку – якісного поліпшення кадрового потенціалу інституту шляхом підготовки фахівців із кращих студентів через їх навчання в аспірантурі. У липні 1977 р. призначений Міністерством освіти на посаду ректора (у 41 рік став чи не наймолодшим керівником ЗВО в СРСР). І знову таки, не відкладаючи в довгий ящик, за кілька місяців сформулював основні вектори перетворень, спрямовані на подолання традиційної провінційності, (адже інститут продовжував залишатися периферійним в усіх відношеннях ЗВО, далеким за всіма показниками від провідних педагогічних навчальних закладів, не кажучи вже про університети). Вони передбачали його трансформацію в центр науково-освітнього й культурного життя Подільського краю, в один із потенційно кращих в Україні. На основі попереднього досвіду роботи визначив наступні «кити» успішного менеджменту.

По-перше, одним із головніших з-поміж них слушно вважав необхідність формування з окремих працівників животворчого колективу – мікросоціального самодостатнього організму із властивими йому корпоративною етикою, мікроментальністю, шкалою духовних цінностей та єдиною метою, спроможного функціонувати творчо, а не з-під палиці, а відтак самовдосконалюватися, успішно вирішувати непрості завдання, що породжувалися плином життя, яке постійно змінювалося. Над чим і постійно працював до початку XXI ст. Як зауважував доц. Анатолій Гуменюк: «Прикметною рисою використання ним владного потенціалу продовжувала залишатися людяність, створення в колективі атмосфери довіри і відвертості. Він сам заохочував атмосферу доступності для спілкування з відвідувачами ректорату. Звідси – необмеженість прийому відвідувачів, будь-то співпрацівник, студент чи стороння особа. Усвідомлення того, що регламентація прийому може невідворотно ускладнити справу відвідувача спонукала його до відмови від зайвого формалізму. Максимум уваги до проблем людей, які

оточували, виявлявся у щирій співучасті до інвалідів, сиріт, багатодітних та людей, що опинилися у складних умовах і потребують допомоги.

Свідченням людяності та гуманності у стосунках з членами колективу є бережне ставлення до кадрів, до скорочень за посадами або за віком. Найяскравіше це виявлялося за екстремальних обставин, у які потрапляв будь-хто з членів колективу – тоді ректор безпосередньо контролював хід допомоги». ¹³ Подібні спостереження були непоодинокі в його колег, котрим пощастило з ним працювати. Наприклад, д. і. н., професор Віталій Лозовий зазначав, що «крім ділових якостей, Анатолію Олексійовичу притаманна природна комунікабельність, вміння знаходити спільну мову з будь-якою людиною. До потреб співробітників він був дуже чуйний і завжди приходив на допомогу в скрутних умовах життя. Неодноразово надавав матеріальну допомогу тим, хто опинився у важкому становищі. Він прагнув допомогти всім, хто цього потребував, вважаючи це одним з своїх обов'язків. Ректор розумів складне матеріальне становище людей. Особливо запам'ятався такий випадок: з огляду на незначну заробітну плату бібліотекарів Анатолій Олексійович ухвалив рішення підвищити їм зарплату на 10% ». ¹⁴ Не можу не погодитися з наступною думкою В. Нечитайла: «Анатолій Олексійович особливо гостро відчував найменші суперечності, що виникали в колективі, намагався їх не тільки уникати, але й при змозі унеможлиблювати. На берегах людської пам'яті він завжди поставатиме щирою, справедливою і мудрою особистістю. Завжди, навіть тоді, коли він не був у доброму гуморі і виявляв очевидну заклопотаність, про що свідчив сигаретний димок з квартирки, двері його кабінету були відкриті для спілкування». ¹⁵ Як зауважував В. Газін, «Він був толерантним і справедливим. Ніколи, як камінь за пазухою, не тримав на будь-кого, від студента до викладача, гніву. Не мав звички когось принизити. Ні у кого й ніколи не йшов на поводу. Навіть зі складних питань йому вдавалося приймати рішення найбільш оптимальні і єдино можливі у даний момент». ¹⁶

По-друге, вкрай важливим складником його менеджменту було вміння добирати кадри на керівні посади в підрозділах інституту/університету. «З-поміж іншого, – підкреслював А. Філінюк, – Анатолій Олексійович володів дивовижним умінням розставляти керівні кадри. Це зовсім не озна-

чає, що ректор ніколи не допускав помилок із призначеннями. Але він неодномінно їх помічав, не боявся визнати і поступово виправляв. Відтак поступово оточив себе високопрофесійними і досвідченими проректорами, деканами, завідувачами кафедр, які забезпечували успіх інституту, а наприкінці своєї ректорської каденції – університету». ¹⁷ Ще один дуже важливий штрих його кадрової політики: «... він ніколи не створював біля себе кола наближених і близьких людей. Розумів, чим обертається така ніким не узаконена структура, яка тим не менше могла вносити корективи в роботу колективу далеко не кращої проби. Завжди був відкритим, прямим і незалежним. Рівна дистанція від усіх забезпечувала успіх у роботі і шанобливе ставлення всіх до ректора. Усі майже двадцять п'ять років на посаді ректора він залишався вірним своїм життєвим принципам. Вони й зараз нетлінні згустки людської моралі й етики керівника. Його життя і діяльність гідні бути присутніми в скарбі, який називається заповітом потомкам...». ¹⁸ Будучи рішучим противником формалізму та бюрократизму, «Від керівників підрозділів він завжди вимагав уважного ставлення до кожного, кого спіткала якась прикрість. Контролював характер та вчасність допомоги незалежно від посади працівника, що було ознакою людяності». ¹⁹

По-третє, запорукою успіху його менеджменту стало вміння організовувати ефективну роботу апарату керівництва установою, зокрема ректорату та вченої ради. До. Іван Козак, котрий чимало років пропрацював разом із ним на посаді першого проректора (з навчальної роботи) й краще за інших був обізнаний із цим аспектом його діяльності, відзначав наступні її прикметні риси: «Ректорат під керівництвом Анатолія Копилова завжди керувався принципом колегіальності, прагненням уникати волюнтаристських тенденцій та суб'єктивізму. Виключалися з практики підсиджування, заплічництво, злорадство тощо (виділено мною – В.С.). Їх ректор не сприймав в якому б підрозділі вони не з'являлися. Але при обміні думками, у випадках навіть суперечок, завжди бралася до уваги позиція ректора, бо у кінцевому підсумку він відповідальний за усі справи і підтримка його – наш моральний обов'язок [...]. Злагожденості роботи ректорату, а це проректори і декани, сприяв ректорський стиль, змістом якого був принцип пріоритетності, а не субординації в ім'я головної мети – забезпечення норма-

льної морально-психологічної атмосфери діяльності усього трудового колективу (виділено мною – В.С.). Атмосфера створювана ставленням ректора до проректорів, деканів, інших керівників підрозділів, не виходила за межі коректності й поваги. Йому не властивими були брутальні викрики, демонстрування зверхності, приниження особистості, зухвалі напучування. Керівний стиль спрямовувався на втілення підлеглими його імперативу: «Треба бути людиною». Промовистим фактом було те, що він нікого не звільнив з роботи за недисциплінованість (виділено мною – В.С.)»²⁰.

По-четверте, оцінюючи новизну менеджменту Анатолія Олексійовича, припустимося помилки, якщо обійдемо мовчанкою з'ясування форм використання ним свого владного потенціалу (вище вже торкалися висвітлення його ставлення до влади взагалі) та їх співвідношення з мистецтвом керування. Неодноразове цитування споминів колег ректора про наявність у нього доброти, щирості й основоположного принципу людяності може створити ілюзію про «безхребетність» очільника ЗВО, «усепрощення» та ін. Як зауважував І. Козак, «Він корив за недбалість, ледарство, невиправдане зволікання в роботі. Доводилось чути від нього адресоване комусь з деканів або проректорів обурення в саркастичному: «Коли Ви перестанете не виконувати свої обов'язки?» (виділено мною – В.С.)»²¹. Йому була властива також суворість і інколи жорстка вимогливість до всіх, незважаючи на посади, титули і попередні заслуги, у виконанні ними посадових функцій та прийнятих ухвал. Інше питання, що він знав за що, коли, кому й у якій формі її виявляти. А в цьому вже виявлялося його мистецтво керування. Владність і рішучість наполягти на своєму поєднувалися з вражаючим умінням відшуковувати компромісні рішення в найгостріших і навіть, здавалося, безнадійних конфліктних ситуаціях. Ніколи «не рубав з плеча» і «не ламав через коліно», завжди прагнув особисто з'ясувати «очі в очі» всі деталі тієї чи тієї справи. Під час зустрічі в кабінеті, як правило, не сидів за ректорським столом, а ставав біля вікна, відчиняв квартирну, запалював сигарету й починав розмову...

Професор Олександр Волковинський, згадуючи про його мистецтво керування, підкреслював той факт, що «розгляд надто складних або ж конфліктних питань Анатолій Олексійович виносив на засідання ректорату чи вченої ради. Вислуховувалися аргументи сторін. Коментарів з боку

ректора, як правило, не лунало. Анатолій Олексійович тільки підсумовував сказане іншими, виділяючи головне в позиції тієї чи іншої сторони. А далі приймалося колегіальне рішення шляхом голосування. І кожен член ректорату чи вченої ради відчував себе причетним до важливих етапів у житті і розвитку навчального закладу. Коли ж емоції декому заважали прийняти зважене рішення і люди не заспокоювались, Анатолій Олексійович пропонував вивчити ситуацію. Створювались відповідні комісії, проводилась поглиблена аналітична робота, результати якої оголошувались на загальному зібранні. Завдяки часу і з'ясованим деталям вдавалося прийняти виважену ухвалу».²²

На колегіальності прийняття ухвал звертав увагу й А. Філінюк: «Слід наголосити, що робота ректорату і вченої ради вибудовувалася в такий спосіб, щоб не нав'язувати колективу думки керівника, а передусім на створення обстановки публічного, а головне зацікавленого обговорення нагальних проблем. Їх реалізація, в свою чергу, сприяла вдосконаленню різних напрямків роботи, спрямованої на підготовку фахівців [...]. Однак, у разі нагальної потреби, членів ректорату, нерідко в розширеному складі, очільник збирав поза графіком. Це неодмінно означало щось серйозне і важливе. Зрозуміло, що настрій і соціально-психологічний клімат при цьому формувався відповідний. Бо ж, подібні зібрання давали куди більше користі, ніж загальноприйняті формальні засідання ректорату. В ході дебатів відбувалося жваве, зацікавлене та ретельне обговорення проблем. Це була своєрідна школа думання, аналізу, власних висновків кожного. Як правило, в ньому брав участь кожен із присутніх, маючи повноцінне право висловити свої бачення, міркування, мотивації та пропозиції, а вже тоді, зазвичай, після усіх учасників дебатів ректор, володіючи широким мисленням, розставляв свої акценти з неодмінним наголосом на інтереси вишу. Очевидно, саме завдяки цьому в колективі сформувалося і систематично розширювалося гроно критично мислячих працівників (виділено мною – В.С.).».²³

Прикметним складником мистецтва керування безперечно було його цілеспрямоване підпорядкування досягненню поставленої мети. Воно не носило спорадичного чи випадкового характеру, а органічно впливало із загального концепту її бачення в цілому і шляхів реалізації зокрема. А. Філінюк справедливо підкреслював, що ректор «перш ніж

братися за яку-небудь справу, добре її обдумував і всебічно осмислював, зважував, що називається, всі «за» і «проти» в тому плані, на скільки вони сприяли позитивній динаміці, вдосконаленню діяльності колективу».²⁴ Відтак відзначаю, що це «обдумування» й «осмислення» торкалося не тільки вирішення і розв'язання стратегічно важливих проблем та завдань, але й «дрібних» – щоденних виробничих і життєво-побутових справ. Як наслідок, ухвали, які він приймав, відзначалися мудрістю, так як обумовлювалися не лише їх глибоким знанням, але і надзвичайно розвинутим інтуїтивним чуттям (несвідомо) уловлювати істину (за влучним формулюванням японської духовної культури – гоку – і (внутрішнє бачення)).

І далеко не завжди співрозмовники відразу ж усвідомлювали їх слушність. Показовим у цьому відношенні є наступний спогад одного з епізодів О. Волковинського: «Бувало, майже залітаєш до кабінету ректора, наповнений емоціями. Викладаєш смисловий ґрунт справи, очікуєш миттєвого прийняття рішення, оскільки перехлюпується бажання діяти. Анатолій Олексійович терпляче вислуховував, задавав необхідні для уточнення запитання. А далі говорив так: «Дійсно, справа невідкладна. Її потрібно вирішити. Давай завтра вранці зайти, і ми остаточно з цим розберемося». Звичайно, я не міг збагнути, навіщо чекати, якщо вже можна розв'язати складне питання. Усвідомлення мудрої неспішності в активних діях приходить, мабуть, з досвідом і віком. А тоді я виходив з кабінету ректора емоційно невдоволений тим, що доводилося чекати. Та обдумування справи тривало годинами, ніч втихомирювала емоції. Вранці я йшов до Анатолія Олексійовича з відчуттям незручності, що вчора потурбував його через якісь дрібниці. Коли перетинав поріг ректорського кабінету, чув: «Ну, то що будемо робити з цією справою?». У відповідь вичавлював з себе щось таке: «Та, ніби, й особливої проблеми немає. Радше, нехай усе йде власною дорогою». З пом'якшеною інтонацією Анатолій Олексійович констатував: «Ось і гаразд. Добре, що все добре вирішується».²⁵ Ще більше був вражений наслідками розмови з ректором, як це впливає з спогадів доц. Віктора Щирби: «Уже через рік після захисту дисертації мені довелося звернутися до нього з особистого питання. Коли я зайшов в кабінет із заявою про виділення ще однієї кімнати в гуртожитку з передчуттям, що мені скоріше за все, буде відмовлено, і став пояснювати про свої складні

побутові умови, Анатолій Олексійович навіть не дав двох речень сказати, як відразу ж підписав заяву і сказав, що він добре знає про ці проблеми (виділено мною – В.С.).»²⁶

Найбільшим випробування для життєздатності витвореної ним моделі менеджменту, безперечно, стали події здобуття Україною незалежності. Адже, як підкреслював академік НАН України, проф. Валерій Смолій, «Пострадянська доба формувала кардинально інший горизонт очікувань, можливостей і перспектив [...]. Тодішній український менеджер, інтелектуал перебував у специфічній, ба навіть парадоксальній, пізнавальній ситуації, позаяк був змушений реагувати на виклики, пропозиції, застереження й ризики, що походили з різних епох та відмінних культурно-інтелігентних середовищ [...]. Як бути й творити в умовах таких багатовекторних, почасти навіть контраверсійних, метаморфоз?! Модель трансформації вишу, обрана ректором Анатолієм Копиловим, немовби відроджувала й наповнювала новим змістом гасло славетного повороту доби Ренесансу – «До витоків» (Ad fontes), оскільки орієнтувалася на перетворення педагогічного інституту у повноцінний університет. Однак, така орієнтація на славні традиції університету, заснованого за часів гетьмана України Павла Скоропадського, кадри місцевих інтелектуалів, передбачала ще й суттєву модернізацію вишу, зокрема встановлення тісної співпраці з академічною наукою, осучаснення педагогічних і наукових практик, залучення до дослідницьких і освітніх проектів знаних фахівців та ін. (виділено мною – В.С.).»²⁷

І вона пройшла його просто блискуче. У нових демократичних умовах усі її основні компоненти органічно вписалися у вимоги назрілих освітніх і соціально-культурних трансформацій. Як і раніше, ректор зумів чітко сформулювати визначальну стратегічну мету – досягнення поновлення статусу класичного університету, знищеного на початку 20-х рр. комуністичним режимом. Визначив і магістральний шлях, який привів би до її реалізації. Він полягав у перетворенні науково-дослідної роботи у «пріоритетний напрям діяльності вишу»²⁸, без чого домогтися статусу університету було б нездійсненою мрією. Тому доручив очолити науковий сектор здібному організаторові й науковцю доц. А. Філінюку, котрий вельми успішно розв'язував поставлені завдання. Якісні зрушення позначилися і в лексиконі словосполучень: «замість професорсько-викладацький склад – науково-

педагогічні працівники. На перший погляд, це була проста заміна одного на інше. Однак це була якісно нова філософія та націленість колективу загалом і кожного його члена, зокрема. Адже в першому випадку акцент робився на викладачів, серед яких були професори; в другому наголос ставився на пріоритеті наукової діяльності, яка забезпечувалася органічним поєднанням адміністративно-управлінських заходів керівництва та інтелектуальних зусиль працівників вишу».²⁹

Спільні зусилля ректорату і колективу принесли блискучий результат. На рубежі XX–XXI ст. у ньому вже навчалось 5,3 тис. студентів на 7 факультетах, котрі здобували фах із 18 спеціальностей. Освітній процес забезпечували 266 викладачів, які працювали на 27 кафедрах. Якісний показник кадрового потенціалу складав 74%. Як наслідок, 28 червня 1997 р. відповідно до постанови Кабінету Міністрів № 628 Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут у числі перших в Україні був перетворений у державний педагогічний університет. Так було зроблено перший великий крок до відновлення історичної справедливості. За підсумками роботи ЗВО України у 1999 р. він посів перше місце серед педагогічних навчальних закладів за кількістю викладачів з ученими ступенями і званнями. А в березні 2003 р. Кабінет Міністрів України, виконуючи розпорядження Президента України, ухвалив надати йому статус класичного університету.³⁰ Саме в цей час нарешті приходить до нього заслужене визнання одного з найуспішніших менеджерів у сфері вищої освіти України. 2001 р. Міжрегіональна Академія управління персоналом у часописі «Персонал» помістила інтерв'ю з ним під дуже промовистим (і в чомусь сенсаційним) заголовком «За досвідом ефективного менеджменту в освіті... на периферію». На запитання кореспондента: «Що слід зробити для того, щоб провінційний вуз став одним з перших у країні? Поділіться секретом успіху» дав надзвичайно стислу, але водночас і дуже містку за змістом відповідь: «... секрет успіху в освіті базується на трьох китах: важливо, хто навчає, кого навчає і як навчає (виділено мною – В.С.)». Розв'язавши ці три завдання, керівник будь-якого навчального закладу може розраховувати на успіх».³¹

Насамкінець знову хочу звернути увагу читача на такий значущий складник менеджменту Анатолія Олексійовича як співвідношення його влади та мистецтва керування. Уже зазначалося про наявність у нього владолюбності, про-

яви якої ним же контролювалися й істотно обмежувалися. Усьому є початок і є кінець. Коли законодавство обмежило термін ректорування віковим цензом, він усім продемонстрував взірць поведінки в такій психологічно складній ситуації. Як зауважував О. Волковинський, згідно з укладеним МОН України контрактом, «ще рік мав виконувати обов'язки очільника навчального закладу. Однак він прийняв рішення звільнити дорогу речникам наступного покоління. Для того, щоб вчасно зійти з владного п'єдесталу також потрібні особлива майстерність, філософська витримка і звичайна людська гідність».³² І дозволю від себе до сказаного колегою додати: а також мужність і порядність. За свідченням О. Завальнюка, «Вранці 27 листопада 2001 р., за день до цієї події (відзначення свого 50-річного ювілею – В.С.), пролунав телефонний дзвінок. Шеф запрошував до себе в кабінет, причому негайно. Зустріч була короткою. Прочитав мені три накази держсекретаря Міністерства освіти і науки: про звільнення А.О. Копилова з посади ректора, його новий статус – радника ректора і, насамкінець, про призначення мене на посаду в.о. ректора університету з 28 листопада 2001 р. Був спокійний. Сказав таке: «Я радий, що моїм наступником стали Ви. Впевнений, що будете працювати на інтереси людей» (виділено мною – В.С.)». Попросив зберегти статус-кво до 29 листопада, коли відбудеться засідання ректорату для оголошення про зміну керівництва закладу. У відповідь я заявив, що він завжди буде для мене взірцем служіння спільній справі, прикладом для наслідування і що до його відставки я не маю жодного відношення. На це він відреагував лаконічно: «Знаю!»³³ Талановитий Менеджер з великої літери залишив посаду очільника університету з внутрішнім спокоєм, достоїнством, без жодного прояву негативних емоцій, із самоповагою до себе та повагою до наступника й колективу, з почуттям чесно виконаного обов'язку та морального права дивитися у вічі колегам, співробітникам і десяткам тисяч випускників.

Примітки:

1. Завальнюк О. Наукова співпраця з професором А. Копиловим (до 80-річчя вченого і наставника). Анатолій Олексійович Копилов: Особистість у вимірі епохи: Спогади. Дослідження: збірник матеріалів науково-практичної конференції; [уклад.: В.А. Дубінський, В.С. Степанков; відп. ред. В.С. Степанков]. Кам'янець-Подільський, 2016. Вип. 2. С. 49–50.

2. Степанков В.С. Особистість у вимірі епохи. Анатолій Олексійович Копилов: Особистість у вимірі епохи: Дослідження. Спогади. Документи. Бібліографія [укл.: О.М. Завальнюк, В.С. Степанков; відп. ред. В.С. Степанков]. Кам'янець-Подільський, 2011. С. 6.
3. Дмитрієв С.М. Спогади про Анатолія Олексійовича Копилова. Анатолій Олексійович Копилов ... С. 44.
4. Там само. С. 44–45.
5. Степанков В.С. Особистість у вимірі епохи... С. 6.
6. Красуцький М.І., Степанков В.С. Копилов Анатолій Олексійович. Кам'янець-Подільський державний університет в особах. Кам'янець-Подільський, 2003. С. 215.
7. Газін В.П. Слово про друга. КЛІО. 2007. № 53. С. 8.
8. Філінюк А.Г. Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут (1948–1997 рр.). Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення. Кам'янець-Подільський, 2003. С. 124.
9. Завальнюк О.М., Копилов С.А., Рокачук В.Н. Історичний факультет. Кам'янець-Подільський державний університет... С. 210; Філінюк А.Г. Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут... С. 124.
10. Блажевич Ю.І. З любов'ю до освіти і людей. Анатолій Олексійович Копилов... С. 33.
11. Нечитайло В. На берегах пам'яті. Анатолій Олексійович Копилов... Вип. 2. С. 76.
12. Гавришук А. Спогади про неординарного керівника і цікаву людину. Анатолій Олексійович Копилов... С. 36.
13. Гуменюк А. Анатолій Олексійович Копилов: з нагоди 80-тих роковин від дня народження. Анатолій Олексійович Копилов... Вип. 2. С. 48.
14. Лозовий В. Участь Анатолія Олексійовича Копилова у моїй долі. Анатолій Олексійович Копилов... Вип. 2. С. 62.
15. Нечитайло В. Назв. пр. С. 77.
16. Газін В.П. Незгасні іскри життя. Анатолій Олексійович Копилов... С. 42.
17. Філінюк А. Харизматичний класик менеджменту вищої педагогічної школи України (до 80-річчя від дня народження ректора Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту (університету) в 1977–2002 рр.). Анатолій Олексійович Копилов... Вип. 2. С. 82–83.
18. Газін В.П. Незгасні іскри життя. С. 42.
19. Козак І.Й. Динамічна незмінність. Анатолій Олексійович Копилов... С. 61.
20. Там само. С. 60.
21. Там само.
22. Волковинський О. Людина мудрої витримки. Анатолій Олексійович Копилов... Вип. 2. С. 46.
23. Філінюк А.Г. А.О. Харизматичний класик менеджменту... С. 83.

24. Його ж. А.О. Копилов був великим керівником, який жив і працював заради інших. Анатолій Олексійович Копилов... С. 79.
25. Волковинський О. Назв. пр. С. 45–46.
26. Щирба В.С. Мудрий учитель й наставник. Анатолій Олексійович Копилов... С. 81.
27. Смолій В. Людина та епоха. Анатолій Олексійович Копилов... Вип. 2. С. 40–41.
28. Філінюк А.Г. Харизматичний класик... С. 84.
29. Там само.
30. Завальнюк О.М., Комарніцький О.Б. Матеріали до історії Кам'янець-Подільського державного університету (1918–2003 рр.). Довідково-статистичні матеріали. Кам'янець-Подільський, 2004. С. 10, 14; Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Київ, 2008. С. 34; Філінюк А.Г., Комарніцький О.Б. Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет (1917–2003 рр.). Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення. С. 167.
31. Цит. за: Красуцький М.І., Степанков В.С. Назв. пр. С. 216.
32. Волковинський О. Назв. пр. С. 46.
33. Завальнюк О.М. Професор А.О. Копилов: на службі освіті, науці й людям (спогади учня і колеги). Анатолій Олексійович Копилов... С. 48.

Юрій Макал

*доктор історичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України
(м. Чернівці)*

ЧАС І ПАМ'ЯТЬ

Сприймаю за велику честь запрошення до участі в написанні Книги спогадів про Анатолія Копилова, із яким тісно співпрацював понад чверть століття. На час нашого знайомства від трудився в тодішньому Кам'янець-Подільському педагогічному інституті, а я – у Чернівецькому університеті, куди перейшов з учительської роботи на Львівщині 1971 року.

Пів століття моєї праці, тепер вже в Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича, промайнуло як один день. Час має ту особливість, що незмінно веде нас уперед, а наша пам'ять щось намагається нам зберегти, але, тим не менше, не може втримати непомірний обсяг інформації. Це я засвоїв ще з молодих років і взявся за ведення щоденників, спочатку нерегулярно, а потім систематично.

Тепер це дуже доречно, бо за умови повного безладу в домашньому архіві все ж вдається знайти потрібні записи.

Перше, не особисте, а опосередковане знайомство з Анатолієм Копиловим відбулося через Івана Теодоровича, завідувача кафедри загальної історії Чернівецького університету. Він мені розповів, що свого часу на початку 60-х років (тепер уже варто зазначати – минулого століття) мав двох надзвичайно талановитих студентів – Анатолія Копилова і Альберта Чорнія, яких йому вдалося влаштувати на річне навчання до Софійського університету і вони стали знаними болгаристами. З ними обома я й познайомився, оскільки тими роками набував розмаху, якщо можна вжити такого окреслення, рух істориків-славістів СРСР. Сам я займався полоністикою. Уперше взяв участь у IV Всесоюзній конференції істориків-славістів, що пройшла влітку 1970 року в Харкові. Туди мене скерував мій науковий керівник, професор Іван Кундюба з Київського університету. Тоді я ще працював у Червонограді на Львівщині. А в Харкові познайомився з Іваном Теодоровичем та Іваном Гойлом, які представляли Чернівецький університет. Власне перший із них десь через пів року повідомив мені, що в них звільняється місце викладача, і я міг би на нього претендувати. Не вдаючись у деталі, скажу, що подав документи, диплом кандидата наук уже мав на руках, і став старшим викладачем Чернівецького університету.

Історичний факультет Чернівецького університету на початку 70-х років кількісно був малим, однак роботи було достатньо. До того я у вищі раніше не працював, але шкільний досвід дуже пригодився. Крім того, так склалося, що я мав доволі значні знайомства в наукових колах не лише в СРСР, але й у Польщі. Тому деканат охоче доручив мені організацію наукових форумів. Разом із колегами домоглися, що 1975 року VII Всесоюзна конференція істориків-славістів пройшла в Чернівцях із широким залученням учасників з усього СРСР. Цілком зрозуміло, що в ній із змістовними доповідями взяли участь й колишні випускники Чернівецького університету Анатолій Копилов і Альберт Чорній. Перший із них на той час очолював історичний факультет у Кам'янці-Подільському, а другий працював у Рівненському педагогічному інституті.

Наступна VIII конференція істориків-славістів відбулася в лютому 1978 року в Донецькому педагогічному інституті.

Анатолій Копилов їхав на неї уже як ректор Кам'янець-Подільського педінституту. Кожному науковцеві добре зрозуміло, що цінність наукових форумів – це не лише доповіді й офіційні дебати, але й особисті зустрічі, налагодження контактів тощо. Отже, нас возили до шахт, заводів, культурних закладів. Ми з приємністю довідалися, що Донецьк – місто одного мільйона троянд. Згодом, уже в нинішній Україні, відвідуючи Донецьк, я щоразу переконувався, що там справді багато квітів, а в Бахмуті (тоді Артемівську) – шампанського.

Конференція – як конференція. Усі добре розуміли, що і як треба говорити, а особливо писати. Проте, в тих висловлюваннях вдавалося почути дещо, що офіційно не схвалювалося. Подібні речі з трибуни могли собі дозволити без страху, що їх можуть звинуватити в якомусь ізмі, хіба що науковці з Москви, Ленінграда. Українцям було до того зась. Але на зворотному шляху делегації Кам'янця-Подільського, Чернівців і Львова їхали в одному вагоні. Ось тут відбувся вже непротокольний обмін думками. Разом нас могло бути 8-9 осіб. З нами їхав зі Львова Володимир Чугайов, на той час він був директором Інституту суспільних наук АН УРСР, з 1981 року став ректором Львівського університету. Їхати довелося довго, першим у Хмельницькому потяг покинув Копилов зі своєю групою. Потім у Тернополі наступна черга буковинців. Але від початку подорожі ми всі товпилися в купе Чугайова. В усякому випадку він, Копилов і я перебували там постійно. Перших двох зближувало те, що Чугайов народився в Кам'янці-Подільському, а Копилов там працював. А я свого часу познайомився з Чугайовим, коли працював у Червонограді директором середньої школи №10, яку щойно збудували. Мене призначили її першим директором, а Чугайов, як один із секретарів Львівського обкому компартії, візитував її. Якось я йому запам'ятався. Він, повернувшись до Львова після роботи в посольстві СРСР у Варшаві, взявся за науку. У галузі політики робив докторську роботу, а я формував наукову школу в Чернівцях. Так ось, ніч у потязі від Донецька до Хмельницька пройшла у жвавих розмовах, що було б, якби... До того часу я не знав, що в партійній владі Львівщини Чугайов відповідав за органи, м'яко кажучи, правопорядку, тобто державну безпеку, міліцію, суди і т.д. Він то нам з Анатолієм розкрив очі на організацію підпілля і партизанського руху на території України під час Другої світо-

вої війни, зокрема на Поділлі, звідки був сам родом. А Копилов, як науковець, знав чимало з неписаної історії. Та незабутня ніч значно зміцнила наші з Анатолієм стосунки, які з плином часу набирали характеру приятельських.

У зв'язку з тим, що минувшина Кам'янця-Подільського, зрештою як і всього Поділля, тісно пов'язана з польським пануванням тут, то й полоністика також розвивалася. На кінець травня 1992 року з ініціативи ректора Університету, професора Анатолія Копилова відбулася змістовна Міжнародна конференція за участю польських колег Польща-Україна: історична спадщина і суспільна свідомість, у якій і мені пощастило взяти участь із доповіддю про долю моєї рідної Холмщини, позбавленої мене ще в дитячому віці. До речі, у моїй співпраці із професором Копиловим то була далеко не єдина зустріч у Кам'янці-Подільському. І з ним, і з його наступником на посаді ректора Університету, професором Олександром Завальнюком ми мали приємність вітати польських колег із Варшави, Жешова, Кракова та інших міст, вести з ними наукові дискусії, відвідувати історичні місця, котрими так багатий Кам'янець. Часто не оминули й сусіднього Хотина на Буковині, місця відомої історичної битви. У жовтні 1997 року Анатолій Копилов запросив мене особисто на урочистості, присвячені реорганізації педінституту в Кам'янець-Подільський педагогічний університет. З Києва, крім офіційних урядовців, як це буває у схожих випадках, прибув і директор Інституту історії України НАН України, академік Валерій Смолій, випускник Кам'янець-Подільського педінституту, а згодом і мій добрий знайомий, якому я завдавав постійних клопотів то зі створенням спеціалізованої вченої ради, то з виданням наукового збірника. Це так, жартома. А насправді, академік Смолій допоміг нам багато, а своїй Alma Mater, думаю, він допоміг і допомагає в рази більше.

Часовою вершиною наших з Анатолієм взаємин став злам двох століть. У середині 90-х років я познайомився з професором Кентського університету США Любомиром Винарем, головою Українського історичного товариства і головним редактором Українського історика. Його праці я знав ще десь років двадцять до того. Він хотів передати наукову спадщину – свою і свого духовного наставника Олександра Оглоблина до України. На той час Винар вже мав певні контакти в Києві. У Чернівцях ми створили осередок

Українського історичного товариства, надавши йому ім'я Михайла Грушевського. Згодом їх налічувалось від 25 до 30 по всій Україні. Щоб об'єднати їх зусилля, вирішили започаткувати проведення Міжнародних конгресів українських істориків. Перший із них провели у Чернівцях за участю 309 учасників із низки країн. Один доповідач навіть прибув з Австралії. Конгрес під назвою Українська історична наука на порозі XXI століття пройшов 16-18 червня 2000 року. По його завершенню офіційно, за попереднім погодженням, було оголошено професором Копиловим, що наступний конгрес відбудеться в Кам'янці-Подільському, що й сталося 17-18 вересня 2003 року. Конгрес називався Українська історична наука на сучасному етапі розвитку. Університет уже перестав бути педагогічним, та й ректор очолював його також інший – Олександр Завальнюк. Але професор Анатолій Копилов був одним із чільних організаторів конгресу. Зрештою організаційні зміни в Кам'янець-Подільському університеті проходили без «боротьби за владу». А мені, причетному до діяльності УІТ та УІ, було приємно і затишно співпрацювати з обома ректорами – колишнім і чинним, як, між іншим, згодом і нинішнім ректором Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка – Сергієм Копиловим.

Щоб закінчити думку, зауважу, що третій із тих конгресів відбувся на базі Волинського національного університету імені Лесі Українки 17-19 травня 2006 року під назвою Українська історична наука на шляху творчого поступу, за активної участі подільських істориків.

Як на мою думку, науковці Кам'янця-Подільського зробили добру справу, вирішивши пошанувати публікацією спогадів про одного з фундаторів нинішнього Університету – професора Анатолія Копилова.

Руслан Постоловський
кандидат історичних наук, професор,
член-кореспондент
Міжнародної слов'янської академії наук,
заслужений діяч науки і техніки України
(м. Рівне)

СТОРІНКИ ПАМ'ЯТІ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ АЛЬБЕРТА ЧЕРНІЯ ТА АНАТОЛІЯ КОПИЛОВА

Спеціальні дослідження, безпосередньо присвячені розвитку історико-славістичних студій в Україні, становлять порівняно незначну групу, більшість із них – це статті про сучасних учених-славістів.

Велике місце серед цих дослідників посідають визначні вчені-болгаристи – А. Копилов та А. Черній.

На життєвому шляху кожної людини зустрічаються особистості, з якими можна пов'язати етапні зміни в долі людини. Саме такою особистістю для мене став Альберт Іванович Черній – людина складної долі, енциклопедичної обізнаності, справжній рафінований історик-славист, який ґрунтовно досліджував історію Болгарії.

Альберт Іванович Черній був одружений із двоюрідною сестрою моєї мами – Коломис (Черній) Любов'ю Купріянівною. Вона обоє закінчили історичний факультет Чернівецького університету. Окрім того, А. Черній навчався на історичному факультеті Софійського університету. Там він плідно працював у болгарських архівах і бібліотеках, а після закінчення аспірантури Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка захистив кандидатську дисертацію з проблем соціально-економічних реформ у післявоєнній Болгарії, розпочав діяльність на посаді доцента кафедри історії в Рівненському загальнонауковому факультеті КДУ.

Після закриття цієї установи в Рівному йому запропонували посаду завідувача кафедри історії КПРС і наукового комунізму РДПІ. Там і працював Альберт Іванович, спочатку на посаді завідувача кафедри, а пізніше – проректора з наукової роботи Рівненського педінституту. Завдячуючи А. Чернію і його дружині, я закінчив історичний факультет Кам'янець-Подільського педінституту і, попрацювавши вчителем у восьмирічній школі, був прийнятий на посаду лаборанта його кафедри. Паралельно я читав курс історії

України в РДІК. А. Черній одразу вразив мене і завоював мою щирю любов і повагу, адже мав особливий професорський шарм і був досить виразним представником найкращих традицій школи істориків-славістів. Уже в червні 1973 р. він взяв мене до Львова на конференцію істориків-славістів СРСР. З того часу ми були активними учасниками всіх конференцій істориків-славістів. На одній із них, що відбувалася на історичному факультеті МДУ (м. Москва), я познайомився з кандидатом історичних наук Г. Матвєєвим, який родом зі Здолбунова. Це знайомство переросло в справжню дружбу. Саме Геннадій Пилипович допомагав нам розбудовувати Рівненський інститут слов'янознавства.

А. Черній першим серед викладачів Рівненського педінституту опублікував наукову біографію з проблем індустріалізації Болгарії та першим на її основі захистив докторську дисертацію. Я був присутній на цьому блискучому захисті в КДУ.

Альберт Іванович допомагав мені у становленні як ученого-славіста. Він не заперечував, щоб я займався вивченням історії Чехословаччини, хоча сам був істориком-болгаристом, мав досить тісні зв'язки з багатьма істориками-славістами СРСР і мене познайомив з ними. А ще я жив у нього в квартирі аж доки не отримав кімнату в гуртожитку. А. Черній зробив дуже багато для становлення історичної спеціальності спочатку в Рівненському педінституті, а пізніше в РДГУ. Він також досить суттєво допоміг мені в становленні Рівненського інституту слов'янознавства, адже мав великі і цікаві наукові плани щодо РДГУ та інституту слов'янознавства, але, на жаль, їм не судилося реалізуватися. Альберт Іванович важко захворів, переніс два інсульти та не міг сам рухатися близько 10 років. У РДГУ працює його син – Валерій Альбертович Черній – історик-болгарист і балканознавець, який продовжує наукові традиції свого батька. У житті вченого А. Чернія головні біографічні факти – це його наукові праці, найважливіші події, думки, які увійшли в скарбницю вітчизняної історико-славістичної спадщини.

Професор Альберт Іванович Черній у листопаді 1995 року був обраний академіком Академії наук вищої школи України. Академік А. Черній брав участь та виступав із науковими доповідями на міжнародних конференціях, симпозіумах і семінарах учених-славістів у Софії, Москві, Санкт-Петербурзі, Воронежі, Мінську, Києві, Харкові, Донецьку, Львові, Ужгороді, Чернівцях, більше 60 всеукраїнських і

регіональних конференціях. В Україні і за кордоном академіка А. Чернія знають як талановитого вченого-славіста, який досліджує історію Болгарії, зв'язки між слов'янськими країнами. Його перу належать близько 200 наукових, навчальних, навчально-методичних і публіцистичних праць. Академік читав студентам історико-соціологічного факультету, фундатором якого був, курс історії південних і західних слов'ян та історії України. Організаторську та навчально-методичну діяльність Альберт Іванович органічно поєднував з науково-дослідною роботою, підготувавши до друку підручники для студентів-істориків вишів. Самовіддана праця вченого-історика відзначена п'ятьма радянськими і болгарськими урядовими нагородами.

Професор Анатолій Олексійович Копилов відомий у царині вищої освіти. Педагог, відомий учений-славіст, упродовж 24 років ректор провідного в Україні вишу – Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету, він віддав вищій школі майже 45 років свого життя і праці, академік Української академії історичних наук (1999), член-кореспондент Міжнародної Кадрової Академії (2001).

Учений цікавився українською історіографією, історією славістики, історією Болгарії, брав активну участь в організації та проведенні багатьох всеукраїнських і міжнародних наукових конференцій.

Наукова праця й ректорські досягнення А. Копилова достойно відзначені державою. Він нагороджений орденами «Знак пошани» (1981), «Трудового Червоного Прапора» (1986), медаллю К. Ушинського (1986), Почесною грамотою Міністерства освіти Узбецької РСР та нагрудним знаком «Відмінник освіти Узбецької РСР», золотою медаллю Міжнародної кадрової академії «За заслуги в освіті» (2011), орденом «Святий Дмитро Солунський» IV ст., почесними грамотами Міністерства освіти і науки України, обласної та міської рад. 1991 року Держкомітет СРСР у справах освіти присвоїв йому вчене звання професора, а 1993 року перший Президент незалежної України – заслуженого працівника освіти України.

З ініціативи А. Копилова в Кам'янець-Подільському державному педагогічному університеті було створено новий факультет, нових 11 спеціальностей. Ім'я професора Анатолія Олексійовича Копилова знане не тільки в Україні, а й в усіх наукових колах Європи.

Найвищою нагородою Анатолія Олексійовича є його сім'я, яку створив разом з Аллою Прокопівною, сини Сергій та Андрій – вихованці історичного факультету. Сергій Анатолійович став доктором історичних наук, професором і, як батько, успішно більше 10 років очолював історичний факультет Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Із серпня 2012 року продовжує справу батька, очоливши університет.

Семен Абрамович

*доктор філологічних наук, професор
(м. Кам'янець-Подільський)*

АНАТОЛІЙ ОЛЕКСІЙОВИЧ КОПИЛОВ
(Ректор із великої букви)

Я за своє життя попрацював у закладах освіти різних рівнів – від Палацу піонерів і середньої школи до університету. Бачив низку очільників цих закладів; серед них траплялися найрізноманітніші постаті, часом дуже колоритні: компетентні й некомпетентні; справжні лідери й особистості такі собі; люди, які наполегливо намагалися заповнити собою контур офіційної ролі, й такі, для кого ці межі були тіснуваті. З більшістю цих достойників у мене склалися нормальні стосунки, хоча я належу до покоління, яке замолоду пережило кризу й занепад радянських нормативів і назавжди озброїлося дещо анархічним скептицизмом щодо будь-якого адміністративного врядування. Ні, на дисидента я ніколи не тягнув, але принципово перебував у всякому колективі якось окремішно; як сказав про мене один із колишніх проректорів Чернівецького університету – *самотній вовк*; що ж, лишається цим хіба що пишатися.

І менш за все я сподівався зустріти начальника «з людським обличчям» – аж допоки доля не звела мене поетапно з кількома ректорами Кам'янець-Подільського педінституту, згодом національного університету, – А. Копиловим-старшим, О. Завальнюком і С. Копиловим-молодшим. Про двох останніх я сподіваюся ще написати кілька слів; тепер же мова піде про Копилова-батька, зачинателя і фундатора цієї непересічної плеяди.

Анатолій Олексійович Копилов – постать відома й, почасти, навіть легендарна. Не буду говорити про його наукові й адміністративні заслуги; фахівці-історики, історики науки й краєзнавці зроблять це краще за мене. Я ж присвячую свій есей пам'яті дійсно видатної людини, яка вперше змусила мене, тоді ще молодого доцента, визнати, що влада буває не тільки гнобленням, а й благом.

Я не був якось особливо наближеним до нього, але мене не залишало враження, що він мені якби ото довіряє. Коли, наприклад, з якоюсь дивною усмішкою, процитував частівку про радянський герб, яку нині знають усі. Анатолій Олексійович тоді мусив відрахувати з інституту хлопця, котрий у гуртожитку якось необачливо її проспівав; було очевидно, що це ректора гнобить. Можливо, Анатолій Олексійович і цитував мені ту східну пісеньку, приховуючи за сарказмом явне схвилювання і розраховуючи, що через мене колись стане відомою його справжня позиція... не знаю. У всякому разі, я сприйняв все оте, як замаскований сигнал про його справжнє ставлення до системи, котру він мусив репрезентувати. Це була справді внутрішньо незалежна людина, яка спромоглася утримати в повсякденній практиці й поведінці дихання хрущовської відаги. Пам'ятаю, як весь колектив із надією та щирою радістю сприйняв його призначення на посаду ректора. Він, звичайно, був людиною системи, але геть не наївною, і та система його не зжерла. Не будучи в якійсь там опозиції, він мав однак явний смак до певного фрондерства. І коли я через багато років почув із його вуст, що він закликає жертвувати на пам'ятник Петлюрі й особисто запроваджує порядний внесок (а при владі, здається, ще були комуністи!), то був, як усі присутні, у захваті від цієї сміливості, але й не занадто здивований.

Оновлення життя нашого вишу почалося широко й на всіх фронтах, але знову ж таки про це вже знають усі. Мені ж хотілося б продовжити лінію наших особистих стосунків. Анатолій Олексійович, на відміну від того, що було раніше, незмінно підписував мені відрядження на численні наукові конференції – а бували вони часом далеченько й обходилися недешево; чого варто хоч би те, що він чотири рази санкціонував мою поїздку до Єревану, де тоді утворився один із центрів з вивчення В. Брюсова, про творчість якого мною була написана кандидатська дисертація. Відмовив лише одного разу: коли мені заманулося побувати в Архангельсь-

ку, де друкували ниці односторінкові тези. Сьогодні очевидно, що на його місці я б вчинив так само.

Відтак наші стосунки зовсім не були безхмарними, та негаразди стосувалося дрібниць. Так, я запустив був бороду, що в Союзі вважалося за відзнаку вільнодумства й непокори; бороду мали право носити хіба що акад. Курчатова та зарубіжні товариші на кшталт Фіделя Кастро. Ректор наказав мені ту бороду ліквідувати, що й спровокувало в основному мій бунтівний від'їзд до Чернівців, де мені пропонували місце в університеті, Анатолій Олексійович довго мене не відпускав, відмовляючи в характеристиці; коли ж я почав просторікувати, що це, мовляв, якийсь феодалізм, він із осяйною посмішкою додавав: «найновішої формації», і це обеззброювало.

З жалем сердечним я тепер розумію, що поведився тут, мов норовистий підліток, а він насправді мене цінував, ба більше – хотів утримати в Кам'янці й оберегти, нагадуючи про те, як з тодішніх Чернівців брутально виживали видатних учених М. Станівського та І. Винокура (саме Копилов-батько дав їм прихисток у Кам'янці). Що ж, у його правоті я переконався вже за кілька років після переїзду на Буковину. І дуже вдячний Анатолієві Олексійовичу за те, що він не затаїв гніву й знайшов за можливе великодушно запросити мене в ролі експерта на ліцензування спеціальності. Частував мене чарчиною, неповторно граючи на свій особистий манер очима й загалом повівся зі мною шляхетно й вельможно.

На офіційних портретах Анатолій Олексійович виглядає насупленим і неприступним. Та всі, хто з ним спілкувався, добре пам'ятають, наскільки живим і привабливим було його обличчя, особливо ж коли йому не треба було надягати маску високопоставленого чиновника. Колись російський письменник Д. Мережковський визначив дихотомію *рожи* *и маски*, маючи на увазі, що краще вже машкара, ніж «природне хамство». Тут же – протилежний феномен: живе обличчя незрівнянно краще від нав'язаної часом і суспільством личини. Саме такого чоловіка – талановитого, великодушного й небайдужого, я запам'ятав назавжди.

Олександр Волковинський
доктор філологічних наук, професор
(м. Кам'янець-Подільський)

І ЙДУТЬ БУТТЯ ГОДИНИ Й ДНИНИ, КАРБУЮЧИ РЕЛЬЄФ СЯЙНОЇ ПОСТАТІ...

Здавалося б, матеріали на ювілейну пошану чи з нагоди святкової річниці приречені на компліментарний стиль. Та щиро-хвалебні слова позбавляються руйнівної байдужості, здатні втілювати зацікавлене ставлення до життя і до людей. Свого часу Дж. Мільтон у знаменитому трактаті «Ареопагітика» виводив три умови, за яких подяку не варто вважати ввічливістю чи лестощами. Справді прославляють те, що дійсно гідне похвали. Не можуть бути марнословними правдоподібні докази на користь справді притаманним якостям, що свідчать про об'єкт вихваляння. І, нарешті, не стануть порожніми лестощами слова, які доводять правдиві переконання. Як на мене, усі ці три умови витримуються, коли йдеться про Анатолія Олексійовича Копилова. Теплі і щирі слова на його пошану не містять ознак прохідної ввічливості чи штампованих лестощів. Читачів і слухачів немов би огортають простосерді і проникливі оповіді про людину, яка доброзичливістю і розумом теплювала навколишніх.

Анатолій Олексійович Копилов переконливо демонстрував багатогранність власного життєвого сприйняття. Він невтомно дивувався різноманітним проявам буття. І робив це з присмакованим гумором, іронією, самоіронією. На заваді не ставала навіть офіційно-статусна посада ректора. Якось на одному із засідань А. Копилов виголосив безпосередній подив щодо одного із соціальних парадоксів 1980-х років. Ректор розмірковував на загал: заробітна плата лаборанта складає 90 карбованців на місяць, а зарплата зварювальника – 220 карбованців. І продовжував: так ось, від охочих обіймати посаду лаборантів немає відбою, а знайти зварювальника ніяк не вдається. Цей соціальний парадокс наштотував на інтенсивні роздуми не тільки щодо регіональних особливостей, але й актуальних прикмет у житті всієї країни.

А. Копилова вирізняло майстерне вміння застосовувати індуктивний і дедуктивний методи до розгляду різномасштабних явищ. Він умів окремим подіям чи фактам надавати характеру загальних закономірностей. І чудово розумів, що

будь-яка системна єдність складається з елементарних частин. Ці вміння легендарного ректора можна проілюструвати двома випадками.

Один із них трапився у другій половині 1990-х років. Наш навчальний заклад тоді вже здійснював підготовку фахівців зі спеціальності «Англійська і німецька мови та література». Спочатку набирали лише одну академічну групу. Формувалася вона винятково на засадах фінансування за коштів фізичних осіб. Перший набір отримав 20 студентів. Та з роками популярність цієї освітньої програми поривно зростала. Почали лунати пропозиції щодо збільшення ліцензійного обсягу на підготовку фахівців із цієї галузі. Анатолій Олексійович обрав не стільки консервативну, скільки виважену позицію. Дещо ігноруючи пряму фінансову вигоду для університету, ректор до певного моменту стримував штучно-кількісне роздування спеціальності. Головна аргументація, на погляд А. Копилова, знаходилась у більш масштабній площині. Дбаючи про рідний університет, ректор не нехтував загальними проблемами регіону. Він наголошував на тому, що наш навчальний заклад готує вчителів англійської і німецької мов для середніх шкіл Хмельниччини. Якщо ж збільшувати набір на будь-яку спеціальність, то можна влаштувати перенасичення ринку праці певними фахівцями. А це, у свою чергу, призведе до того, що не всі випускники зможуть успішно працевлаштуватись. Також може загострюватись соціально-вікове протистояння у професійній галузі між представниками різних поколінь. Поміркована позиція А. Копилова дозволяла довгий час підтримувати гармонійний баланс на ринку праці в регіоні. І ще навіть до закінчення першої половини 2000-х років випускники нашого університету переважно влаштовувались на роботу за фахом. А подальше швидке і малоконтрольоване з боку державних органів збільшення підготовки спеціалістів за топовими освітніми програмами таки створило ринковий дисбаланс. Не всі випускники вищих навчальних закладів змогли знаходити роботу за фахом. А. Копилов засвідчив неабияку відповідальність за прийняття рішень і готовність до ігнорування тимчасового комерційного ефекту задля досягнення стратегічних перспектив.

З другого боку, А. Копилов обрав рішучу позицію за збільшення обсягів перепідготовки вже дипломованих спеціалістів. Йдеться про непрості 1990-ті роки. Унаслідок стрімких політичних і соціальних процесів деякі категорії вчителів

залишалися за межею соціального запиту. І, очевидно, уявляючи непрості долі окремих людей, які опинилися в скрутній ситуації не з власної волі, А. Копилов ініціював і постійно підтримував суттєве розширення системи перекваліфікації та подвійних спеціальностей. Такий крок дозволив створити соціально-захисний бар'єр для сотень освітян Хмельницької області та інших регіонів країни.

А. Копилов мав неабиякий хист до вирішення надскладних ситуацій, що виникали на перетині міжособистісних стосунків. На одного з деканів хтось написав анонімну скаргу. Це були часи, коли на такі папери адміністрація змушена була реагувати. Анатолій Олексійович розумів, що чим довше триватиме невизначеність у подібних ситуаціях, то більшою ставатиме психологічна напруга в колективі. Тому ректор оголосив про розширене засідання ради факультету із залученням представників ректорату. Після ознайомлення присутніх зі змістом анонімної скарги (там наголошувалось на нібито науковій меншовартості праць звинувачуваної особи) слово взяв Анатолій Олексійович. Він виступав з огляду на власний досвід, узагальнюючи загальну практику: «Розумієте, ми всі щось пишемо. І я пишу, й інші щось пишуть. Написане може комусь подобатись, комусь – не подобатись. Тоді полеміку доречно переносити в суто наукову площину. А з'ясовувати стосунки, вдаючись до підкилимних ігор – це ганебно». Після цього засідання анонімки на факультеті не з'являлись.

Наприкінці 1990-х років країна вступає в період депутатського ажіотажу. Від установи до установи, від одного навчального закладу до іншого мандрували метушливі натовпи претендентів у пошуках вдячного електорату. Зрозуміло, що в силу посадового положення ректора важко було прямо відмовляти кандидатам в отриманні депутатських крісел. Але до таких людей Анатолій Олексійович ставився з деякою недовірою. І ось трапилося таке. Черговий претендент на посаду депутата Верховної ради України відвідував університет. Він зажадав відвідати також будівлю історичного факультету. В одній з аудиторій цей регіонально-політичний кандидат урочисто проголосив, що нещодавно видав книгу. З його позиції такий факт мав би справити вплив на академічну аудиторію. Анатолій Олексійович відреагував миттєво. Він звернувся до маститого викладача Іона Ізраїлевича Винокура і запитав його: «А скільки в тебе вийш-

ло книг». Іон Ізраїлевич скромно відповів: «Деся сімнадцять чи вісімнадцять». Кандидат швидко перевів розмову на іншу тему. Присутні оцінили ситуацію далеко не на користь політичного зайти.

А. Копилова вирізняло вміння точно оцінювати ситуацію і швидко на неї реагувати. На межі 1970-х – початку 1980-х років у викладацькому середовищі набирало поширення явище під умовною назвою «наукові варяги». Суть полягала в тому, що вищі заклади мали недостатню комплектацію висококваліфікованим кадрами – кандидатами і докторами наук. І деякі представники тогочасної інтелектуальної еліти намагалися використати цей дефіцит на власну користь. Виблискуючи дипломами кандидатів чи докторів наук, вони приїздили до провінційних вузів із головною метою – отримати квартиру. А далі підшукували варіанти, щоб обміняти квадратні метри житлової площі в Кам'янці-Подільському на інші міста. Тоді ще педагогічний інститут вони розглядали як проміжний варіант, затримуватися в ньому надовго вони не збиралися. У результаті цих тактичних хитрощів наш вищий заклад втрачав квартиру за квартирою. Зараз можна лише здогадуватись, яких неймовірних зусиль коштувало Анатолію Олексійовичу «вибивати» і «випрошувати» в міської влади квартири для науковців. Після декількох втрачених помешкань ректор кардинально міняє плани у виборі кадрів. А. Копиловим проголошується стратегія на відбір талановитої молоді зі студентів нашого інституту з метою забезпечення їхнього подальшого інтелектуального зростання. І це спрацювало. Навчальний заклад почав отримувати висококваліфіковані кадри, які власну долю пов'язували з рідною alma mater.

Багатогранність людської природи А. Копилова засвідчує його неодмінне зацікавлення до найменших дрібниць. Здавалося б, цілком академічна людина могла і не розумітися на господарських тонкощах. Та насправді професор А. Копилов був докою і в цій сфері. Через різноманітні обставини входні двері однієї з кафедр прийшли в жалюгідний стан. На боковині полотна вже не було «живого» місця, куди можна вставити замок. Під час несподіваної зустрічі з ректором в університетському коридорі я вирішив звернутися до нього з проханням про заміну дверей. Анатолій Олексійович уважно вислухав, обміркував отриману інформацію і сказав: «Потрібно уважно їх обдивитися. Можливо, достатньо буде замінити лише арцаб».

Навіть за скрутних і неприємних обставин Анатолія Олексійовича не полишало почуття іронії та самоіронії. Коли до університету приїхала чергова перевірка. Ректор викликав мене як завідувача кафедри. Повідомив, що планується серйозна перевірка і попередив, що до неї потрібно ретельно підготуватися. Приголомшений такою новиною, я одразу занурився в роздуми про необхідність підготовки до неприємного випробування. Мабуть, мій дещо пригнічений стан справив якесь враження на ректора. І я почув від нього: «Взагалі, ректорові за такі попередження дякують. Міг би й ти це зробити». Звісно, подякував та й зрозумів ці слова як своєрідне підбадьорення.

Одного разу довелося почути від Анатолія Олексійовича розповідь про перші роки його ректорства. Він пригадав, як під час літньої відпустки їздив на відпочинок до Слов'янська. А в той час в інституті тривала вступна кампанія. Тому ректор просив персонал санаторію підібрати йому номер зі стаціонарним телефоном. Це потрібно було для того, щоб отримувати актуальні відомості про перебіг подій, пов'язаних зі вступом абітурієнтів. Завершивши розповідь, Анатолій Олексійович зазначив: «Тоді ще надто молодий був. За все переживав, усе намагався контролювати. По суті, відмовляв собі в нормальному відпочинку». А в очах його одночасно сяяли туга за «нерозумною» молодістю і мудрість зрілого чоловіка, здатного покепкувати над собою.

Ще декілька епізодів, пов'язаних із роботою приймальної комісії. А. Копилов як ректор ще й обіймав посаду голови приймальної комісії. Він встановив традицію почергового призначення викладачів різних факультетів на посаду відповідального секретаря приймальної комісії та його заступника. Правило дотримувалось настільки чітко, що вже заздалегідь сарафанне радіо сповіщало про ймовірних претендентів на ці посади. Це було виявом демократизму і збалансованості інтересів.

Найгарячіша пора в роботі приймальної комісії припадала на середній місяць літа. 14 липня представники структурних ланок університету вітали Анатолія Олексійовича з Днем народження. До співробітників ректорату, деканів факультетів доєднувались відповідальний секретар приймальної комісії та його заступник. Саме перед ними Анатолій Олексійович просив вибачення після привітань і говорив: «А вам зараз потрібно працювати, йдіть до абітурієнтів».

З огляду на низку обставин ректору доводилося численну кількість разів викликати до свого кабінету відповідального секретаря приймальної комісії. Він за це просив вибачення і перепитував: «Ще не заганяв тебе? Ну, вибач – така зараз робота». Ректор завжди тримав на особистому контролі декілька категорій вступників. Це – діти-сироти і діти викладачів університету. Анатолій Олексійович вважав, що в нелегкі 1990-ті роки саме такі абітурієнти заслуговували на певні преференції. Також з особливою теплою Анатолій Олексійович ставився до земляків. Пригадую, після чергового виклику до кабінету ректор сказав: «Тут ось в мене був очільник Ізяславського районного відділу освіти. Турбується про доньку, яка вступає на історичний факультет. Я навіть незнайомий з цим чоловіком, але ж він з рідних місць. Якщо виникне потреба, підстав плече». Дівчинка закінчила школу із золотою медаллю, мала гарну підготовку. Стала студенткою нашого університету.

Разом із тим, А. Копилов умів відмовляти і виявляти принципову твердість. Неодноразово у спекотні літні дні з кабінету ректора виходили зухвалі чоловіки, обличчя яких багровіло після невдалих спроб «порішати» питання.

З особливою увагою Анатолій Олексійович дослухався до аргументів. Особливо, коли вони окреслювали певну перспективу. З кінця 1980-х років часто виникала необхідність у реорганізації різних університетських структур. Остаточне рішення приймалося тільки після аналізу переконливих свідчень на користь певного варіанту.

І в масштабних подіях, і в побутових дріб'язках Анатолій Олексійович Копилов демонстрував здатність охопити численні прояви загального буття і окремої людської життєдіяльності.

Тетяна Дуткевич
кандидат психологічних наук, професор
(м. Кам'янець-Подільський)

ТАЛАНТ КЕРІВНИКА І ВДАЧА ЛІДЕРА

Бути осередком освіти, науки, культури – це та висока мета, що визначила професійну активність Анатолія Олексійовича Копилова на посаді ректора Кам'янець-Подільського педагогічного інституту, а згодом – університету. Авторка цих

спогадів мала тривалу історію знайомства і співпраці з Анатолієм Олексійовичем, починаючи від років студентства, роботи викладачкою і зрештою завідувачкою кафедри (1981-2007 рр.).

Більш ніж два десятиріччя заклад очолювала Людина, яка згуртовувала і надихала студентсько-викладацький колектив на отримання вельми важливого для українського суспільства кінцевого «продукту» – на плекання особистості фахівця з вищою освітою. Підкреслю, що слово «плекання», а не більш поширене «формування», найточніше віддзеркалює стиль роботи Анатолія Олексійовича. Саме плекання дозволяє позначити особливо обережне, делікатне і турботливе ставлення Ректора до студентсько-викладацького колективу, що викликало до життя найкращі помисли і задуми, надавало простір для творчості і самореалізації кожного.

Управлінський талант Анатолія Олексійовича поєднав любов до свого колективу з невтомною турботою про його процвітання і розвиток. Керівництво А. Копилова припало на злам епох – перехід від радянської до української системи вищої освіти. Однак у постаті Ректора втілювався імідж неординарного для радянських часів керівника. Згідно з тогочасною кадровою політикою, управлінцями переважно були особи не досить професійні та навіть малоосвічені, вирішальними чинниками була їх відданість комуністично-соціалістичним ідеям, відповідність ідеалу тоталітарної людини (безжальної, агресивної, здатної тиснути, вимагати, «гнути лінію партії»). Незважаючи на тоталітарні часи, завдяки Ректору студентсько-викладацький колектив не знав грубого тиску, примушення, приниження, про які можна було почути від колег з інших закладів. В інституті панував діловий настрій, кожен відчував свою захищеність і впевненість у завтрашньому дні. Хоча, як я тепер із роками розумію, часто це відбувалось ціною здоров'я Анатолія Олексійовича, який оберігав свій заклад від зовнішніх загроз і руйнувань. І за це велика подяка і низький уклін Людині, здатній на самопожертву, на що спроможна лише сильна і неординарна особистість.

Талант керівника повною мірою виявлявся під час проведення вчених рад, конференцій, нарад, зборів. З вуст Ректора звучали лаконічні, гранично чіткі, логічні, а тому й зрозумілі студентсько-викладацькому колективу розпорядження, вказівки, оцінки, міркування. Водночас Ректор міг виявити строгість, жорстко реагував на випадки професійного недбалства, безвідповідальності, порушень етики. Натомість широко

вітав і глибоко переживав успіхи й невдачі кожного студента і викладача.

Пліч-о-пліч із Ректором працювала дієва управлінська команда соратників і однодумців – проректорів В. Гнатука, І. Козака, В. Федорчука А. Філінюка, А. Хоптяра. Прийняття рішень було завжди колегіальним, зваженим, своєчасним і ефективним, що дозволяло утверджувати в університеті цінності Освіти, Знань, Книги. Анатолій Олексійович не визнавав формалізму в роботі, дивився в сутність проблеми, стежив за тим, щоб прийняті рішення були дійсно на користь справі підготовки майбутніх педагогів.

Ректор був людиною скромною, прикладом високої працездатності, організованості, самовимогливості, чесності і порядності. Невтомна управлінська праця спрямовувалася на турботу про справу і про людей у справі. Анатолій Олексійович завжди належним чином оцінював людей, насамперед за їх справами. Знаходили підтримку ті викладачі, які серйозно і наполегливо займались наукою, уміли передати свій досвід студентам, працювали над науковими й методичними публікаціями і водночас були порядними та доброзичливими людьми. У стосунках між викладачами і студентами не було чуток і пліток, панувала шляхетна організаційна культура, високі етичні норми і цінності.

В особі Анатолія Олексійовича керівник поєднувався з лідером. А лідер – це той керівник, що може не лише віддавати накази і розпорядження, виконуючи соціальні завдання закладу, а Особистість, що володіє харизмою і магнетизмом, веде за собою навколишніх людей, викликаючи в них позитивний емоційний відгук, почуття відданості та довіри. Відзначу насамперед високу інтелігентність, освіченість, світоглядну цілісність і гармонійність Анатолія Олексійовича. Демонструючи кращі зразки європейських університетів, у виступах Ректора звучали латиномовні вирази, і це спонукало нас (і студентів, і викладачів) вивчати іноземні мови, зазирати у словнички, з'ясовувати, про що йдеться. Закладена Анатолієм Олексійовичем традиція має своє сучасне продовження – латинські прислів'я про освіту і сьогодні розміщено над центральним входом до закладу, а також у його приміщеннях.

В епоху «залізної завіси» Ректор відкривав нам закордонні світи. Мов зачаровані, слухали ми доповіді-звіти Ректора про міжнародну співпрацю і мріяли колись долучитись до неї.

Ця сторона біографії Анатолія Олексійовича закарбована завдяки тому, що з відряджень до Болгарії, Польщі, Африки, на Кубу, Ректор привозив в університет екзотичні саджанці, що понині ростуть навколо центральної будівлі закладу.

Відмітною якістю Анатолія Олексійовича була людяність як здатність розкривати перед підлеглими свій духовний світ, свої цінності, уподобання та ставлення. Це дуже сильно приваблювало навколишніх і навзаєм відкривало їх душі, викликало довіру і почуття спільності, що об'єднувало й зміцнювало колектив. Згадую, як проводячи вчену раду, Ректор запропонував новий спецсеминар для майбутніх істориків – «Історичний роман». Як було мені тоді цікаво й незвично це почути! Адже уявлення про історію в багатьох складається як про суху науку цифр і фактів, а тут авторитетний фахівець і керівник А. Копилов акцентує увагу на тому, що для історичної науки важливою є людина з її особистим життям, побутом, переживаннями і прагненнями, коханням і зрадами. Мені, як психологу, особливо це імпонувало і виводило на розуміння філософської сутності суспільної історії як духовного піднесення людини, що так проникливо описано у творах М.Бердяєва. А ще ми розуміли, що сам Ректор захоплюється художньою літературою і бере звідти багато цінного для себе, напевне, не лише як історика, але й керівника. Спогади про типовий початок нового навчального року за керівництва Анатолія Олексійовича асоціюються з гладіолусами – улюбленими квітами Ректора. Знаючи про це, студенти і викладачі наповнювали гладіолусами приміщення університету, що створювало особливу урочисту та піднесену атмосферу освітянського свята.

Анатолій Олексійович володів провідним даром лідера – здатністю до стратегічного бачення перспектив розвитку закладу, який очолював. Переконана, що саме завдяки могутньому інтелектуально-творчому потенціалові, закладеному в студентсько-викладацький колектив духовною силою Ректора А. Копилова, стало можливим стрімке перетворення з педагогічного інституту на державний, а згодом і на національний університет.

З глибокою повагою і щирою вдячністю згадуємо про непересічний талант керівника й яскраву вдачу лідера нашого Ректора – Анатолія Олексійовича Копилова, чий світлий образ є зразком для наслідування, джерелом сили і натхнення у справі розбудови вищої освіти України.

Віктор Федорчук
кандидат психологічних наук, доцент
(м. Кам'янець-Подільський)

ЖИТТЯ, НАПОВНЕНЕ СЕНСОМ

Ділитися своїми спогадами про неординарну особистість, якою був Анатолій Олексійович Копилов, з одного боку, просто, оскільки під його керівництвом (упродовж 19 років) збудував успішну кар'єру, а, з іншого боку, непросто висвітлити всі його багатогранні і неординарні риси характеру.

На моє переконання, Анатолій Олексійович у своїй діяльності на посаді ректора свідомо чи несвідомо керувався ідеєю Аристотеля, який говорив: «У чому сенс життя? Служити іншим і робити добро». Аналогічну думку висловив усесвітньо відомий співак Пласідо Домінго, який вважає, що для того, щоб бути щасливим, необхідно всього дві речі: займатися улюбленою справою і допомагати людям. Сенс життя кожної людини унікальний і неповторний, як і її життя. На нашу думку, Анатолій Олексійович мав свою життєву мету і впевнено, незважаючи на негаразди, крокував до неї, кожного дня будував власну стежину життя, цінував тих, хто поруч, творив добро, був Людиною з великої літери та щиро допомагав тим, хто цього потребував.

Спробуємо продемонструвати це на прикладі побудови власної професійної діяльності під його керівництвом. Як психолог, зауважу, що людину характеризують її дії і вчинки. Перший вчинок Анатолія Олексійовича – це направлення мене в 1979 році в цільову аспірантуру до Науково-дослідного інституту психології (м. Київ). За значущістю вчинок ректора був для мене доленосним, оскільки повністю змінив траєкторію мого життя. Без цільового направлення вступити до аспірантури було нереально, бо на 4 місця претендувало 27 осіб. Але він повірив у мене – вчителя фізики, повірив, що успішно навчатимусь в очній аспірантурі з психології. Уже цього достатньо, щоб бути безмежно вдячним за те, що прикладна психологія стала провідною в моїй професійній діяльності й особистому житті.

Після повернення з аспірантури (жовтень 1982 року) розпочалася моя співпраця з Анатолієм Олексійовичем, що охопила різні сфери життя вишу. За його підтримки оформлена лабораторія з психології, яка не тільки була оснащена стендами та приладами, але й пристосована для проведення ін-

терактивних занять. Особливе місце займали рольові ігри, які стали активно впроваджуватися у 80-ті роки XX століття. Це стало можливим тільки тому, що стратегічно тямущий ректор бачив перспективу розвитку психології в інституті на якісно новому рівні. Відтак у 1984 році направив мене в Інститут підвищення кваліфікації (м. Москва), а в 1988 році на стажування в МДУ імені М.В. Ломоносова (м. Москва).

Тільки зараз, коли пройшли роки, можу дати об'єктивну оцінку тим рішенням ректора, які, як пазли, вимальовували загальну картину життєдіяльності вишу. Як мовиться: «велике бачиться на віддалі». Кожен викладач на своєму робочому місці робив свій внесок у формування іміджу закладу вищої освіти, а Анатолій Олексійович скеровував діяльність усіх, бачив її сенс. Його особистість відрізнялася стратегічним мисленням, креативністю, відповідальністю, щирістю, гуманізмом, людиноцентричністю, фасилітативністю тощо.

Під керівництвом такої харизматичної особистості, яким був Анатолій Олексійович, було цікаво працювати й професійно зростати, адже в спілкуванні з ним відчувалося не тільки повне взаєморозуміння, але й стимулювання, підтримка і відповідальність за доручену справу. На нашу думку, він умів формулювати свої ідеї та плани так, що вони ставали для науково-педагогічних працівників внутрішньою потребою в їхній професійній діяльності.

Прикладом цього може бути всебічна підтримка Анатолієм Олексійовичем угоди кафедри педагогіки і психології (завідувач кафедри Л.Г. Ништа) з Кам'янець-Подільським цементним заводом про вивчення соціально-психологічного клімату на цьому підприємстві. Виконуючи проєкт, я, як керівник, та викладачі Ю.Латер і Ю.Сербалюк спільно довели, що викладачі вишу у своїй діяльності можуть не обмежуватися викладацькою роботою, а здатні успішно розв'язувати прикладні завдання на виробництві. У ті часи вибороти такий проєкт було не так просто, однак всебічна підтримка ректора дала свої позитивні результати, а саме: науково-практичний звіт, який ми підготували, містив 200 сторінок машинописного тексту, у ньому було запропоновано сорок конкретних рекомендацій для підвищення ефективності діяльності цементного заводу. Зауважимо, що керівники підрозділів цементного заводу, зокрема й С.Дарчук, були приємно здивовані отриманими результатами. Оплата всіх витрат на цей проєкт становила 3 тис. крб. Тоді це були вели-

кі гроші, значна частина яких пішла на зміцнення матеріальної бази кафедри педагогіки і психології.

У 1989 році Анатолій Олексійович прийняв життєво важливе рішення для закладу вищої освіти (ЗВО) – відкриття нової кафедри психології. Після очолення мною кафедри психології розвиток творчої співпраці з Анатолієм Олексійовичем набув такого масштабу, який став пасіонарним для ЗВО. Що я маю на увазі.

По-перше, психологія цілком справедливо посіла своє місце на рівні з педагогікою в державному іспиті. Адже нікого не потрібно переконувати в тому, що успішним педагогом можна стати тоді, коли будеш технологією освітнього процесу з урахуванням різних аспектів загальної, вікової, педагогічної, соціальної і креативної психології, емоційного інтелекту тощо.

Анатолій Олексійович, розуміючи, що кадри вирішують усе, сприяв і тому, щоб на його запрошення на роботу до Кам'янця-Подільського на кафедру психології були направлені випускники київських вишів Оксана Мельничук, Валентина Кутішенко, Тетяна Землякова, Таїсія Комар, Наталія Панчук. Сьогодні це провідні фахівці з психології, які успішно захистили докторські і кандидатські дисертації. Спілкування з ректором переконало мене в тому, що він дуже добре розбирався в людях. Характеризуючи одного з аспірантів кафедри, він сказав: «Він не захистить дисертацію». У підсумку, це так і сталося. Його емпатійність, розвинений емоційний інтелект та інтуїція щодо персоналу і науково-педагогічних працівників вишу були на високому рівні. Це давало можливість успішно розв'язувати різні завдання, які стояли перед очільником ЗВО.

По-друге, за повної підтримки ректора, як завідувач кафедри психології, вивчав досвід колег, завідувачів аналогічних кафедр, Любові Долинської – у Києві, Тамари Яценко – у Черкасах. Своїми успіхами завідувача кафедри психології та практичного психолога завдячую Анатолію Олексійовичу, бо з огляду на його матеріальну підтримку (зокрема, надавав відрядження) та настанови (бути перфекціоністом) я під керівництвом Т. Яценко пройшов у 1990 році різнобічну підготовку щодо ведення групових форм роботи: 10 днів брав участь в активному соціально-психологічному навчанні (АСПН), знайомився з її досвідом роботи. Це мені дало змогу стати керівником тренінгів та їх популяризатором. Варто зауважити, що Тамара Семенівна – доктор психологічних наук, професор, дійсний член Національної Академії педаго-

гічних наук України, завідувачка кафедри глибинної корекції і психолого-соціальної реабілітації Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Таке спілкування із ученими-психологами зі світовим іменем сприяє розвитку, бо: «Надто багато у світі людей, яким ніхто не допоміг прокинутися», як влучно сказав колись Сент-Екзюпері. Французький письменник висловив думку про те, що багатьом людям за все життя не довелося зустріти таких особистостей, які могли б допомогти їм розбудити свою свідомість, відкрити очі на навколишній світ, зробити рішучий крок у своєму житті, зрештою, змінити себе і своє життя... У житті університетського колективу такою неординарною особистістю був Анатолій Олексійович, який допоміг у цьому напрямі багатьом викладачам.

По-третє, людиноцентричний підхід ректора до викладачів став запорукою мого подальшого професійного зростання та самовдосконалення. Відтак у 1991 році в Конча Заспі під Києвом мені вдалось пройти сертифікований семінар із нейролінгвістичного програмування (НЛП). НЛП – найсучасніший і ефективний напрям психотерапії, заснований математиком-програмістом Річардом Бендлером і лінгвістом Джоном Гріндером у сімдесяті роки XX століття в США як своєрідний синтез гештальт-терапії, сімейної психотерапії, лінгвістики, кібернетики й гіпнозу. Метод НЛП знайшов своє застосування в психологічній корекції і психотерапії, його використовують у психології, медицині, спорті, освіті, рекламі, бізнесі, консультуванні, політиці тощо.

У 1992 році (м. Київ) – сертифікований семінар з гештальт-терапії (засновник Ф. Перлз, США), що також було новинкою для психологів країн СНД. Адже цей напрям психотерапії – один з основних напрямів гуманістичної психології, оригінальний метод психотерапії й особистісного зростання.

1993 рік (м. Київ) – семінар із позитивної сімейної психотерапії, засновником якої є Н. Пезешкіан (Німеччина).

1994 – 1999 роки – навчання в міжнародній школі з психотерапії «Трускавець 1994-1999» за напрямом «Клієнт-центрована психотерапія К. Роджерса». Саме завдяки підтримці Анатолія Олексійовича вдалося успішно завершити це навчання, поєднуючи його з 1997 р. з посадою проректора із заочного навчання та зв'язків із закладами освіти. Тому з великою вдячністю і теплотою згадую розмову з ним, яка стосувалася цього навчання.

По-четверте, для кафедри психології 1993 рік виявився знаковим, оскільки спільно з міським центром зайнятості (директор І. Кравчук) за підтримки ректора А. Копилова Міністерство освіти і науки дозволило відкрити факультет перепідготовки зі спеціальності Практична психологія. Анатолій Олексійович тут зіграв своєрідну роль провидця, який вірив у колектив кафедри психології. Перша ліцензія, що з'явилася в нашому навчальному закладі, стосувалася перепідготовки зі спеціальності Практична психологія. Займаючись безпосередньою підготовкою документів для ліцензування цієї спеціальності, довелося вивчати досвід інших закладів вищої освіти, які займалися аналогічною перепідготовкою зі спеціальності Практична психологія, таких у 1993 році були одиниці. Перманентний різноплановий розвиток кафедри психології був закономірний, оскільки пасіонарна особистість в особі ректора цьому сприяла. Адже він вірив в успіх, завжди підтримував, створював атмосферу спілкування, яка завжди була відвертою, доброзичливою, що надихала на нові звершення. Постійне звертання ректора до мене на ім'я «Віктор» створювало своєрідну атмосферу, магія якої надихала на реалізацію поставлених переді мною завдання.

По-п'яте, настанови Анатолія Олексійовича зіграли важливу роль у тому, що кафедра психології (а саме: Т. Дуткевич, О. Савицька) виборола в конкурсі право на отримання гранту, який виділив Міжнародний фонд Сороса. У межах проекту «Розвиток психологічної освіти у вищій школі» підготував навчально-методичний посібник «Соціально-психологічний тренінг «Розвиток комунікативної компетентності викладача» за часткової підтримки Міністерства освіти і науки України та Міжнародного фонду «Відродження». Це був унікальний випадок, коли кафедра з педагогічного інституту виборола право і брала участь у дослідженні проблем на рівні національних університетів.

Між іншим, за кордоном ті викладачі, які вибороли той чи той грант, мають відповідний статус. Там вважають, що викладач, який може запропонувати для дослідження актуальну проблему, що засвідчує його рівень теоретичної і практичної підготовки, має переваги на конкурсі на посаду. За коштів гранту кафедра мала в ті часи найкращу матеріально-технічну базу в університеті (комп'ютери, ксерокс).

По-шосте, для забезпечення матеріальної бази інституту (зокрема для підготовки психологів) було створено лаборато-

рію психологічних тренінгів і консультування (1995-2015 рр.). Адже підготовку психологів потрібно було здійснювати на кращих зразках світової теорії і практики, а також із відповідним матеріальним забезпеченням. Готувати студентську молодь до професійної діяльності потрібно на рівні, який відповідає всім вимогам сьогодення, як прийнято зараз говорити, – світовим стандартам. Як наслідок, саме ця лабораторія стала візитівкою університету для гостей близького і далекого зарубіжжя, учасників конференцій, міністра освіти України С.Ніколаєнка. Створити таку лабораторію можна було тільки за матеріальної підтримки Анатолія Олексійовича. Адже закупити у приватній структурі крісла на понад сто мільйонів купонів було не просто. На заняттях із соціально-психологічних тренінгів «Комунікативної компетентності», «Особистісного зростання», «Формування команди» тощо іноді доводилося нагадувати студентам, щоб вони дбайливо ставилися до меблів (крісел), оскільки ті коштують мільйони. З роками, обмірковуючи це фінансове рішення Анатолія Олексійовича в непрості часи, щиро пишаюся тим, що пощастило працювати в його команді.

Здавна відомим є вислів про те, що щасливою є людина, яка з радістю йде з дому на роботу, а з роботи – додому. Кожна мить, прожита на Землі, безцінна. Ми щасливі від того, що мали можливість успішно працювати під керівництвом яскравої, талановитої, харизматичної особисті, яким був Анатолій Олексійович Копилов. Як висловився австрійський професор А. Ленгле: «Сенс – компас в океані життя». Такий компас, на нашу думку, був у надійних руках ректора.

Юрій Хоптяр

*кандидат історичних наук, доцент
(м. Кам'янець-Подільський)*

МИНУЛЕ І РОЗДУМИ: СПОГАДИ ПРО РЕКТОРА АНАТОЛІЯ КОПИЛОВА

Цікаві, непересічні особистості завжди вражають нас, запам'ятовуючись на все життя. Саме таким був Анатолій Олексійович Копилов – неординарна, яскрава особистість. Він вирізнявся талановитістю, енергійністю, наполегливістю, відчуттям новаторського стилю керівництва. Про таких

людей говорять, що вони вроджені лідери. Відтак Анатолій Олексійович залишався простою, доброю, тактовною людиною. Зрозуміло, що висока та відповідальна посада очільника закладу вищої освіти зобов'язувала бути вимогливим і принциповим до підлеглих керівників підрозділів, викладачів, співробітників та вихованців.

Так трапилося на моєму життєвому шляху, що в далекому тепер 1978 році поталанило познайомитися з Анатолієм Олексійовичем. Тоді, склавши вступні іспити, мені вдалося «переступити поріг» державного педагогічного інституту. На студентському святі 1 вересня наш перший курс, випуску 1982 р., зустрічався з ректором А. Копиловим та викладачами історичного факультету. Першим виступав ректор, і ми побачили міцної статури чоловіка з приємним і водночас серйозним виразом обличчя в окулярах. Його вирізняло також уміння тактовно тримати себе перед аудиторією чи спілкуючись з колегами та вихованцями. Стильний, темного кольору костюм, сліпучо-біла сорочка, гармонійна краватка. Усе це підкреслювало вишуканість, інтелігентність, смак. Ішлося тоді про загальні проблеми педінституту в підготовці освітянських кадрів і завдання, які ставили перед нами – першокурсниками. Ректор поставив ключове завдання у функціонуванні вишу – здійснити рішучий крок у підготовці науково-педагогічних кадрів на якісно новому рівні. Саме це завдання обговорювали на попередніх засіданнях ректорату, вченої ради педінституту. Доречно зауважити, що і нині вагомі здобутки в цій сфері – це продовження лінії, виробленої ректором А. Копиловим.

Наше тісніше знайомство з ректором продовжилося на четвертому курсі навчання на історичному факультеті. Тоді Анатолій Олексійович викладав курс «Новітньої історії країн Європи та Америки». Застосовуючи передові методи навчання, технічні засоби, чуйному педагогу вдалося досягти поставлених завдань та мети у процесі засвоєння складного історичного матеріалу міжвоєнної Європи.

А. Копилов дбав не тільки про засвоєння знань студентами, але й про поліпшення їхніх житлових умов. Одразу після настання 1981 року студенти історичного факультету перейшли на проживання до нового гуртожитку №4. Двомісні і тримісні кімнати, душові кабінки в кожній секції дев'ятиповерхової споруди, все це суттєво покращувало студентський побут, сприяло кращому навчанню. Згодом,

поруч із гуртожитком №4, за підтримки ректора, звели однотипний гуртожиток №5. Ці гуртожитки донині, як близнюки, надають житлові послуги студентам і викладачам.

На той час ширився рух студентських будівельних загонів. І в цій царині ректор Анатолій Копилов виявляв зацікавлення до праці студентів під час літніх канікул. З нашого курсу командиром такого загону був призначений В. Байдич. Особлива увага зверталася на об'єднаний інтернаціональний будівельний загін «Дружба», до якого увійшли студенти нашого і Сілістринського учительського інститутів. Будівельний загін працював як в Болгарії, так і на Поділлі. Відбір до загону проходив досить ретельно, а командир і бійці загону проходили відповідне навчання. Представником нашого курсу, який пройшов такий відбір, був В.Багрій. Ректор бував на заняттях і як фахівець з проблем Болгарії висловлював зауваження, надавав поради, проводжав наших студентів до Болгарії, зустрічав болгарських колег. Дбав про створення максимальних сприятливих умов для проживання і відпочинку гостей.

Студентський період нашої співпраці з ректором А. Копиловим завершився після закінчення педінституту у 1982 р. Анатолій Олексійович особисто тоді вручив кожному випускнику диплом про отримання кваліфікації вчителя. Диплом з відзнакою з рук ректора отримав і я. Пригадую, як на нашій завершальній зустрічі вручення дипломів ректор сказав слова, що закарбувалися в пам'яті про те, на скільки якісно ми будемо працювати, так і життя нас диференціює.

Минали роки... Після закінчення педінституту мені довелося попрацювати і в сільській, і в міській школах, асистентом на загально-технічному факультеті (філії Хмельницького інституту побутового обслуговування), служити у Збройних Силах. Доречно зазначити, що на вечорі-проводів до армії у травні 1984 р. я отримав настановчі слова також з уст ректора, котрий свого часу відслужив три роки.

У 1987 р. ректор А. Копилов відіграв ключову роль у моєму професійному житті. Річ у тому, що саме у вказаному році філію ХТІПО закрили, а викладачів скоротили. І ось тут, вольовим рішенням ректора, звільнених викладачів гуманітарного циклу запросили на роботу до педінституту. Відтак з того часу, вже майже 35 років, за сприяння Анатолія Олексійовича, служимо своїй «Alma mater». У такий спосіб розпочався другий етап нашої співпраці з ректором, який передбачав низку нових завдань на ближню і дальню перспективи.

Для професійного зростання викладача вишу має ключове значення наукова робота. Ще до нашого навчання на історичному факультеті в 1975-1977 рр. А. Копилов обіймав посаду проректора з науково-дослідної роботи, а, ставши ректором, продовжував приділяти науковій роботі значну увагу. Чимало його вихованців із нашого курсу виконували курсові й дипломні роботи під його керівництвом. Чимало таких студентів стали пізніше кандидатами і докторами наук: С. Борисевич, А. Гуменюк, В. Марчук, О. Федьков, Ю. Хоптяр, а пізніше В. Байдич, В. Малий, В. Лозовий та багато інших. Серед його учнів чимало державних, політичних і громадських діячів, таких як: Ю. Блажевич, В. Крутлюк, О. Погорілець, В. Шеремета та інші.

Одразу після початку моєї професійної діяльності в педінституті ректором була висунута вимога – посилена увага до публікацій наукових статей із відповідної тематики для підготовки та захисту нами дисертаційної роботи. Для створення умов наукової роботи з свого боку ректор ухвалив рішення про організацію наукового стажування при Київському національному університеті імені Т.Г.Шевченка на кафедрі «Історії СРСР» (завідувач А. Слюсаренко). Створені ректором умови наукової роботи дали свої результати, і через три роки (1990 р.) була захищена кандидатська дисертація в згаданому університеті.

На більшість захистів дисертацій викладачів нашого вишу Анатолій Олексійович особисто прибував на засідання вчених рад та виступав із промовами на підтримку дисертантів. Так було, зокрема, і з М. Кукурудзяком, який захищався в Київському національному університеті імені Т.Г.Шевченка у жовтні 1987 р. Докторська дисертація з теми «Робітничий рух на Північній Буковині наприкінці XIX – початку XX ст.» була тоді успішно захищена Миколою Григоровичем, бо всі члени ради проголосували тоді «ЗА». На голосування вплинула також палка промова ректора Анатолія Олексійовича, котрий у своєму виступі звернув увагу на значення дослідження і на особисті, бездоганні якості дисертанта.

У період нашої фахової діяльності на історичному факультеті Анатолій Олексійович під час особистих зустрічей розпитував про мої плани, невирішені проблеми, що безумовно надихало на подальшу самовіддану працю. Згадую, як ректор сприяв моєму виступу з циклом лекцій про проєкт нової Конституції 1996 р. Якось, напровесні 1996 р., Анатолій Олексійович викликав до себе в кабінет і поставив завдання загального плану, а деталі мав пояснити відпові-

дальний працівник міськвиконкому. Міська влада організувала кілька передач на місцевому телебаченні щодо роз'яснення та популяризації тексту нової Конституції, котра 28 червня 1996 р. була прийнята Верховною Радою України.

Понад п'ятнадцять років одним із заступників ректора, а саме проректором заочного відділення працював мій батько – Анатолій Сергійович Хоптяр. Ректор виявляв довіру своєму заступнику, і в разі відряджень чи відпусток, часто залишав його для виконання обов'язків керівника вишу.

Ректор велику увагу приділяв створенню атмосфери довіря та доброзичливості у викладацькому колективі. В усьому спирався на досвідчених викладачів – доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри історії (згодом загальної історії) Л. Коваленка, кандидатів наук, доцентів (у перспективі – докторів, професорів) І. Винокура (з поділом кафедри історії очолив кафедру історії СРСР і УРСР), П. Лаптіна, Ю. Тарасова, П. Щербину та інших. А. Копилов з великою шаною ставився до старших викладачів, переймав їх досвід, радився з ними. Крім того, Анатолій Олексійович уміло використовував досвід учителів, які були запрошені на історичний факультет зі школи (М. Довгань, Б. Кушнір). До того ж на історичний факультет залучались як вчорашні талановиті його випускники (Л. Баженов, О. Завальнюк, В. Степанков), так і випускники Чернівецького університету імені Юрія Федьковича (В. Газін, М. Кукурудзяк). Згодом усі вони стали докторами історичних наук, професорами.

Анатолій Олексійович ретельно дбайливо готував інститутські молоді кадри, виховував їх, опікувався ними і беріг, керуючись принципом, що саме вони створюють імідж вишу, його рейтинг та можливості. Так було з випускниками історичного факультету Газіним В., Гуменюком О., Федьковим М., Хоптяром А. та іншими.

Усі майже двадцять п'ять років роботи на посаді ректора А.Копилов залишався вірним своїм життєвим принципам. Його життя і діяльність вписані золотими літерами в історію нашого університету. Бадьорим, усміхненим, енергійним, принциповим, – таким Анатолій Олексійович залишився у нашій пам'яті...

Кращі якості Анатолія Олексійовича як батька передалися по спадковості його сину – чинному ректорові університету Сергію Копилову, котрий упродовж десятиліття успішно здійснює керівництво великим колективом викладачів і студентів вишу.

**АНАТОЛІЙ ОЛЕКСІЙОВИЧ КОПИЛОВ:
ПОГЛЯД ЧЕРЕЗ РОКИ**

Серед тих працівників вишу, чийми зусиллями відбувалося становлення й розвиток історичного факультету (спочатку це було відділення у складі історико-філологічного факультету), особливе місце посідає постать Анатолія Олексійовича Копилова – першого декана, а згодом і ректора. Моє (А. Гуцал) знайомство з ним відбулося теплого липневого дня 1964 р. Тоді у 206 аудиторії центрального корпусу педінституту, що нещодавно введений в експлуатацію внаслідок післявоєнної відбудови, на консультацію перед іспитом з історії СРСР зібрались вступники. У визначений час перед ними на подіум вийшов молодий вродливий чоловік із доброзичливою усмішкою. Уже одним своїм виглядом він заспокоїливо впливав на присутніх і, здається, цього їм найбільше не вистачало, оскільки наближалися випробування зі спеціальності й нервова напруга зростала. І от у притишеному залі прозвучали перші слова консультанта. Спочатку він розповів про особливості складання іспиту, озвучив теми, на які слід звернути увагу в першу чергу, далі звернувся з пропозицією до абітурієнтів з'ясувати незрозумілі моменти.....

Прикладів нестандартної поведінки Анатолія Олексійовича чимало. Із м. Кишенева на постійну роботу в Кам'янець-Подільський переїжджає досвідчений науковець, педагог Ю. Тарасов. Для нього вдалося «вибити» в міської влади квартиру на проспекті Леніна (тепер Грушевського). У визначений день його прибуття група студентів разом із деканом, завідувачем кафедри Іоном Винокуром зібралась для зустрічі нового викладача. Проте приїзд затягувався, ішли довгі години очікування. Нарешті близько першої ночі прибула вантажівка з нехитрими пожитками з Молдавії. Розвантаження й перенесення майна зайняло ще декілька годин. Усі із жартами й сміхом розійшлися практично лише під ранок. Анатолій Олексійович, як і всі інші, майже пів доби нікуди не відходив і терпляче чекав, розповідав усякі історії, анекдоти, і час непомітно спливав. Юрій Михайлович був дуже вдячний за

допомогу і неабияк вражений, що його стільки чекали, ще й на чолі з деканом.

Безпосередньо цікавила А. Копилова й діяльність археологічної експедиції. Він систематично запитував, що вже зроблено, що ще потрібно й чим допомогти. Неодмінно контролював процес підготовки до археологічної практики, оглядав навіть транспорт, який вивозив практикантів та експедиційне майно на місце дислокації, вважав за обов'язок навідуватись у поле. Один із таких візитів відбувся в 1973 р. Табір експедиції розташувався біля села Рудківці Новоушицького району, на Дністрі, де досліджувалося городище передскіфської епохи. Придністровські береги досить круті та високі, порізані ущелинами, ярами. У підніжжі такого крутого схилу, на вузькій, але рівній смузі, ми розмістили свої намети. Як виявилось, тут у роки першої світової війни була прокладена шосейна дорога, яка вела до переправи через Дністер. Спуск до табору був надзвичайно складним. Вузька, розбита серпантином дорога, звивалася вниз із 150-метрової висоти. Їхати нею завжди, навіть у добру погоду і підводою, було ризиковано. Про технічні засоби пересування годі й говорити. Потрібні були людська уважність з обережністю та надійність транспорту. Утім ми, Богу дякуючи, на експедиційному ГАЗ-69 успішно долали цю перешкоду десятки, якщо не сотні, разів.

У серпні до нас прибув разом із дружиною Аллою Прокопівною, Анатолій Олексійович. Як вже згадувалося, дорога до табору була складна. Проте гості не побоялися на цьому шляху скористатися нашим стареньким автомобілем. Коли в черговий раз машина з ревом успішно пододала перешкоду, декан, полегшено зітхнувши, вимовив: «От тепер я повірив у ГАЗ-69».

Про приїзд декана історичного факультету в село негайно дізналися всі жителі. У табір експедиції зачастили селяни. Особливо активним був завідувач місцевої тваринницької ферми М. Бушовський. Група його підтримки принесла рибальську сітку, і ми всі разом відправились на Дністер за рибою. Сітку потрібно було за два кінці прив'язати до дерев'яних палиць і затягувати в річку. Анатолій Олексійович, як і всі інші, охоче перетворився на рибалку і з ентузіазмом зайшов у воду. Кілька спроб – і на стіл експедиції потрапили судаки, лящі та інша риба. Сміху, жартів було безмірно. Ця затія з риболовлею настільки захопила нас, що ми (А. Гуцал і А. Копилов) вирішили продовжити її вже з вудками вночі. Узяли матраци, і коли кльову не було, вирі-

шили трохи подрімати. Прокинулися з першою зорею від розмов, які вели жителі сусідніх сіл, ідучи берегом річки на базар до нині затопленого с. Калюс. Анатолію Олексійовичу особливо сподобався діалог жінок, який він часто згадував за нагоди: «Дивіться, які хлопці лежать! – «Нічийні!» – «Нам би такі в хазяйстві знадобились!» – «Бери задаром».

Під час візиту А. Копилов мав тривалу розмову з молоддю, цікавився їх побутом і науковими результатами розкопок, оглянув знахідки, згадував свою археологічну практику, яку він проходив під час навчання в Чернівецькому університеті під керівництвом завідувача музею І. Винокура. З останнім його пов'язували майже пів століття дружні відносини. Обидва закінчили Чернівецький університет. У 1963 р. вони майже водночас розпочали педагогічну діяльність у Кам'янці-Подільському, де їхня злагоджена робота, уміння дослухатися до думки інших і знаходити консенсус для досягнення визначеної мети сприяли створенню на факультеті атмосфери творчості й доброзичливості. Співпраця завідувача кафедри І. Винокура з деканом (проректором і ректором) А. Копиловим відбувалася майже щодня. Разом із професором Л. Коваленком вони співпрацювали у напрямі відродження репресованого в 1930-х рр. ХХ ст. краєзнавчого руху на Поділлі, зокрема сприяли створенню в 1964 р. Хмельницького обласного історико-краєзнавчого товариства. Крім того, були співорганізаторами проведення І-Х Подільських історико-краєзнавчих конференцій, авторами нарисів «Історії міст і сіл Української РСР: Хмельницька область». У 1973 р. І. Винокур публічно озвучив висловлені під час приватного спілкування слова Л. Коваленка: «бути Анатолію (Копилову) ректором».

Сповна неординарний організаційний хист А. Копилова виявився, коли він став деканом. Анатолій Олексійович намагався вникнути в кожну дрібницю, тримав у полі зору всі великі і малі справи з питань навчально-виховної роботи, студентського побуту, життя викладачів. Стало практикою писати дипломні дослідження, зокрема на основі щойно здобутих археологічних матеріалів. У той час на факультеті проводилася фіксація подій на кінокамеру, і відзняті матеріали використовували під час захисту. Анатолій Олексійович справедливо гордився цим нововведенням і неодноразово підкреслював, що на історичному факультеті дипломні роботи супроводжуються демонстрацією документальних фільмів, які зараз зберігаються в архіві науково-дослідної лабораторії археології.

Пригадується розподіл випускників 1968 р. на роботу за призначенням. Анатолій Олексійович провів попередню консультаційну бесіду з четвертокурсниками, дав низку зауважень, як поводити себе перед державною комісією. Серед них були досить сміливі й демократичні. Тоді вважалося крамолою відмовлятися від того місця, яке вже наперед було визначене для працевлаштування. Але такий підхід не завжди влаштовував випускників, тож декан особливо зупинився на цьому й радив не погоджуватись, якщо варіант із направленням когось не влаштовував. На розподілі чимало студентів скористалися цією порадою й були дуже вдячні за це.

Запам'ятались події 1972 р., коли Анатолій Олексійович перебував на річному стажуванні в Болгарії. Колектив факультету із зацікавленням стежив за цим і з нетерпінням очікував його повернення. Стажист періодично надсилав вітання з різними святами. Цих відкритих листівок завжди чекали й перечитували цілими групами, дехто з жінок навіть цілував їх. У той час обов'язки декана виконувала інша людина, яка не користувалася авторитетом і яку за певні людські якості відверто недолюбливали в колективі, але вона вперто прагнула очолити факультет. Коли повернувся А. Копилов, виконувач обов'язків просто відмовлявся покидати деканат. Тоді на підтримку Анатолія Олексійовича втрутилася група викладачів на чолі з професором Л. Коваленком, які відстояли право Копилова А.О. керувати колективом. Відтак на факультеті запанував спокій і творча атмосфера, що в подальшому стало традицією й орієнтиром для наступників.

Анатолій Олексійович – був представником рідкісної категорії керівників, наділених здатністю обирати з кількох можливих варіантів вирішення тієї чи іншої проблеми найоптимальніший. Коли А. Копилов став ректором, він зберіг і примножив кращі напрацювання управління великим колективом. Ніколи не поспішав виконувати різні непродумані розпорядження, які іноді надходили від чиновників «зверху», обирав раціональне. У час «перебудови» свідомо і критично передбачав її можливі наслідки, говорячи: «Ще невідомо, що з цього вийде». Це була прозора оцінка, адже негативи тодішніх зрушень ми відчуваємо й сьогодні.

Такою непересічною особистістю – зразковим організатором і чудовою людиною – нам, представникам двох поколінь, запам'ятався Анатолій Олексійович Копилов.

Василь Ліщук

доцент

(м. Кам'янець-Подільський)

**РЕКТОР КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ПЕДАГОГІЧНОГО
ІНСТИТУТУ КОПИЛОВ АНАТОЛІЙ ОЛЕКСІЙОВИЧ
(1977–2001 РР.): СПОГАД КОЛЕГИ**

Працюючи на посаді ректора інституту/університету, Анатолій Олексійович завжди особливу увагу приділяв факультету фізичної культури. Під його керівництвом була запроваджена багаторівнева система підготовки спортсменів із різних видів спорту, що вимагала нових підходів, форм залучення талановитих спортсменів, яким надавалася всебічна підтримка та можливість навчання за індивідуальним графіком. Відтак у 1999 році на факультет фізичної культури вступають талановиті спортсмени, з-поміж них: Іван Гешко, який підвищував свою спортивну майстерність протягом навчання в педагогічному інституті. Уже в 1999 році він був учасником чемпіонату Європи, а в 2000 році – учасником Олімпійських ігор у Сіднеї (Австралія). З огляду на концептуальне бачення, удосконалення освіти на факультеті фізичної культури, такі спортсмени, як: Матвійчук Василь, Філінюк Тетяна, Ковалик Володимир мали змогу здобути освіту та взяти участь у чемпіонатах Європи, світу та Олімпійських іграх.

Батьківська турбота ректора Анатолія Копилова відчувалася у всіх сферах життєдіяльності студентства. Міф про конфліктні ситуації, що виникали між студентством, Анатолій Олексійович вчасно помічав, і за допомогою своєї мудрості, авторитету, вміло їх вирішував. Пізніше в інституті сформували футбольну команду «Пахтакор», у складі якої були студенти різних національностей: казахи, узбеки, які грали за першість міста.

Випускники того часу з удячністю згадують ректора, який своєю турботою, настановою та підтримкою дав змогу закінчити інститут, реалізувати себе в педагогічній роботі. З-поміж них: заслужений тренер України з легкої атлетики, доцент кафедри легкої атлетики Василь Ліщук, заслужений тренер України з легкої атлетики, доцент кафедри легкої атлетики Іван Павлюк, майстер спорту України Станіслав Іліка та багато інших.

І сьогодні започаткована ректором Анатолієм Копиловим традиція підтримки здорового способу життя, спорту та створення умов для навчання і тренування відомих заслужених спортсменів України продовжує ректор, професор Сергій Копилов.

Борис Ткачук
*директор Кам'янець-Подільської
загальноосвітньої школи № 17 I-III ступенів
(м. Кам'янець-Подільський)*

СПОГАД ПРО АНАТОЛІЯ КОПИЛОВА: ШАНУЄМО ТА ПАМ'ЯТАЄМО

Час неблаганний до нашої пам'яті. Щось стирається, а щось залишається назавжди. Іноді здається, це було вчора, а все розмито і припорошено роками. Кожен із нас, тих, хто був студентом, після закінчення закладу вищої освіти часто згадує своїх кращих лекторів. Зазначу, що моя пам'ять до цього часу зберігає яскраві фрагменти лекцій Копилова Анатолія Олексійовича.

П'ятий курс у далекому 1993 році для студентів історичного факультету Кам'янець-Подільського педагогічного інституту обіцяв бути особливим, адже викладати одну з дисциплін мав сам ректор. Очікування від лекцій Анатолія Олексійовича були високими та великонадійними. І вже перша лекція виправдала їх у наших очах.

Анатолію Олексійовичу був притаманний дар просто і логічно пояснювати складні речі, вільно володіти датами та подіями. Він своїми роздумами інколи заворожував аудиторію. Нам пощастило прослухати його курс з «Історії країн Європи і Америки». Початок 90-х років минулого століття – це період, коли змінювалися пріоритети, переглядалися загальноприйняті в Радянському Союзі погляди на події другої половини ХХ століття в країнах Центральної та Східної Європи. На лекціях Анатолія Олексійовича ми вперше почули правдиву інформацію, яка відрізнялася від тієї, що панувала в радянській історіографії.

Його вміння спілкуватися зі студентами, вести діалог на рівні «занурювало» нас у саму глибину педагогічної професії, давало віру в себе. Мене дивувала відповідальність і дисциплінованість Анатолія Олексійовича. Незважаючи на всю завантаженість ректорськими справами, він всі лекції читав сам. Лекція розпочиналася і закінчувалася із дзвінком.

Гострий розум, незвичайна духовна сила і вміння вести за собою вирізняли ректора з-поміж інших викладачів. Про нього говорили з повагою викладачі та студенти, нам хотілося бути схожими на нього.

У моїй пам'яті ректор – людина віддана педагогічній професії, справжній учений, справжній патріот і гідна людина для наслідування.

Надія Крючкова
провідний бібліотекар відділу рідкісних видань
(м. Кам'янець-Подільський)

**АНАТОЛІЙ ОЛЕКСІЙОВИЧ КОПИЛОВ –
НАУКОВЕЦЬ І РЕКТОР: СПОГАДИ**

*Університет – це зібрання розумних людей
навколо гарної бібліотеки*
(Томас Карлейль)

Життя кожної людини неодмінно пов'язане з науковими досягненнями, успіхами, спогадами. Це і значний проміжок часу в житті кожної людини, а в біографії Анатолія Олексійовича Копилова – період надзвичайного зростання як ученого, історика й освітнього менеджера-адміністратора.

1977 рік став віковим у житті Анатолія Олексійовича. 21 липня Міністерство освіти УРСР призначило його ректором Кам'янець-Подільського педагогічного інституту, обов'язки якого став виконувати з 1 серпня. Попри величезну зайнятість адміністративною роботою, Анатолій Олексійович інтенсивно працював над вивченням комплексу наукових питань, пов'язаних зі створенням і функціонуванням Вітчизняного фронту Болгарії 1944–1945 рр., продовжував вести лекційний курс Новітньої історії Європи й Америки (1918–1945 рр.).

Гарні спогади залишилися про Анатолія Олексійовича, зокрема, щодо його піклування про бібліотеку. У зв'язку із збільшенням бібліотечного фонду, ректор розширював її також. Так і відбулося моє знайомство (грудень 1980 р.). Піклувався, щоб бібліотека університету була гарно укомплектованою.

У 1987 р. надано нове приміщення для відділу комплектування (зараз відділ комплектування і наукової обробки документів), яке було доповнено бібліотечною технікою. Це і сприяло поліпшенню умов роботи бібліотечних працівників, що дало можливість запровадження чергування біля каталогів із надання як тематичних, так і фотографічних, уточнювальних довідок тощо, що поліпшило довідково-бібліографічне обслуговування користувачів.

Добре знаючи цінну архівних документів для наукових досліджень, Анатолій Олексійович піклувався про фонд рідкісних видань, а саме: було вивільнено приміщення для збе-

реження і виокремлення з фонду книгосховища рідкісних видань і поліпшено умови їх збереження.

В університеті проводились наукові конференції. До проведення таких заходів були задіяні представники з організації книжкових виставок раритетних видань, які забезпечують наукове зростання дослідників.

Чималим внеском у покращення обслуговування користувачів було запровадження нової форми обслуговування – міжбібліотечний абонемент, що було здійснено завдяки підтримці Анатолія Олексійовича Копилова.

РОЛЬ ОСОБИ В ІСТОРІЇ

УДК 930.2(4) «1008»:272

Олександр Головко

*доктор історичних наук,
старший науковий співробітник
(м. Київ)*

АРХІЄПИСКОП БРУНО КВЕРФУРТСЬКИЙ: ГОЛОС ІЗ ТИСЯЧОЛІТНЬОЇ ДАВНИНИ

Дещо більше тисячі років назад наприкінці 1008 р. був написаний документ, який є вкрай важливим джерелом з історії середньовічних країн Німеччини, Польщі, Русі, Литви та кочівників Північного Причорномор'я – печенігів. Цю пам'ятку у певній мірі можна розглядати як перший мемуарний твір, що зберігся і дав науковцям вкрай важливу інформацію. Мова йде про лист місійного архієпископа Бруно Кверфуртського до німецького короля Генріха II. Документ було написано з метою встановлення миру між Німеччиною і Польщею, однак значна частина пам'ятки була присвячена місії католицьких священників на чолі з архієпископом до причорноморських степів. Під час подорожі Бруно зустрівся і тривалий час спілкувався з київським князем Володимиром Святославичем, бачив Змійові вали та спілкувався з печенігами.

Ключові слова: місіонерська діяльність, Німеччина, Польща, Русь, печеніги, Литва.

Наприкінці X – на початку XI ст. у Центральній і Східній Європі спостерігається зростання активності духовенства, що знаходилося під патронатом католицької церкви та римської курії. Саме в цей час відбувається християнізація Польщі, згодом Угорщини і скандинавських країн. Водночас спостерігається зростання місіонерського руху, спрямованого на поширення нової віри серед язичників. Католицькі місіонери приділяють велику увагу поширенню християнства у полабських і приморських слов'ян, населення Прибалтики, частини угорських племен, які залишалися язичниками, та у кочівників Північного Причорномор'я – печенігів.

Явище активізації місіонерської діяльності наприкінці X – початку XI ст. співпало із значною активністю молодой Польської держави з центром у Гнезно. Зайнятість гнезненської адміністрації протистоянням з Німеччиною у першому і другому десятиліттях XI ст.¹ не означала відсутності дій польського князівського двору по іншим напрямкам. У зоні політичних інтересів князя Болеслава I «Хороброго» (роки правління 992 –

1025) і його оточення тоді, крім Чехії і земель полабських слов'ян, знаходилися Помор'я, території прибалтійських племен пруссів та ятвягів. Однак тут польський князь тоді не міг застосовувати звичні мілітарні засоби, а вдавався до допомоги католицьких місіонерів².

Серед церковних діячів, які знайшли теплий прийом і всебічну підтримку наприкінці X – на початку XI ст. при гнезненському князівському дворі, слід назвати колишнього празького єпископа Войтеха (Адальберта), місійного архієпископа³ Бруна Кверфуртського, єпископа Рейнберна, абата Туні (Антонія). Діяльність трьох останніх була тісно пов'язана і з подіями у Східній Європі⁴.

У 1856 р. в московському часописі «Русская беседа» відомий історик-славист О.Гільфердінг надрукував латинський оригінал і переклад на російську мову листа відомого германського релігійного діяча початку XI ст. архієпископа Бруно Кверфуртського, який було направлено до германського короля Генріха II (роки правління 1002 – 1024, з 1014 р. – римський імператор)⁵. Є підстави вважати, що цей документ був ним написаний наприкінці 1008 р. Варто зазначити, що О.Гільфердінг, на жаль, зробив свою публікацію на підставі не дуже добре зробленої копії пам'ятки (так званий список Уффенбаха), проте вже у найближчі часи краківський видавець монументального зібрання «Monumenta Poloniae Historica» А.Бельовський і київський дослідник М.Оглоблін підготували більш якісні видання листа Бруна до Генріха II⁶. З цього часу починається історія вивчення документа дослідниками⁷.

Зазначимо, що Бруно Кверфуртський (роки життя 974 – 1009) належав до знатного німецького графського роду з Тюрингії. Цікаво, що серед нащадків Бруно був призначений у 1134 р. магдебурзьким архієпископом Конрад Кверфуртський, а наприкінці XII ст. канцлер імператора Генріха VI гільдесгеймський єпископ Конрад Кверфуртський, який за дорученням патрона здійснив у 1196 р. подорож до Південної Італії і Сицилії (залишив про мандрівку вкрай цікаві записи⁸), згодом в 1197 р. прибув до Святої землі, де брав участь у військових діях, в 1198 р. був одним з фундаторів створення Тевтонського духовно-рицарського ордену. Родичі Бруно і обох згаданих Конрадів були на початку 30-х років XIII ст. серед рицарів Тевтонського ордену, які першими прибули до Пруссії. Один із спадкоємців цього роду Мейнгард фон Кверфурт наприкінці XIII ст. був ландмейстером Ордену в Пруссії⁹.

Освіту Бруно Кверфуртський отримав у Магдебурзі, де вчився в школі при місцевому соборі. Зазначимо, що в цій школі отримав освіту також майбутній святий Войтех-Адальберт, а разом з Бруно навчався його родич, у майбутньому мерзебурзький єпископ і відомий хроніст Тітмар. У 995 р. він став каноніком під іменем Боніфація, тоді ж увійшов до оточення п'ятнадцятирічного короля Оттона III. В 996 р. супроводжував монарха в Рим, де Оттон III був коронований імператорською короною. Під час перебування в Римі дізнався про трагічну загибель 23 квітня 997 р. у Пруссії Адальберта-Войтеха, де той хотів проводити місіонерську діяльність. Разом з імператором Оттоном III і польським князем Болеславом I «Хоробрим» Бруно розробляє плани продовження місіонерської діяльності¹⁰. Після смерті Оттона III близький до померлого папа Сильвестр II звернувся до нового короля Генріха II з пропозицією зробити Бруно місійним архієпископом, що і відбулося в 1004 р. Приблизно в 1005 р. під час перебування в Гнезно при дворі князя Болеслава він направляє місійного єпископа до Швеції¹¹.

У 1006 р. сам архієпископ здійснює подорож до Угорщини, де частина місцевого населення (так звані чорні угри) дотримувалися язичницької віри. Вірогідно, задум місії виник як реалізація планів вчителя Бруно св. Ромуальда, який хотів відвідати Угорщину, однак не здійснив задум через хворобу. Подорож Бруно, як вважає сам місіонер, також не була вдалою.

Лист Бруно Кверфуртського, який був першою мемуарною пам'яткою іноземця про Східну Європу, зразу ж викликав великий інтерес у дослідників середньовіччя, оскільки містив цінну інформацію про поляків, русинів і печенігів. У пам'ятці розповідається про прибуття архієпископа в 1008 р. до столиці Русі Києва та перебуванні його місії впродовж місяця при дворі володаря Русі. Його Бруно не називає за ім'ям, проте не викликає сумніву, що це був Володимир Святославич. Він дав йому коротку, однак змістовну характеристику: «*senior Ruzorum, magnus regno et divitiis (володар Русі, могутній королівством і багатством)*»¹².

Київський князь, за словами Бруно, негативно поставився до його ідеї відправитися до кочівників, але місіонеру вдалося переконати володаря дати згоду на подорож прибульців до ворогів Русі з метою їх християнізації. Згодом київський володар провів місіонерів до південного кордону своєї держави, де архієпископ побачив потужні фортифікаційні

укріплення. Про це будівництво є інформація в Повісті временних літ під 988 (6496) р.: «... ре^ч Володимерь . се не добро еже малъ городъ вколо Києва . и нача ставити городы по Деснѣ . и по Востри . и по Трубешевѣ . и по Сулѣ . и по Стугнѣ . и поча нарубати мужѣ лучышиѣ . ѿ Словенѣ и ѿ Кривичѣ . и ѿ Чюди . и ѿ Ватичѣ . и ѿ сихъ на сели грады . бѣ бо рать ѿ Печен[ѣ]гъ . и бѣ воюаѣсѣ с ними . и вдолаѣ имъ...»¹³. Історики ці укріплення називають Змійовими валами¹⁴. В ході поїздки до степу, яка тривала п'ять місяців, Бруно отримав теплий прийом печенізької знаті, він від імені київського князя провів переговори з степовиками, сприяв укладенню мирного договору між кочівниками і Руссю¹⁵.

Тривалий час в історіографії головну увагу приділяли релігійній складовій діяльності Бруно Кверфуртського у східних слов'ян і печенігів¹⁶. Більш різнопланова оцінка місії архієпископа дана в працях сучасних дослідників, хоча чимало питань її викликає дискусії і зараз. Так, А.Грабський, В.Королюк, М.Свердлов, Ю.Свідерський вважають, що головну увагу Бруно приділяв релігійній пропаганді, причому не тільки у печенігів, але і на Русі¹⁷. Між тим, ця точка зору ще потребує роз'яснення.

Як відомо, світогляд середньовіччя носив виключно релігійний характер, і діяльність людей церкви проходила виключно в конфесійному дусі. Але навіть вкрай релігійні особи не обходили питань політичного життя. Такою, вочевидь, була і діяльність Бруно Кверфуртського. В його листі до Генріха II не має даних про його місіонерську діяльність у Києві. Князя Володимира показано в документі як благочинного володаря-християнина¹⁸. Не дуже великими виглядають і результати християнізації західними місіонерами печенігів, оскільки прибульцям вдалося охрестити, за словами архієпископа, лише «*circiter triginta animas (біля тридцяти душ)*»¹⁹.

Розглядаючи тему взаємин Русі з кочовиками в історичній ретроспективі, необхідно зазначити, що печеніги у порівнянні з половцями, що стануть домінувати у причорноморських степах з середини XI ст., були більш зорієнтованими на контроль Правобережжя Дніпра. Це було пов'язано, без сумніву, з тиском на них інших степовиків – торків, які вже на початку XI ст. фактично зайняли більшу частину Лівобережжя Дніпра. Наприкінці ж X ст. під час різкої конфронтації Русі з печенігами, останні на Правобережжі фактично контролювали всю степову і лісостепову смугу від Дніпра до Карпат²⁰.

Розповідаючи про своє перебування у печенігів, Бруно Кверфуртський спеціально підкреслює, що печенізькі хани скаржилися йому на постійні загрози степовикам з боку Русі. В свій час автор цих рядків висловив сумнів у щирості цієї інформації²¹, оскільки, за даними літописів, відомо, що не Русь для печенігів, а печеніги для Русі представляли серйозну загрозу. Зараз, на нашу думку, є всі підстави скорегувати попередній погляд. Дійсно, наприкінці X ст. кочівники вели дуже агресивну політику на півдні Русі, проте, як нам здається, на початку XI ст. ситуація дещо змінилася не на користь печенігів. Про це свідчать подальші події 10-30-х років XI ст. А саме, в складних для Південної Русі подіях першої третини XI ст., в умовах міжкнязівських конфліктів на Русі печеніги не зуміли добитися якоїсь переваги для себе в південноруському регіоні, а в 30-ті роки XI ст. взагалі зникли з політичного обрію Східної Європи як потужна мілітарна сила.

Є підстави погодитися з поглядом висловленим наприкінці 20-х років XX ст. В.Пархоменком, що в останнє десятиліття X ст. князь Володимир не тільки будував укріплення на південному рубежі своєї держави та вів досить активні військові дії з печенігами²². В 997 р. невдачею завершилася облога степовиками Білгорода²³. Про події початку XI ст. інформація в «Повісті временних літ» не збереглася, однак є цікаві повідомлення в пізньому Ніконовському літопису. Зокрема, на сторінках останнього під 1001 р. повідомляється про перемогу Русі над печенігами, про знищення великої кількості кочовиків, а у 1004 р. про чергову невдачу степовиків під Білгородом, після чого останні були вимушені відступити на південь²⁴.

У цей же час печеніги, на нашу думку, зазнали ряд невдач від торків, які саме наприкінці X ст. фактично оволоділи всім Лівобережжям²⁵. Невипадково, що в згаданому листі до Генріха II Бруно пише лише про чотири об'єднання печенігів, хоча в середині X ст., згідно інформації трактату «Про управління імперією» Константина Багрянородного, їх було вісім (чотири на лівому, і чотири на правому берегах Дніпра)²⁶. Співставлення свідчень листа Бруно з інформацією грецького джерела дає підставу вважати, що першою «фемою» яку відвідав місіонер, була «фема» Харавої, що знаходилась у басейні річки Рось²⁷.

Питання про політичний аспект діяльності Бруно Кверфуртського в Східній Європі, вплив результатів його місії на

подальший розвиток зв'язків Польщі і Німеччини з Руссю та печенігами не отримало однозначного рішення у науковців. В.Корольок та М.Свердлов попереджають про небезпеку перебільшення цього впливу, а фактично ці автори заперечують можливі наслідки подорожі місіонера на подальший хід відносин європейських країн²⁸. Протилежну позицію займають М.Ільїн, Б.Відера, В.Пашуто і інші автори, які справедливо підкреслюють зв'язок подальших подій відносин Польщі і Русі з результатами діяльності архієпископа²⁹.

Співставлення змісту листа Бруно Кверфуртського до короля Генріха II та даних інших джерел дає можливість можливість висловити таке. Перш за все текст послання, головною метою якого було бажання переконати короля у необхідності укласти мир з польським князем, свідчить, що місія на схід була організована у Польщі завдяки підтримці князя Болеслава I «Хороброго», який був зацікавлений у поїздки католицького діяча на схід. Водночас не можна погодитися з точкою зору про те, що в своїй діяльності Бруно вирішував проблеми германського королівського двору³⁰ або римської курії³¹. В літературі вже неодноразово відзначався досить складний характер тексту пам'ятки як за мовою, так і за змістом, що, вочевидь, викликано його дипломатичною спрямованістю³².

Дійсно низку обставин подорожі місіонер спеціально не висвітлює, ймовірно через небажання поширювати невідому для себе інформацію. Перш за все це стосується обставин оформлення мирної угоди між Руссю та печенігами, посередником укладання якої став Бруно Кверфуртський. Бруно пояснює позитивний результат переговорів поширенням християнства у печенігів, бажанням вождів останніх жити у мирі з північними сусідами. Але це суперечить факту, що за п'ять місяців до християнства було повернуто, як уже вище відзначалось, усього біля тридцяти чоловік. Викликає сумнів і особлива миролюбивість кочівників, особливо якщо згадати, що невдовзі у 1013, 1015, 1017–1019 рр. печеніги знову почнуть здійснювати агресивні дії відносно південної Русі.

Печенізькі вожді погодилися на мир за іншими причинами. І тут, вочевидь, спрацювало те, що Бруно був не тільки релігійним діячем, а і близькою людиною до польського князя Болеслава I «Хороброго» – володаря держави, південно-східних кордонів якої досягали маршрути перекочувань степовиків³³. Навряд чи випадковим є хронологічний збіг

виправи Володимира Святославича на хорватів, біля земель яких, за інформацією Константина Багрянородного, знаходилася одна з областей – «фем» – печенігів (Нижня Гіла)³⁴, і одночасного нападу цих кочівників на Південну Русь у 992 р.³⁵. Не можна виключати, що саме тоді верхівка степовиків вступила у відносини з Польською державою князя Болеслава I «Хороброго».

Бруно Кверфуртський, на наш погляд, сприяв налагодженню контактів між польським двором і кочівниками, про що свідчать подальші союзницькі дії поляків з печенігами. Цілком зрозуміло, що про цей аспект своєї степової дипломатії Бруно не міг писати у листі до Генріха II, в якому місіонер закликав до спільної боротьби християнських володарів з язичниками.

Отже, під час перебування у Східній Європі, крім місіонерських справ, Бруно виконував фактично і дипломатичні функції³⁶. Він, зокрема, познайомився з одним із синів київського князя Володимира, який після укладення русько-печенізького миру був деякий час заручником у степовиків³⁷. У літературі тривалий час історики висловлювали думку, що цим сином міг бути Святополк, самий старший з нащадків Володимира, який пізніше не один раз буде використовувати печенізькі орди для вирішення своїх політичних намірів³⁸. О.Назаренко висловив аргументовані заперечення проти такої точки зору, відзначивши, що Володимир не міг направити до печенігів найстаршого за віком сина, який на той час уже мав уділ у Турові³⁹.

На нашу думку, таким учасником подорожі до степу міг бути Борис, який, як ми доводимо в ряді наших публікацій, також мав контакти з печенігами. Саме цим пояснюється той факт, що пізніше, коли Києву знову почнуть загрожувати степовики, князь Володимир викликав у 1014 р. Бориса з Суздаля: київському князю важливо було укласти терміново мир з кочовиками для того, щоб розв'язати собі руки в умовах підготовки війни з новгородським князем Ярославом. Борис був готовий для виконання такого доручення, оскільки, на нашу думку, наприкінці першого десятиліття мешкав як заручник у печенігів і був обізнаний у «степових справах». Таке розуміння подій пояснює причини відсутності у джерелах інформації про якісь зіткнення дружини молодого князя з печенігами в 1015 р., оскільки руському князю вдалося знайти спільну мову із степовиками⁴⁰.

Таким чином, не результатами місіонерської діяльності, а скоріше за все вирішенням важливих дипломатичних завдань у Східній Європі був задоволений Бруно Кверфуртський, що і відбилося у змісті його листа до короля Генріха II. Архієпископ не ставив перед собою завдання знову повернутися до печенігів або організувати до них нову місію. Це було б логічним, якщо б його цікавили там тільки питання поширення християнської віри. Правда, з розповіді місіонера відомо, що він, після повернення до Києва, висвятив на єпископа одного з учасників місії, проте навряд чи, маючи серйозні наміри по відношенню до навернення кочівників, Бруно міг розраховувати на його допомогу. Інші джерела взагалі нічого про існування у печенігів єпископії не повідомляють.

Відзначаючи важливість подорожі Бруно до Східної Європи, у тому числі і в плані безумовного зростання уваги як польського, так і германського правлячих дворів до Східної Європи, необхідно зазначити, що її результати не дозволяють погодитися із сміливими висновками про безпосередню участь місіонера у розвитку офіційних відносин Русі та Польщі⁴¹. На завершення цього сюжету зазначимо справедливості припущення О.Мусіна, який пише про те, що значну інформацію про Східну Європу від свого родича Бруна Кверфуртського міг отримати саксонський хроніст Тітмар Мерзебурзький⁴².

Наступна фаза діяльності Бруна Кверфуртського була спрямована на здійснення програми проведення місіонерських дій у Прибалтиці. На початку 1009 р. місіонер направився до Пруссії, де і загинув разом із своїми наближеними від рук язичників. Тітмар Мерзебурзький пише, що загибель місіонерів мала місце на кордоні Пруссії з Руссю⁴³. Кведлінбурзькі аннали повідомляють, що ця подія сталася на кордоні Литви з Руссю: «*Sanctus Bruno, qui cognominatur Bonifacius, archiepiscopus et monachus, 11. suae conversionis anno in confinio Rusciae et Lituae a paganis capite plexus, cum suis 18, 7. Id. Martii petiit coelos* (Святий Бруно, якого називають ще Боніфацієм, архієпископ і монах, на 11 році свого навернення у монахи на кордоні Русі і Литви було вбито язичниками разом з вісімнадцятьма єдиновірцями, 9 березня відправився на небеса)»⁴⁴.

Територією пруських племен, яка знаходилася найближче до земель Русі, була Ятвягія (Судовія). Саме проти ятвягів у 983 р. була здійснена експедиція князя Володимира Святославича⁴⁵. Можна припускати, що саме цей ареал був

об'єктом експедиції Бруно. В пізніх пам'ятках зустрічається інформація про загибель Бруно не в Пруссії, а на Русі, однак чимало істориків вважають ці повідомлення помиловими⁴⁶. О.Рапов відзначав, що це змішування двох географічних назв не було випадковим, а була свідченням інтересу архієпископа до ятвязьких володінь Русі⁴⁷. Ця думка дає підставу зробити висновок про вірогідне виникнення у Русі і Польщі ще однієї сфери інтересів у Прибалтиці, проте не дозволяє погодитися з думкою, що на початку XI ст. у цьому регіоні виникла зона русько-польського протистояння⁴⁸.

Залишається відкритим питання про обставини підготовки експедиції Бруно до пруссів. Зокрема, історик О.Филипчук вважає, що до Прибалтики архієпископ направився безпосередньо з Русі, а сама експедиція готувалася за допомогою київської влади⁴⁹. Виходячи з такої думки, треба припускати, що лист місіонера до короля було написано також на Русі. Проте цей лист, як нам здається, було підготовлено не тільки з особистої ініціативи Бруно, а і з метою вирішення певних планів польського князя Болеслава I «Хороброго».

Згадка Кведлінбурзьких анналів про загибель Бруно на кордоні Русі і Литви в Кведлінбурзьких анналах є вкрай важливою для історії Литви, оскільки це перша письмова інформація про цю прибалтійську країну. Саме ця вона стала підставою для святкування в 2009 р. литовцями тисячоліття першої згадки про їх країну.

Відомо, що крім листа до німецького короля Генріха II, Бруно Кверфуртський написав життєпис св. Адаальберта-Войтеха, де розповів про життя свого патрона, та життєпис п'яти християн-мучеників, які загинули у 1003 р. в Польщі⁵⁰. Майже зразу ж після загибелі Бруно про нього в своїй Хроніці записав спогади його родич і шкільний товариш Титмар Мерзебурзький⁵¹. Згодом про подорож до Пруссії розповів капелан Віперт⁵², єдиний з усіх учасників місії до Прибалтики. Розповіді про Бруно можна знайти в Хроніці Адемара Шабанського⁵³ та Життєписі святого Ромуальда, який підготував видатний католицький діяч XI ст. Петро Даміані⁵⁴.

Завершуючи цей нарис, хочемо особливо відзначити, що Бруно Кверфуртський був унікальним свідком і фіксатором подій, які відбулися тисячу років тому. Особлива цінність його інформації про Східну Європу збільшується, якщо враховувати фактичну відсутність свідчень про перші роки XI ст. у літописанні Русі.

Примітки:

1. Zeissberg H. Die Kriege Kaiser Heinrichs II. mit Herzog Boleslaw I. von Polen // Sitzungsberichte Historisch-Philosophische Classe Academie. T.57. Wien, 1868. S. 265-432; Zakrzewski S. Bolesław Chrobry-Wielki. Lwów, Warszawa, Kraków, 1925. S. 172-296; Королюк В.Д. Древнепольское государство. Москва, 1957. С.154-160; Зінчук Я.П. Міжнародні відносини в період німецько-польської війни 1003 – 1018 рр. // Праці Одеського університету. Т. 152. Серія історичних наук. Вип. 9. Одеса, 1962. С. 187-195; та ін.
2. Wojciechowski T. Szkice historyczne XI wieku. Warszawa, 1908. S. 39-41; Karwasńska J. Komentarz // Piśmiennictwo czasów Bolesława Chrobrego. Warszawa, 1966. S. 8-10; Головка О.Б. Балтійські племена в політичних взаємовідносинах Давньоруської та Польської держав (X – перша третина XIII ст.) // Україна і Польща в період феодалізму. Київ, 1991. С. 25-26.
3. Місійний архієпископ (archiepiscopus gentium) у зв'язку з особливостями своєї діяльності не мав під своїм патронатом власного діоцеза.
4. Див. Воронов А.Д. О латинских проповедниках на Руси Киевской в X – XI веках // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. Кн.1. Київ,1879. С. 15-21.
5. Гильфердинг А.Ф. Неизвестное свидетельство современника о Владимире Святom и Болеславе Храбром // Русская беседа. 1856. №1. С.8-33.
6. Epistola Brunonis ad Henricum regem // Monumenta Poloniae Historica. T.1. Ed. A.Bielowski. Lwów, 1864. P. 224-228; Оглоблин Н.Н. Письмо архиепископа Брунона к германскому императору // Киевские университетские известия. 1873. Август. С. 5-13.
7. Франко І.Я. Причинки до історії України-Русі. Частина 1. Львів, 1912. С.109-123; Алпатов М.А. Русская историческая мысль и Западная Европа XII – XVII вв. Москва, 1974. С.71-72; Widera B. Brun von Querfurt und Russland // Jahrbuch für Geschichte der UdSSR und völkdemokratischen Länder Europas. Bd.3. Berlin, 1959. S.351-381; Font M. Пребывание Бруно Кверфуртского в Киеве – факты, вопросы, гипотезы // Studia Slavica Hungarica. T.58. Budapest, 2013. С. 39-48; та ін.
8. Arnoldi Cronica Slavorum // Monumenta Germaniae Historica, Scriptores (далі – MGH SS). T.XXI. Hannoverae, 1868. P.192-195; Райт Дж. К. Географические представления в эпоху крестовых походов: Исследование средневековой науки и традиции в Западной Европе. Москва, 1988. С. 113, 200, 276.
9. Zielińska-Melkowska R. Lokacja Grudziądska w roku 1291. Studium historyczno-archivalne. Toruń, 1991. S.85.
10. Sosnowski M. Kilka uwag o chronologii życia i twórczości Brunona z Kwerfurtu // Roczniki historyczne. Poznań, 2016. S. 63-78.

11. *Epistola Brunonis ad Henricum regem*. Р. 228; Древняя Русь в свете зарубежных источников. Т.IV. Составление, перевод и комментарий А.В.Назаренко. Москва, 2010. С. 55.
12. *Epistola Brunonis ad Henricum regem*. Р. 224.
13. Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). Т.1. Лаврентьевская летопись. Ленинград, 1926-1928. Стб. 121.
14. Кучера М.П. Змиєві валы Среднего Поднепровья. Киев, 1987. 207 с.
15. *Epistola Brunonis ad Henricum regem*. Р.224-225.
16. Воронов А.Д. О латинских проповедниках на Руси Киевской в X – XI веках. С.15-20; Ляскоронский В. К вопросу о местонахождении в пределах России района, в котором проповедовал Брунон в начале XI века // Журнал Министерства народного просвещения. 1916. Август. С. 274-295; Zakrzewski S. Boleslaw Chrobry-Wielki. S. 209-251.
17. Грабский А.Ф. По поводу польско-византийских отношений в начале XI века // Византийский временник. Москва, 1958. Т.14. С. 177; Королюк В.Д. Западные славяне и Киевская Русь в X – XI вв. Москва, 1964. С. 223; Свердлов М.Б. Политические отношения Руси и Германии X – первой половины XI в. // Проблемы международных отношений. Ленинград, 1972. С. 288; Свідерський Ю.Ю. Боротьба Південно-Західної Русі проти католицької експансії в X – XIII ст. Київ, 1983. С. 52-53; та ін.
18. *Epistola Brunonis ad Henricum regem*. Р. 224.
19. *Ibid*. Р. 225.
20. Головка О.Б. «Чорні клобуки» на південному кордоні Русі (кінець XI – перша половина XIII ст.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Том 30. Кам'янець-Подільський, 2020. С. 13-15.
21. Головка А.Б. Политические отношения Руси и Польши в начале XI века // Вопросы истории СССР. Вып.26. Харьков, 1981. С. 107.
22. Пархоменко В.О. Русь та печеніги. До справи стародавніх зв'язків Русі зі Сходом // Східний світ. 1929. №1/2 (7-8). С. 290-291.
23. ПСРЛ. Т.1. Стб. 127-129.
24. ПСРЛ. Т.9. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. – Санкт-Петербург, 1862. С. 68; Головка О.Б. Степова політика Русі в період правління князя Володимира Святославича Великого // Княжа доба: історія і культура. Вип. 10: Святий Володимир Великий. 1015-2015. Львів, 2016. С. 103-115.
25. Головка О.Б. Торки в історії причорноморських степів (IX – XII ст.) // Етимон. До 80-річчя академіка О.Пріцака (Східний світ, 1999, №1-2). Київ, 2001. С. 112-122.
26. *Epistola Brunonis ad Henricum regem*. Р.225; пор. Константин Багрянородный. Об управлении империей. Перевод Г.Г.Литаврина. Москва, 1989. С. 155-159.
27. В.Г.Ляскоронський вважав, що Бруно зустрівся з печенігами в районі Переяславля (Ляскоронский В. К вопросу о местонахо-

- ждении в пределах России района, в котором проповедовал Брунон в начале XI века. С. 274-295), проте його точка зору не була прийнята науковцями, оскільки в джерелах не має згадки про переправу місіонерів через Дніпро.
28. Королюк В.Д. Западные славяне и Киевская Русь в X – XI вв. С. 215; Свердлов М.Б. Политические отношения Руси и Германии X – первой половины XI в. С. 288.
 29. Ильин Н.Н. Летописная 6523 года и ее источник: Опыт анализа. Москва, 1957. С. 79-82; Widera B. Brun von Querfurt und Russland. S. 365-367; Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. Москва, 1968. С. 34-35; Зінчук Я.П. Міжнародні відносини в період німецько-польської війни 1003 – 1018 рр. С. 192; Кибинь А.С. От Ятвязи до Литвы. Русское пограничье с ятвягами и Литвой в X – XIII веках. Москва, 2014. С. 81.
 30. Алпатов М.А. Русская историческая мысль и Западная Европа XII – XVII вв. С. 75-77; Свідерський Ю.Ю. Боротьба Південно-Західної Русі проти католицької експансії в X – XIII ст. С. 52-53.
 31. Рапов О.М. Русская церковь в IX – первой трети XII вв. Москва, 1988. С. 387-388.
 32. Karwasieńska J. Komentarz. S. 19-20; Назаренко А.В. Западно-европейские источники // Древняя Русь в свете зарубежных источников. Москва, 1999. С. 313-317.
 33. Константин Багрянородный. Об управлении империей. С. 155-159; Kuczyński S.M. O wyprawie Włodzimerza I ku Lachom z 981 r. w Opowieści lat doczesnych // Kuczyński S.M. Studia z dziejów Europy Wschodniej X – XVII w. Warszawa, 1965. S. 47; Dąbrowski K., Nadgrodska-Majchrzyk T., Trzyjarski E. Hunowie Europejscy, Protobulgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie. Warszawa, 1975. S. 63.
 34. Константин Багрянородный. Об управлении империей. С. 157.
 35. ПСРЛ. Т.1. Стб. 122.
 36. Widera B. Brun von Querfurt und Russland. S. 351-381.
 37. Epistola Brunonis ad Henricum regem. P. 224-225.
 38. Zakrzewski S. Bolesław Chrobry-Wielki. Warszawa, 1964. С. 250; Ильин Н.Н. Летописная статья 6523 года и ее источник. С. 81; Плетнева С.А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях // Материалы и исследования по археологии СССР. Т. 62. Москва, 1958. С. 218; Grabski A.F. Bolesław Chrobry. Zarys dziejów politycznych i wojskowych. – Warszawa, 1964. S. 172-173; Головка А.Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII в. Київ, 1988. С. 19; Poppe A. Spuścizna po Włodzimierzu Wielkim. Walka o tron kijowski 1015-1019 // Kwartalnik historyczny. №3-4. 1995. S. 13; Темушев С.Н. Печенеги в событиях междоусобицы 1015-1019 гг. на Руси сквозь призму источников // Российские и славянские исследования. Вып.1. Минск, 2005. С. 45-46.
 39. Назаренко А.В. Западноевропейские источники. С. 316.

40. Головка О. З історії міжкнязівської війни 1015-19 рр. на Русі // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI – XVIII століть. Київ, 2000. С. 46.
41. Grabski A.F. Bolesław Chrobry. S. 252-253; Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. С. 35.
42. Мусин А.Е. Князь Владимир Святой и культура Киевской Руси глазами Титмара Мерзебургского // Княжа доба: історія і культура. Вип. 10: Святий Володимир Великий. 1015-2015. Львів, 2016. С. 170-180.
43. Thietmari Chronicon. L. 6,95. Хроніку Титмара Мерзебургського в тексті наводимо за виданням: Thietmar von Merseburg. Chronik. Neu übertragen und erläutert von W. Trillmich. Berlin, 1962. 516 S., з вказівкою номера книги і розділу твору.
44. Annales Quedlinburgenses // MGH SS. Ed. G.H.Pertz. T.3. Hannoverae, 1839. P. 80.
45. ПСРА. Т.1. Стб. 82.
46. Рамм Б.Я. Папство и Русь в XI – XV вв. Москва, 1959. С.51-52; Апатов М.А. Русская историческая мысль и Западная Европа XII – XVII вв. С. 74-78.
47. Рапов О.М., Ткаченко Н.Г. Русские известия Титмара Мерзебургского // Вестник Московского университета. 1980. Серия история. №3. 1980. С. 61; Рапов О.М. Русская церковь в IX – в первой трети XII в. С. 384.
48. Влодарский Б. Ятвяжская проблема в польско-русских связях X – XIII ст.// Международные связи России до XVII в. Москва, 1961. С. 119-120; Рапов О.М. Русская церковь в IX – в первой трети XII в. С. 389.
49. Филипчук О. Забутий святий. Князь Володимир Великий між Сходом та Заходом. Київ, 2020. С. 255-339.
50. Brunona Żywot ś. Brunona// Monumenta Poloniae Historica (далі – МРН). Т.1. Lwow, 1964. P. 189-228; Brunon z Kwerfurtu Żywot Pięciu Braci Męczenników, tł. K. Abgarowicz // Piśmiennictwo czasów Bolesława Chrobrego. Warszawa, 1966. S. 155-246
51. Thietmari Chronicon. L. 6,95.
52. Wipert o smerti s.Brunona // МРН. Т.1. P. 229-228.
53. Ademari Chronicon. L. 3,31. Текст твору Адемара Шабаннського наводимо за виданням: Ademari Historiarum libri III. Ed. G.Waitz // MGH SS. T. 4. Hannoverae, 1841. P. 106-148; з посиланням на номер книги і розділу твору.
54. Z Damianego żywotu sw. Romualda // МРН. Т.1. P.229-228.

Более тысячи лет назад в конце 1008 г. был написан документ, который является важным источником по истории средневековых стран – Германии, Польши, Руси, Литвы и кочевников Северного Причерноморья – печенегов. Его можно рассматривать как первое мемуарное произведение, которое сохранилось и дало ученым особенно важную информацию. Речь идет о письме миссийного архиепископа Бруно

Кверфуртского к немецкому королю Генриху II. Документ был написан с целью установления мира между Германией и Польшей, хотя значительная часть источника посвящена миссии католических священников во главе с архиепископом в причерноморские степи. Во время путешествия Бруно встретился и длительное время общался с киевским князем Владимиром Святославовичем, видел Змиевые валы и общался с печенегами.

Ключевые слова: миссионерская деятельность, Германия, Польша, Русь, печенеги, Литва.

УДК 94(470+571) "18/19":316.343-058.237Дашкевич

Андрій Чуткий

доктор історичних наук, доцент
(м. Київ)

МИКОЛА ДАШКЕВИЧ: «НЕЗНАКОВА» ПЕРСОНАЛІЯ ЯК ІНДИКАТОР СТАНОВИЩА УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НА МЕЖІ XIX – XX СТ.

У статті розглядається наукова, освітня та громадська діяльність представника української інтелігенції кінця XIX – початку XX століття Миколи Дашкевича. Звертається увага на його ставлення до всього українського та оцінку політики Російської імперії щодо врегулювання національного питання.

Ключові слова: Микола Дашкевич, Російська імперія, українське суспільство, «подвійна лояльність», національна інтелігенція.

Модерна історична наука перейшла на позиції мікро-історії. Адже саме вона здатна проявити весь науковий потенціал окремо взятого науковця і дозволяє здійснювати максимально деталізовані історичні реконструкції. І вже на основі останніх можливі широкі узагальнення макрорівня. При цьому лише за умов мікро-історичного підходу вдається виявити чимало рис, що неможливо точно реконструювати при роботі виключно на ньому.

Ще один важливий напрям історичного дискурсу – дослідження груп, що творили суспільну еліту. У випадку більшості українського суспільства, що на межі XIX – XX ст. перебувало під владою Російської імперії, такою верствою, внаслідок відсутності власної державності, витіснення українців зі сфери бізнесу та асиміляторської політики у церковній сфері, була творча інтелігенція. Тож її вивчення залишається вкрай

важливим для пояснення причин поразки Української революції 1917–1921 рр., оскільки саме вона розробляла її концепт та спрямовувала український визвольний рух. А ця революція, у свою чергу, – одна із визначальних віх вітчизняного державотворення. Тому має особливу вагу для сьогодення, також і внаслідок своєї хронологічної наближеності до сьогодення, порівняно з іншими етапами цього процесу.

У цій розвідці стан національної інтелігенції українських земель, які до 1917 р. перебували під владою Російської імперії, пропонуємо розглянути крізь призму біографії «незнакового» її представника Миколи Дашкевича. Бо в силу своєї «незнаковості» він більшою мірою відображав загал, аніж «знакові» особистості. І при цьому насправді був доволі важливою фігурою в українській науці другої половини XIX – початку XX ст.

Як засвідчують архівні документи, Микола Дашкевич мав українське походження і в дитячі роки (що є визначальними для формування будь-якої особистості) зростав в українському селі Бежів, що на волинському Поліссі¹. Тобто, традиційний консерватизм села був підсилений консерватизмом регіону, в обох випадках – переважно українського етнічного забарвлення.

Микола Дашкевич, попри духовний сан його батька, послідовно пройшов щаблі світської освіти – гімназію у Житомирі (1860–1868 рр.)², а потому Університет св. Володимира у Києві (1869–1873 рр.)³, після чого розпочав професійну кар'єру у стінах цього вишу, в якому працював практично до самої смерті – на початку 1908 р.⁴ Переорієнтація з духовної на світську кар'єру – явище доволі симптоматичне, що саме набирало обертів упродовж другої половини XIX ст. і засвідчувало кризу релігійного (у даному випадку – православного) світогляду. Зазначу, що наприклад у такому типово світському виші як Київський комерційний інститут, який давав економічну освіту, вихідці з духовенства становили, згідно проведеного у 1913 р. анкетування 54 %, а в середньому 35 % від загальної кількості опитаних студентів-українців київських вишів⁵. Отже, наочним є підриг довіри до інституту церкви, так само як і до каналу, що дозволяв покращувати соціальний статус. А це, своєю чергою, засвідчувало й кризу традиційної системи цінностей (в першу чергу – у православної частини суспільства) та, відповідно, насування радикальних змін у суспільстві, що й засвідчили подальші революційні потрясіння не лише в соціальній сфері, але й в самому державному та економічному устрої. Відповід-

но, в цьому доля Миколи Дашкевича, що був сином православного священика, була типовою для тогочасної української інтелігенції, а також і для цілого суспільства.

Незаперечним є його українське походження⁶ та можливі, й симпатії. Останнє засвідчуються контактами з провідними діячами українського національного руху, під час яких він вживав українську фразеологію⁷ (скоріш за все підсвідомо, що засвідчувало володіння ним українською мовою). Зрештою, українські симпатії М. Дашкевича проявились і в тому, що темою своєї магістерської дисертації він обрав історію Галицько-Волинського князівства⁸. Йї потому більшість його фундаментальних праць присвячувалась історії України⁹. Доводив він спадковість (тяглість) між князівським і козацьким періодами в історії України, зокрема – на основі спадковості сюжетів билин і дум¹⁰. А, наприклад, його рецензія на працю М. Петрова стала своєрідними маніфестом на захист самотності й давності української мови та літератури, а отже і самого українського народу¹¹.

Навіть географічно Микола Дашкевич залишався пов'язаним із українським простором – працював у Києві, а весь канікулярний час проводив на малій батьківщині – у с. Бежів на Житомирщині¹². Відомі лише три його відрядження – усі до країн Центральної та Західної Європи, причому також і з відвіданням західноукраїнських земель у складі Австро-Угорської імперії¹³. Натомість у Москві та Петербурзі він перебував лише кілька місяців у 1875 р. задля роботи в місцевих архівах¹⁴.

Отже, не лише українське походження, але й спілкування з діячами українського національного руху, постійне проживання в Україні, присвячення своїх наукових сил дослідженню історії та культури України. Все це засвідчувало українські симпатії Миколи Дашкевича.

Разом із цим, Микола Дашкевич чітко усвідомлював, в якій державі він жив. Так, на початок його професійної діяльності припало видання Емського указу. Потому настав реакційний період правління Олександра III. А наприкінці життя він побачив розправу імперської влади з першою демократичною революцією 1905–1907 рр. Все це, у поєднанні зі слабким здоров'ям та низкою особистих трагедій, обумовило вимушену лояльність до існуючої влади. Тож Микола Дашкевич працював в офіційних інституціях імперії (в державному університеті, а наприкінці життя став член-

кореспондентом Російської Академії Наук); отримував урядові відзнаки; не лише викладав, але й писав та спілкувався російською мовою і навіть у листуванні з відповідними особами засвідчував свою лояльність до імперії або аполітичність. Наприклад, у листі до колеги Тимофія Флорніського (що був переконаним русофілом і українофобом) Микола Дашкевич писав: «Как видите, я очутился наконец во Львове, где хотел бы пробыть около месяца для научных занятий, если бы не встретилось никаких помех. Последние, говорят, возможны здесь, так как отношения очень обострились. Авось меня оставят в покое, так как я в политику не мешаюсь»¹⁵. І такі репліки в його листуванні зустрічались час від часу, зазвичай у зв'язку із загостренням політичної ситуації. Тобто мали слугувати індикаторами його позиції на загал, однак закономірно не віддзеркалювали справжнє ставлення до відповідних подій і процесів. Отже, маємо справу з явним бажанням відвести від себе підозри в нелояльності до імперії.

Чи можна розглядати таку позицію як колабораціонізм? Однозначно ні. Це було усвідомлення незворотньої реальності, що на другу половину XIX ст. мала кількасотрічну історію і за цей час уже давно були знищені реальні активні борці, ті, що зі зброєю в руках намагались відстояти незалежність України. Таких просто не могло лишитись у межах Російської імперії. Зрештою, жоден народ не може похизуватись стовідсотковою мілітаризацією, а отже неможливо вимагати від усіх поголовно воювати, що особливо складно за відсутності власних державних інститутів, коли таких осіб забирає держава-поневолювач.

Натомість ті, хто все одно не сприймав імперію як однозначно свою або зберіг у глибині душі любов до рідної української землі, прислухаючись до голосу розуму (що враховував жорстоку реальність) вдались до пасивного опору – вони визнали існуючу дійсність, однак при цьому працювали в імперських реаліях у першу чергу на благо рідної країни – вивчали та популяризували її історію, мову, культуру тощо. Саме так вчинив Микола Дашкевич та абсолютна більшість діячів української науки і культури у XIX (і не лише) столітті, що народились і жили у межах Російської імперії. Натомість приклади відвертої опозиції були поодинокими, але й вони не виходили на рівень боротьби «зі зброєю у руках» аж до 1917 р. До того ж навіть адепти цього шляху певний час вдавались до лояльного співжиття у рамках імперських інсти-

тутів – наприклад, той таки Тарас Шевченко спілкувався з діячами російської культури, писав (навіть власний щоденник) російською мовою, жив в імперській столиці тощо.

І це було типово для багатьох народів Європи, що тривалий період не мали власної державності, а тому задля здобуття освіти, засобів для існування і можливостей для творчості вони вивчали мову й культуру титульного етносу метрополії (через чиє посередництво можливо було ознайомлення і з досягненнями інших європейських народів). Саме так вчинив і Микола Дашкевич.

Але паралельно у тих, хто йшов цим шляхом, мимоволі формувалася і своєрідний пієтет до державних та інших інститутів метрополії. Тож у підсумку вироблявся комплекс т.зв. «подвійної лояльності» – коли любов до власної Батьківщини поєднувалася із певною повагою до метрополії. У випадку Російської імперії це обумовлювалось тим, що стара еліта завдяки інтеграції до імперії завершила процес своєї нобілітації та змогла чимало досягнути у значно більших рамках Російської імперії. Зокрема, спільно було ліквідовано східну загрозу та відбулась інтеграція більшості етнічних українських земель у рамках цієї імперії. А заразом Російська імперія змогла припинити (або успішно відбивати) зазіхання з боку інших держав на ці терени. Тож імперія почала сприйматись і як необхідне зло, і навіть почасти і як певне благо – гарант стабільності і порядку.

Цей образ імперії (якщо і не блага, то принаймні необхідного зла) був підсилений завдяки відповідній роботі впливової серед українського загалу православної церкви, яка від кінця XVII ст. перетворилась на один із найбільш дієвих каналів утвердження російського панування на українських теренах внаслідок її підпорядкування московському патріарху (котрого невдовзі заступив призначуваний російськими імператорами керівник синоду).

Тож з однієї сторони така «подвійна лояльність» була своєрідною формою «тихого опору». Коли визнавалась реальність і відмовлялись від збройної боротьби. Однак натомість продовжували працювати на благо рідної землі і народу, максимально використовуючи різноманітні шпарини в контролі метрополії для вивчення своєї історії та розвитку мови, культури, освіти тощо. В підсумку це дозволяло зберігати власну культуру та почасти мову й історичну пам'ять.

Однак тривале «загравання» з метрополією позбавляло готовності до радикальних дій з виборювання незалежності від останньої, оскільки й вона починала поступово сприйматись якщо і не цілком як «своя», то як «неминуче зло», як щось вічне і в принципі необхідне. Саме такий комплекс поглядів характеризував Миколу Дашкевича та абсолютну більшість діячів українського національного руху на підвладних Російській імперії українських теренах на межі XIX – XX ст. Тому вони і не змогли вибороти незалежність під час Української революції 1917–1921 рр., бо підсвідомо не були готові до цього насправді, за незначними винятками. Хоча водночас й створили чимало у сфері науки, освіти, культури і навіть для державотворення України. Однак завершити останнє було спроможне вже інше, більш радикально налаштоване покоління. Та його постанову всіяко перешкождала спочатку Російська імперія, а потому й СРСР, що й суттєво загальмувало державотворчий процес у нашій державі та створює перешкоди на цьому шляху й дотепер. Вихід – «робота на помилках», тобто зміна ментальних установок цілого суспільства, через систему освіти в першу чергу. А отже – необхідне підвищення статусу системи освіти та її працівників на всіх рівнях.

Примітки:

1. Див.: Чуткий А. Микола Павлович Дашкевич (1852 – 1908). К.: Темпора, 2008. С. 99-105.
2. Державний архів Житомирської області. Ф. 72. Оп. 1. Спр. 352, арк. 75 зв.; Там само. Спр. 365, арк. 2, 12, 19 зв., 21, 26 зв.; Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 388. Спр. 34, арк. 4.
3. Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 368. Спр. 22, арк. 66; Протоколы заседаний Совета Университета св. Владимира // Университетские известия. 1868. № 10. С. 19-20; Протоколы заседаний Совета Университета св. Владимира // Университетские известия. 1873. № 12. С. 18.
4. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 707. Оп. 65. Спр. 77, арк. 12; Чуткий А. Названа праця. С. 179–180.
5. Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 9. Ч. II. Спр. 66, арк. 18–19.
6. Чуткий А. Названа праця. С. 99 - 105.
7. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. Ф. 3. Спр. 1602, 1605.
8. Дашкевич Н.П. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. К.: Университетская тип., 1873. 159 с.
9. Дашкевич Н.П. Еще разыскания и вопросы о Болохове и Болоховцах. К.: Университетская типография, 1899. 63 с.; Дашкевич Н.П. Заметки по истории Литовско-Русского государства.

- К., 1885. 192 с.; Дашкевич Н.П. Литовско-Русское Государство, условия его возникновения и причины упадка // Университетские известия. К., 1882. № 3. Критика и библиография. С. 45-70. № 5. С. 189-202. № 8. С. 325-344. № 9. С. 361-367. № 10. С. 419-440. К., 1883. № 4. С. 115-122; Дашкевич Н.П. Описание Черноморья, составленное Эмидием д'Асколи в 1634 году // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. 1891. Кн. 5. Отд. II. С. 172-182. Отд. III. С. 1-46 та ін.
10. Дашкевич Н.П. К вопросу о происхождении русских былин. Былины об Алёше Поповиче и о том, как перевелись богатыри на святой Руси // Университетские известия. 1883. № 3. Ч. II. С. 155-184. № 5. С. 223-256; Дашкевич Н.П. Олексий Попович думи «Про бурю на Чорному мори» // Синові України. Збірник статей 1906 року на пошану проф. Володимира Антоновича. К., 1906. Репринт. вид. К.: Київський університет ім. Тараса Шевченка, Інститут української археографії АН України, ЦНБ ім. В.І. Вернадського АН України, 1993. С. 1-18.
 11. Дашкевич Н.П. Отзыв о сочинении г. Петрова: «Очерки истории украинской литературы XIX столетия». СПб.: Тип. Императорской Академии Наук, 1888. 265 с.
 12. Чуткий А. Названа праця. С. 156.
 13. Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. 1908. Кн. 20. Вып. III- С. 48.
 14. Протоколы заседаний Совета университета // Университетские известия. № 7. 1875. С. 6-7.
 15. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Ф. III. Спр. 19962, арк. 1 – 1 зв.

В статье рассматривается научная, образовательная и общественная деятельность представителя украинской интеллигенции конца XIX - начала XX века Николая Дашкевича. Обращается внимание на его отношение ко всему украинскому и оценку политики Российской империи по урегулированию национального вопроса.

Ключевые слова: Николай Дашкевич, Российская империя, украинское общество, «двойная лояльность», национальная интеллигенция.

Вадим Стецюк

*кандидат історичних наук, доцент
(м. Кам'янець-Подільський)*

ІМПЕРСЬКИЙ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЕЦЬ У ПРИКОРДОННОМУ ГАРНІЗОНІ: КЕЙС ОЛЕКСАНДРА ЛУКОМСЬКОГО

У статті на прикладі генерал-лейтенанта Олександра Лукомського простежується служба офіцера російської імперської армії у прикордонному гарнізоні на території Правобережної України. Проаналізовано особливості побуту, взаємовідносини між офіцерами гарнізону, сприйняття місцевого населення тощо.

Ключові слова: російська армія, Правобережна Україна, Проскурів, гарнізон.

Імперська військова присутність на українських землях упродовж «довгого XIX ст.», зокрема, на теренах Правобережної України, постійно привертає увагу науковців. Зокрема, доречно відзначити праці сучасних вітчизняних дослідників А. Філіюка та С. Сидорука¹, А. Скрипника² та інших; в їхніх роботах детально проаналізовано різні аспекти впливу імперської армії на життя регіону – виконання місцевим населенням військової, підвідної, квартирної та інших повинностей, роль армії в економічному житті правобережних губерній, значення війська як інструменту забезпечення покори імперській владі. Водночас лише окремі автори побіжно торкалися питання сприйняття імперськими військовослужбовцями місцевого населення, місця Українського Правобережжя на ментальній мапі солдатів та офіцерів, зібраних у «прикордонному Південно-Західному просторі» з різних куточків імперії Романових.

Мета нашої розвідки – на основі аналізу його документів проаналізувати сприйняття військовослужбовцями царської армії теренів Правобережної України, її соціального, економічного, етнокультурного устрою.

В якості базового джерела для нашої студії обрано спогади генерал-лейтенанта Олександра Сергійовича Лукомського. Вибір цієї постаті зумовлений двома чинниками. По-перше, генерал Лукомський залишив об'ємні та детальні спогади, в яких з численними подробицями не лише описав

перипетії власного життя, а й дав розлогі характеристики осіб, із якими проходив службу, місць служби тощо.

По-друге, певною мірою Лукомського можна вважати еталонним представником імперського істеблішменту кінця XIX – початку XX ст. Для підтвердження цього факту зупинимось на головних фактах біографії генерала.

Олександр Лукомський народився 1868 р. у родині кадрового військового. Згідно з тогочасними правовими нормами він вважався вихідцем «із дворян Полтавської губернії»³. Слід зазначити, що вказана норма, запроваджена ще в епоху Катерини II, коли в усіх губерніях почали ведення дворянських родовідних книг, у пізній імперський період значною мірою втратила свою актуальність та доцільність. Окремі роди, володіючи земельною власністю в різних частинах імперії, подавали документи на внесення в родовідні книги одразу кількох губерній (наприклад, князі Долгорукови були внесені до родовідних книг восьми губерній⁴). Водночас мала місце й протилежна тенденція, одним із представників якої була родина Лукомських. Як сам генерал писав у спогадах, його бабуся, яка фактично керувала родиною, визнала недоречним ділити відносно невеликий маєток між трьома синами. Таким чином, батько мемуариста практично все життя провів, служачи як офіцер у різних частинах імперії. Спогади Олександра Лукомського не містять жодного натяку, що сім'я зберегла хоч якісь елементи української ідентичності в тій чи іншій формі, як це, наприклад, мало місце у родинах Драгомирових, Модзалевських тощо. У мемуарах він постає цілковито людиною російської культури та ідентичності, яка розглядає інші культури як чужі.

По завершенні Полтавського Петровського кадетського корпусу та військового училища О. Лукомський певний час служив в Одесі та Севастополі, а згодом навчався у Миколаївській академії Генерального штабу⁵. По закінченні академії капітана Лукомського було призначено старшим ад'ютантом штабу 12-ї піхотної дивізії, дислокованої у Проскурові.

Попри короткий період служби на Поділлі, у своїх спогадах Лукомський досить детально описує Проскурів, свої побут та коло спілкування в ньому.

Перш за все, у мемуарах чітко простежується відверто негативне сприйняття їх автором Проскурова. Вже перша фраза про нове місце служби носить відверто негативне емоційне забарвлення: «Відомості про життя у Проскурові були не надто втішні і я вирушив туди без особливого задо-

волення»⁶. Не менш показова така фраза: «Проскурів як місто справив на мене просто шокуюче враження. Це було швидше брудне єврейське містечко, з однією лише вимощеною головною вулицею»⁷.

Слід зазначити, що для Лукомського як автора загалом характерне відверто негативне ставлення до євреїв. Зневажливі фрази на кшталт «чоловік, єврей, багатий присяжний повірений, а дружина з хорошої російської родини»⁸, зустрічаються у тексті неодноразово, чітко окреслюючи сприйняття ним єврейського етносу. При цьому подібний негатив важко пояснити тезами, якими традиційно виправдовують антисемітизм – Лукомський лише в зрілому віці вперше побував на тривалий час у межах «смути осілості», тези про «єврейське засилля» чи «єврейську експлуатацію» його, поза сумнівом, не торкались. Таким чином, Олександра Лукомського можна трактувати як «лабораторно чистий» приклад антисемітизму, зумовленого вихованням та пропагандою.

У «проскурівській главі» спогадів Лукомського є епізод, особливо вражаючий для читача ХХІ ст. Описуючи перші дні в Проскурові, автор вміщує такий епізод: «Під час моїх візитів стався випадок, характерний для Проскурова: візник, перевозячи мене через майдан, застряг в багнюці. Худі коні ані руш. Єврей-візник, як не старався криками і батогами зрушити шкап, нічого не міг зробити. Тоді, вставши на своє сидіння екіпажу, він почав щось кричати по-єврейськи. Я нічого не розумів. Раптом звідкись із-за рогу вискочив єврей і, на ходу засуваючи штани, кинувся через бруд до нас. Підбігши до екіпажу, він повернувся до мене спиною. Я продовжував нічого не розуміти. Візник мені тоді пояснив, що єврей, якому за таксою треба заплатити 5 коп., довезе мене на своїй спині до дощатого тротуару, а потім він, візник, вибереться з бруду і мене підбере. Цей вислів «за таксою» показав, що подібний спосіб пересування цілком нормальний. Я видерся на єврейську спину і верхи на євреї доїхав до дощатого тротуару. Скоро під'їхав і візник, що дозволило мені більш комфортно продовжувати мої візити»⁹.

В описаній сцені привертають увагу кілька моментів:

- винятково злиденне становище містечкового євреїства, змушеного вдаватись до будь-яких, навіть відверто пригноблюючих, способів заробітку;

- заклопотаність Лукомського питанням відповідності екзотичного способу пересування, його уявленням про офі-

перську честь і «нормальність» у поєднанні з цілковитим ігноруванням питання, що відчуває людина, змушена заробляти на життя, переносячи через болото інших.

На нашу думку, дуже важливим є аналіз кола спілкування Лукомського в період його служби у Проскуріві. Через два десятиліття, працюючи над спогадами, він згадав лише сім чоловіків і двох жінок¹⁰. Подібна обмеженість спершу може здатись дещо дивною, зважаючи на наявність в Проскуріві чисельного гарнізону, досить значної кількості чиновників та інтелігенції, однак її можна пояснити кількома чинниками. Насамперед, слід врахувати, що корпус офіцерів Генерального штабу в російській армії займав особливе місце. Пройшовши жорсткий відбір спершу при вступі в академію, а згодом в ході навчання, офіцери-генштабісти надалі робили швидкі й успішні кар'єри в дивізійних, корпусних і окружних штабах, а згодом очолювали частини і з'єднання, практично монополізуючи всі вищі командні посади. Показово, що з усіх російських командармів часів Першої світової війни лише один, командуючий 9-ю армією генерал П. Лечицький, не мав академічної освіти. Результатом такої ситуації з присвоєнням чинів стала відверта нелюбів до «моментів»-генштабістів з боку стройових офіцерів. Власне, і самі офіцери Генерального штабу переважно тримались на певній дистанції від решти офіцерства. Цей факт добре ілюструють спогади О. Лукомського, котрий згадує лише кількох генералів та офіцерів зі штабів 12-ї піхотної та 12-ї кавалерійської дивізій.

Не менш показовим за описи колег є цілковите ігнорування місцевого цивільного населення. Наприкінці XIX – на початку XX ст. Проскурів був другим за величиною населення містом Подільської губернії; більше того, після будівництва залізниці Київ-Волочиск місто інтенсивно розвивалося – з'являлися нові об'єкти соціальної інфраструктури, навчальні заклади тощо. При цьому в Проскуріві, як повітовому центрі, була досить значна кількість чиновників різних відомств¹¹.

Численні джерела досліджуваного часу подають одну й ту саму картину – чиновники, представники купецтва і почасти духовенства намагались залучити офіцерів до свого соціуму, однак більшість цих спроб зазнавали невдачі. Безумовно, дистанціювання Лукомського від спілкування з місцевим могло обумовлюватись і певними суб'єктивними факторами. Наприклад, більшість джерел однотайні у тому, що найбільш тісні зв'язки із «суспільством» місць дислокації під-

тримували молоді офіцери, які таким чином могли підшукувати потенційних наречених. Для Лукомського, котрий незадовго до цього пережив особисту трагедію – самогубство дружини, – і самотійно ростив маленьку доньку, подібне спілкування було менш актуальним. Тим не менш, соціальні чинники, очевидно, теж відіграли свою роль в обмеженості контактів з цивільними.

Не можна оминати і питання дозвілля офіцерських сімей (чи, принаймні, оцінки цього дозвілля у спогадах Лукомського): «Обіди та вечері у К. Д. Юргенса були надзвичайно рясні і з великими «вливаннями». А тут ще мій приятель Горський просив обідати у нього по вівторках, причому вимагав осушити кришталеве барильце (досить значної величини, думаю, близько двох пляшок) горілки. Хоча його дружина пила не менше за нього, але все ж і на мою долю доводилося багато. Досить часто стали мене запрошувати Орлови і Гернгросс, хоча у них (особливо у Гернгросс) по спиртний частини не чинили насильства над, але все ж, фактично, майже жодного дня не залишалося вільним. Звичайно, при відсутності в Проскурові всяких розваг і смертної нудьги подібний «розклад» був зрозумілий... Але взагалі життя в Проскурові і сам Проскурів мені страшно набридли, я просто став побоюватися, що можу спитися»¹². Наведена характеристика (котра, нагадаємо, стосується еліти офіцерського корпусу царської армії – офіцерів Генерального штабу), зважаючи на її радикальність та категоричність, викликає сумніви щодо об'єктивності мемуариста. Тим не менш, на її користь можна навести кілька аргументів. У першу чергу, це підтвердження іншими джерелами. Зокрема, ще два колишніх військовослужбовці Проскурівського гарнізону – радянський правозахисник М. Мелєнтьєв¹³ та письменник О. Купрін описують побут офіцерів дислокованих у Проскурові частин похмурими тонами і наголошують на значних масштабах споживання ними алкоголю.

Загалом, аналізуючи чотиримісячну службу Олександра Сергійовича Лукомського у Проскурові, можна дійти таких висновків:

- у більшості офіцерів, особливо із відносно заможних родин, а також із числа тих, кому освіта, особисті зв'язки та інші чинники відкривали певні кар'єрні перспективи, домінувало негативне ставлення до служби в гарнізонах, розта-

шованих у невеликих населених пунктах Правобережної України;

- вагомим чинником, який впливав на сприйняття служби в губерніях українського Правобережжя були численні стереотипи, зокрема, щодо різних етнічних груп регіону (євреїв, поляків тощо);

- коло спілкування більшості офіцерів залишалось досить обмеженим, за межами цього кола залишались не лише представники цивільного населення, але й значна частина кадрових військовослужбовців зі складу інших офіцерських «корпорацій».

Примітки:

1. Філінюк А. Г., Сидорук С. А. Рекрутська повинність у Правобережній Україні в 1794–1874 рр.: суспільно-політичний, соціально-становий і демографічний аспекти: сучасний дискурс. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2017. 413 с.
2. Скрипник А. Ю. Російський військовий чинник у суспільно-політичному та економічному житті Правобережної України (1792-1865 рр.). Кам'янець-Подільський: ФОП Зволейко Д. Г., 2016. 612 с.
3. Енциклопедія історії України. Том 6: Ла – Мі. Київ, 2009. С. 295.
4. Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона. Том Ха: Десмургия – Домициан. Санкт-Петербург, 1893. С.920.
5. Разведчик. 1913. №1174. С.271.
6. Лукомский А. С. Очерки из моей жизни. Вопросы истории. 2001. №3. С. 98.
7. Там само. С. 99.
8. Там само. С. 99.
9. Там само. С. 99.
10. Там само. С. 100.
11. Єсюнін С. Міста Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія. Хмельницький, 2015. С. 34.
12. Лукомский А. С. Вказана праця. С. 100.
13. Мелентьев М.М. Мой час и мое время: книга воспоминаний. Санкт-Петербург, 2001. С. 93, 95.

The article traces the service of an officer of the Russian Imperial Army in the border garrison on the territory of the Right Bank of Ukraine on the example of Lieutenant General O. Lukomsky. Peculiarities of life, relations between garrison officers, perception of the local population, etc. are analyzed.

Key words: Russian army, Right Bank Ukraine, Proskuriv, garrison.

Олександр Шолк
аспірант
(м. Кам'янець-Подільський)

ГЕНЕРАЛ СЕРГІЙ ДЕЛЬВІГ: РОСІЙСЬКИЙ АРИСТОКРАТ НА УКРАЇНСЬКІЙ СЛУЖБІ

Стаття присвячена постаті генерала Сергія Дельвіга. З'ясовується його діяльність на українській службі в військовій та дипломатичній сферах як в часи революції 1917-1921 рр., так і в еміграції.

Ключові слова: інноукраїнці, С.Дельвіг, Українська революція 1917-1921 рр., військова служба, дипломатична служба.

У часи Української революції 1917-1921 рр. національна ідея знайшла прихильне ставлення у багатьох представників інших національностей. На службі урядів першої та другої УНР, Української Держави, ЗУНР, УНР в екзилі було чимало інноукраїнців, які вірою і правдою віддавали себе як в цивільній, так у військовій і дипломатичній сферах. Яскравою постаттю серед них був генерал Сергій Дельвіг. Його діяльність на українській службі неодноразово звертала до себе увагу істориків¹. Однак, попри все це, залишається необхідність сформування цілісної картини його праці на користь української справи. У статті автор робить спробу узагальнити найбільш вагоміші аспекти такої діяльності генерала С.Дельвіга.

Сергій Миколайович Дельвіг народився 4 липня 1866 р. у Москві. Він походив з обрусілих німців, які перебралась до Росії у XVIII ст. і проявили себе на службі в Імператорській армії, за що їм було пожалувано баронський титул. Його батько, Микола Дельвіг також був військовим і брав участь у Кавказькій та Кримській війнах². Сергій Миколайович продовжив сімейну традицію і почав військову кар'єру з навчання в Михайлівському артилерійському училищі, яке закінчив у 1884 р., ставши офіцером-артилеристом. Згодом продовжив навчання в Офіцерській артилерійській школі, а після її закінчення став викладачем цього закладу. Перший бойовий досвід С. Дельвіг отримав під час російсько-японської війни, за бойові заслуги був нагороджений двома орденами і Георгіївською зброєю³. Однак після закінчення війни Сергій Миколайович не залишився у діючій армії, а повернувся до викладання і у 1906 р. став помічником начальника Артилерійської школи. За часи викладацької роботи

ним, на основі досвіду російсько-японської війни, було написано інструкції та підручники щодо застосування артилерії в сучасній війні. Зокрема, у них він наголошував на необхідності постійної артилерійської підтримки піхоти, економії боєприпасів та ведення лише прицільного вогню⁴. Паралельно відбувалося вивчення та усвідомлення іноземного досвіду застосування артилерії, в результаті чого з'явилися переклади з французьких і німецьких статей з власними коментарями⁵.

У 1914 р. з початком Великої війни у С. Дельвіга з'явилася можливість застосувати свої знання на практиці як інспектором артилерії 9-го армійського корпусу Південно-Західного фронту. Під час Галицької операції він займався постачанням артилерії на фронт, зіграв ключову роль під час облоги Перемишля, оскільки очолював окрему артилерійську групу, що обстрілювала фортецю і підтримувала штурм піхоти. На жаль, його пропозиції щодо раціонального використання артилерії не були враховані, а тому перший штурм фортеці в жовтні 1914 р. зазнав невдачі⁶. Врешті-решт, росіяни захопили Перемишль, коли в австрійців закінчилися припаси, після чого генерал був призначений комендантом⁷.

У 1916 р. С. Дельвіг був призначений генеральним інспектором артилерії Південно-Західного фронту і став помічником командуючого цього фронту О. Брусилова. Успішні дії російської артилерії дозволили піхоті швидко просунутись у перші дні «Брусиловського прориву», однак нестача боєприпасів і виснаження резервів змусили призупинити операції. За свої успішні дії Сергій Дельвіг отримав звання генерал-лейтенанта⁸.

У 1917 р. Сергій Миколайович, фактично, не займав жодних посад, але у листопаді несподівано вступив на службу до українського війська, котре тільки починало формуватися. Важко відповісти що саме спонукало генерала, російського дворянина, приєднатись до української справи. Ймовірно, він не бажав брати участі в громадянській війні на боці жодної зі сторін. Генерал Є. Барсуков, який довгий час служив разом із ним, у своїх мемуарах згадував, що під час їхньої останньої зустрічі Сергій Миколайович заявив про своє бажання вступити до українського війська, оскільки він сам за походженням є українцем⁹. Однак підтвердити достовірність цих слів неможливо. У період Центральної Ради генерал С. Дельвіг займав пост інспектора артилерії Генера-

льного штабу, брав участь у формуванні Гайдамацького кошу Слобідської України.

Доволі активну роботу Сергій Миколайович здійснював у період правління гетьмана П. Скоропадського на посаді Головного інспектора артилерії Генерального штабу. Окрім того, він займався багатьма організаційними справами. Паралельно з цим С. Дельвіг став членом Головної шкільної управи, що займалась заснуванням мережі військових навчальних закладів¹⁰. У результаті такої діяльності були створені Юнацькі школи, через які пройдуть тисячі майбутніх українських старшин. Разом з тим, Сергій Дельвіг брав участь у створенні структури артилерійських частин української армії, зокрема при утворенні корпусів, дивізій та бригад¹¹. Генерал був одним із прихильників військової реформи, котру провадив міністр О. Рагоза, за проектом якого Українська армія повинна була продовжувати традиції армії Імператорської.

Під час антигетьманського повстання, генерал С. Дельвіг зберігав нейтралітет, але після втечі П. Скоропадського вступив на службу до республіканського війська. Однак на цьому фактично закінчилася військова служба Сергія Миколайовича в армії УНР, і розпочалася його діяльність на дипломатичній ниві.

У червні 1919 р., після перебування у резерві, його направили до Львову на перемовини із польським командуванням щодо заключення перемир'я. На той момент становище галичан було надзвичайно важким. Незважаючи на попередній успіх Чортківської офензиви, відчувався брак набоїв і резервів. Водночас, керівництво УНР було готове пожертвувати Галичиною задля порозуміння із поляками, щоби перекинути усі сили на більшовицький фронт¹². Генерал С. Дельвіг розділяв подібну позицію. Окрім того, він опинився у доволі важкому становищі: поляки ізолювали українську делегацію і не давали змоги зв'язатись із урядом¹³. Генералу довелося самочинно підписати перемир'я, за яким галицька армія призупиняє наступ, і відступає за лінію Залізці-Серет-Тернопіль-Острів-Золота Липа-Дністер (Тернопіль залишався у руках поляків). Зона розмежування була названа «лінією Дельвіга»¹⁴. Це були надзвичайно важкі умови, проте все ж галичани залишали плацдарм для подальших дій, а головне – час для перемовин із Антантою. Проте диктатор ЗУНР Євген Петрушевич не визнав перемир'я і військові дії продовжились, завершившись повною втратою Галичини. Після цього дипломатична місія генерала Дельвіга завершилась.

Незважаючи на невдачу перемовин із Польщею, Директорія все ж намагалась заручитися підтримкою держав Антанти, зокрема Румунії. З цією метою Сергій Дельвіг був призначений керівником військової секції українського посольства у Бухаресті. Генерал виконував надзвичайно важливі доручення, зокрема питання надання Україні військової допомоги з-боку Румунії, переправлення українських військовиків, які були інтерновані у Бессарабії та повернення військовополонених¹⁵.

Генерал Дельвіг також очолював українську розвідку у регіоні і допомагав отаману Голому-Гуленку готувати повстання на Правобережжі¹⁶. Дипломатична служба Сергія Миколайовича у Бухаресті тривала з літа 1919 р. до січня 1921 р., однак навіть після її офіційного завершення, генерал продовжував керувати українською розвідкою в країні і представляв інтереси еміграційного уряду УНР.

Доволі важливу роль Сергій Дельвіг зіграв влітку-восени 1920 р. Він добився надання Румунією військової допомоги українському війську набоями та зброєю. Генерал також був офіційним представником уряду УНР на перемовинах із бароном П. Врангелем. Останній направив до Бухареста свого представника, генерала А. Геруа, котрий домовився із С. Дельвігом про умови заключення військової конвенції між УНР і Добровольчою армією¹⁷. Служба в Імператорській армії і авторитет барона Дельвіга знову зіграли на руку українській справі. Однак навіть підписання військової конвенції не врятувало обидві сторони від поразки у війні з більшовизмом.

Після інтернування українського війська у Галичині, генерал Дельвіг допомагав українським військовим, які були інтерновані у Бессарабії. Зокрема, він займався організацією нового наступу на Правобережжя, що мав відбутися восени 1921 р. Але поразка Другого Зимового походу остаточно поховала надії С. Петлюри на перемогу у війні з більшовиками. Зрештою, мало хто із інтернованих бажав продовжувати збройну боротьбу і барон зайнявся облаштуванням цивільного життя українців. Зокрема, за його протекцією деякі старшини змогли найнятись на військову службу до румунської армії, інші – отримати громадянство і цивільну роботу¹⁸.

Генерал Сергій Дельвіг упродовж наступних двох десятиліть очолював українську військову еміграцію в Румунії¹⁹. Він також був редактором еміграційного видання «Табір»²⁰. Генерал співпрацював із еміграційним урядом УНР, паралельно

льно із цим працював інженером на румунських підприємствах. У 1944 році він емігрував до Єгипту, де і помер²¹.

Таким чином, можна з впевненістю вважати постать генерала С.Дельвіга, російського дворянина яскравим представником інноукраїнців, які сприйняли українську справу та віддавали їй свої вміння і сили на військовій та дипломатичній службі.

Примітки:

1. Барсуков Е. З. Артиллерия русской армии (1900–1917 гг.). Том IV. Москва: Воениздат МВС СССР, 1948. 420 с.; Барсуков Е.З. Мое военное прошлое. Воспоминания 1866–1954 гг. Смоленск: Край Смоленский, 2018. 624 с. Вдовиченко О. Українська військова еміграція в Румунії // Український Комбатант. На Чужині. 1956. Ч. 4. С. 20–21; Колянчук О.М., Литвин М.Р., Науменко К.Є. Генералітет українських визвольних змагань. Біографи генералів та адміралів українських військових формуцій першої половини ХХ століття. Львів: Інститут українознавства, 1995. 283 с. Вдовиченко О. Українська військова еміграція в Румунії // Український Комбатант. На Чужині. 1956. Ч. 4. С. 20–21; Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Книга I. Київ: Темпора, 2007. 536 с.; Капустянський М. Похід українських армій на Київ–Одесу в 1919 році; Маланюк Є. Уривки зі спогадів. Київ. 2004. 557 с.; Срібняк, І.В. Початки української військової еміграції на Балканах (1921–1923 рр.). // Військово-історичний альманах, Ч. 2. 2006. С. 47–57; Срібняк І.В., Попенко Я. В. Діяльність військового відділу надзвичайної дипломатичної місії УНР у Румунії, 1920 р. (за матеріалами саву). // Русин, Вип. 57, с.157–178; Залесский К.А. Кто был кто в Первой мировой войне. Москва: АСТ: Астрель, 2003. 894 с.: Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 - 1920): Документально-художнє видання. Київ: Темпора, 2007. 608 с.
2. Дельвиг, Николай Иванович // Русский биографический словарь: в 25 томах. СПб., 1905. Т. 6: Дабелов-Дядьковский. С. 204–206.
3. Колянчук О.М., Литвин М.Р., Науменко К.Є. Генералітет українських визвольних змагань. С.29.
4. Барсуков Е.З. Мое военное прошлое...С.316.
5. Барсуков Е. З. Артиллерия русской армии (1900–1917 гг.). Том IV. С. 19.
6. Там само. С. 213.
7. Залесский К.А. Кто был кто в Первой мировой войне. С. 199.
8. Там само. С.199.
9. Барсуков Е.З. Мое военное прошлое...С.556.
10. Ткачук П.П. Військові реформи гетьмана Павла Скоропадського у контексті державотворчих процесів в Україні (квітень – грудень 1918 р.). Військово-науковий вісник. 2019. №31. С. 114–115.

11. Там само. С.118-119.
12. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917-1920). С.186.
13. Капустянський М. Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році. С. 13.
14. Там само. С. 14.
15. Срібняк І.В., Попенко Я. В. (2019). Діяльність військового відділу надзвичайної дипломатичної місії УНР у Румунії, 1920 р. (за матеріалами saw). С. 160-161.
16. Там само. С. 163.
17. Там само. С. 173.
18. Срібняк, І.В. Початки української військової еміграції на Балканах (1921-1923 рр.). С.45-46.
19. Вдовиченко О. Українська військова еміграція в Румунії//Український Комбатант. На Чужині. 1956. Ч. 4. С. 20-21.
20. Дельвіг С. Нариси з натури // Табор. Варшава. 1927. Ч. 3. С. 66-69.
21. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921). Книга І. Київ: Темпора, 2007. С. 136.

The article is devoted to the figure of General S. Delvig. Its activity in the Ukrainian service in the military and diplomatic spheres both during the revolution of 1917-1921 and in emigration is clarified.

Key words: Ukrainians, S. Delvig, Ukrainian revolution of 1917-1921, military service, diplomatic service

УДК 929Новодворський:378.4(477.43-21)КПІНО

Діана Яблонська

аспірантка

(м. Кам'янець-Подільський)

ВІЙСЬКОВИК ТА ВИКЛАДАЧ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ІНО БОРИС НОВОДВОРСЬКИЙ: МАЛОВІДОМА БІОГРАФІЯ

У статті, на основі доступних джерел, висвітлюється доля подолянина-військового, одного із учасників Першої світової війни і збройної боротьби в добу Української революції 1917-1921 рр. якому судилося стати викладачем військових дисциплін Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. Звернено увагу на складові його життєвого шляху, частково показано його викладацьку діяльність.

Ключові слова: Борис Павлович Новодворський, підполковник, Перша світова війна, Українська революція 1917-1921 рр., Кам'янець-Подільський інститут народної освіти.

Помітний слід в історії вищої педагогічної освіти України 1920-х рр. залишив військовик, підполковник запасу Борис Павлович Новодворський. Нажаль вивчення його життя та діяльності, а також викладацької роботи у Кам'янець-Подільському інституті народної освіти (ІНО) повною мірою не з'ясовано, що спонукає до відповідних дослідницьких зусиль.

Він народився 1885 року на Кам'яниччині, в сім'ї чиновника, був єдиною дитиною. Батько працював касиром у Кам'янець-Подільському казначействі. Спочатку отримував домашню освіту, однак через матеріальні проблеми батько вимушено відправив єдиного сина до рідної сестри у повітове місто Рівне Волинської губернії¹. Тут Борис навчався в реальному училищі на кошти тітки. У 1905 р. закінчив навчання та відбув на військову службу. Вже наступного року вступив до Олексіївського військового училища у Москві. У 1908 р. закінчив навчання у званні підпоручика, служив у 4-му диверсантському полку, який дислокувався в Івангороді на Уманщині. Отримав звання молодшого офіцера². У 1910 р. полк увійшов до складу 23 гаубицької дивізії, що розташовувалася на території Польщі, у м. Ґура-Кальварія (за 24 версти від Варшави). Там Б. Новодворський знаходився до березня 1914 р.

З початком Першої світової війни молодий офіцер перевівся до 12-ї артилерійської бригади у Проскурові, яка була перетворена у корпус. У його складі воював у Галичині, спочатку в районі Гусятина, потім Львова і Перемишля. В 1915 р. корпус відступив на Волинь, потім був передислокований під Чернівці. У 1916 р. Б. Новодворський взяв участь у Брусиловському прориві³. Через зміну стратегічної ситуації, наступного року довелося знову відступати, в результаті корпус знову опинився під Чернівцями. Б. Новодворського призначили командиром артбатереї. На Буковині був свідком початку подій української революції 1917 р.⁴. Дізнався про створення Української Центральної Ради, разом з військовим формуванням перейшов на її бік.

Після встановлення Гетьманату Б. Новодворського демобілізували, переїхав до Полтави, де проживала його дружина. До гетьманського війська його не запрошували, тож продовжував цивільне життя, перевіз свої речі з Проскурова до Полтави, пішов вчитися на шевця, щоб утримувати сім'ю. Аналізуючи політичну ситуацію в Україні, сподівався на падіння влади Скоропадського, і можливість повернення до військової служби⁵.

Наприкінці жовтня 1918 р. разом з дружиною переїхали до Кам'янця-Подільського. Становище гетьманату стрімко погіршувалося, тож колишньому артилеристу запропонували повернутися до армії, яке він не прийняв. У липні 1920 р. Червона армія захопила місто, ревком змусив усіх військовозобов'язаних з'явитися для обліку у місцевий військовий комісаріат. Так, Б. Новодворський знову потрапив на військову службу, отримавши чин підполковника. Коли у вересні того ж року за місто розпочалися кровопролитні бої, в результаті яких Червона армія покинула його, то з нею не відбув Новодворський, у якого хворіла дружина. Директорія УНР, взявши під контроль Кам'янецьчину, оголосила мобілізацію військовозобов'язаних. Утім Борис Павлович і на цей раз проігнорував її через сімейні проблеми. За це був заарештований і дав відповідні пояснення. Як проукраїнський налаштований військовик, він погодився вступити на службу до Діючої армії УНР⁶. Одразу ж потрапив до штабу 4-ї дивізії, яка дислокувалася у містечку Солобківці (сьогодні входить до складу Хмельницького району). Як експерта, його відрядили у село Маків відбирати коней для кавалерії. По виконанні цього доручення повернувся до Кам'янця-Подільського, щоб опікуватися тяжко хворою дружиною.

Із початком евакуації у листопаді 1920 р., за порадою полковника армії УНР А. Русанова, вирішив не залишатися у місті та з'ясував, що українське військо відступатиме у напрямку Лянцкорунь – Гусятин або Лянцкорунь – Волочиск. Одразу виїхав з міста та наздогнав свою 4 дивізію у Лянцкоруні. З нею дійшов до Тернополя, зупинився в одному із приміських сіл. Жили за рахунок поляків, які допомагали продовольчими пайками⁷. Після розміщення частин українського війська у польських таборах, Новодворський у Галичині не затримався. Спочатку подався до Тернополя, де був арештований та ув'язнений у місцевій тюрмі на три доби. За збігом обставин у буцегарні були й інші військовики УНР, вихідці з Поділля, які прагнули повернутися додому. На допиті всі вони дотримувалися легенди про втрату паспортів, тож були звільнені. Із трьома земляками Новодворський у грудні 1920 р. в районі Гусятина перетнув польсько-радянський кордон і повернувся в рідні краї⁸.

Вдома (проживав у місті по вул. Петровського, 97 – сьогодні Лесі Українки) намагався приховати своє недавнє минуле. З 1922 р. працював чоботарем⁹. Перебував у комісарі-

аті на обліку як військовозобов'язаний у званні підполковника. Згодом працював вчителем фізкультури у місцевих трудових школах міста¹⁰.

У березні 1927 р. він познайомився із військовим керівником Кам'янець-Подільського ІНО С. Колесінським, з яким обговорив можливість працевлаштування. Новодворський дізнався, що згідно із рішенням вищих партійних органів з 1927 р. у країні реалізовується програма воєнізації усіх закладів вищої освіти та запроваджуються військові навчальні дисципліни¹¹. Враховуючи його досвід, набутий на військовій службі, отримав пропозицію посісти посаду викладача військових дисциплін в ІНО. Підполковника запасу така пропозиція здивувала, адже впродовж останніх п'яти років не працював за військовим фахом. Цю кандидатуру підтримав місцевий військовий комісаріат. Зважаючи на важке матеріальне становище, він погодився працювати викладачем вишу¹². Наказом ректора К-ПІНО В. Гериновича був зарахований у штат. Вчив студентів: інженерної справи, матеріальної частини гвинтівки, ручних гранат і розуміння балістики, військово-хімічної справи. Питання військової тактики викладав сам С. Колесінський¹³.

У 1928 р. Б. Новодворський став завідувачем військового кабінету в ІНО із місячною платою 30 руб.¹⁴. Продовжував викладати попередні дисципліни, а після від'їзду С. Колесінського додалася ще й військова тактика¹⁵. Серед студентів-юнаків охочих опановувати військові дисципліни було небагато. До того ж, вони не розуміли навіщо зараз витрачати на це дорогоцінний час, якщо у майбутньому їх чекає військовий призов. Викладач пояснював, що наразі відбувається теоретична підготовка, а практика буде під час служби в армії¹⁶.

18 жовтня 1930 р. Б. Новодворського заарештували працівники Кам'янець-Подільського відділу ДПУ УСРР (за іншими даними, 3 листопада¹⁷). Йому інкримінували участь в контрреволюційних організаціях, антирадянську діяльність та співпрацю із польською розвідкою¹⁸. Тоді ж були затримані місцеві жителі Й. Олійника. та П. Крижановський. Усі троє проходили по одній справі та одному обвинуваченні. Скоріш за все, це могли бути ті ж особи, які у свій час разом з підполковником поверталися з Галичини додому.

На 13 допитах, які тривали упродовж шести місяців, Новодворський розповідав про своє походження, зізнався

про службу в армії УНР, перехід польсько-радянського кордону. Втім категорично заявляв про прихильне ставлення до робітничо-селянської влади, непричетність до будь-яких контрреволюційних організацій і підтримки ідеї повалення існуючого ладу. Ці заяви до уваги не бралися.

Обвинувачувальним висновком Трійки колегії ДПУ УРСР м. Кам'янця-Подільського по справі № 507 від 24 серпня 1931 р. стало засудження Новодворського Бориса Павловича за ст. 54 п. 13 та п. 11 Кримінального кодексу УСРР, а саме участь у контрреволюційній діяльності. Його було позбавлено волі строком на 5 років та вислано у Північний край СРСР¹⁹. Нажаль з'ясувати його подальшу долю, дату та місце смерті не вдалося. Відомо лише, що 30 грудня 1989 р. прокуратурою Прикарпатського військового округу було переглянуто справу Б. Новодворського та за відсутності складу злочину реабілітовано²⁰.

Отже, біографія учасника Першої світової війни і збройної боротьби в період української революції 1917-1921 рр., людини важкої долі й викладача військових дисциплін Б. Новодворського віддзеркалила хід історії, була наповнена різними життєвими і професійними випробуваннями. Упродовж кількох років він працював зі студентами-юнаками Кам'янець-Подільського ІНО докладав зусиль для формування у них певних військових знань, необхідних для захисту батьківщини. Радянська влада не оцінила його праці, натомість, порушуючи визнані у цивілізованому світі права людини, незаконно репресувала, поламавши його сьогодення і майбутнє.

Чимало складових біографії цього діяча залишаються не з'ясованими і потребують дослідження на основі додаткових джерел.

Примітки:

1. Держархів Хмельницької обл., ф. 6193, оп. 12, п. 25160, арк. 15.
2. Там само, арк. 15зв.
3. Там само.
4. Там само, арк. 16.
5. Там само, арк. 16зв.
6. Там само.
7. Там само, арк. 17.
8. Там само, арк. 17зв.
9. Там само, арк. 43.
10. Там само, арк. 99.
11. Там само.

12. Там само, арк. 63.
13. Там само, арк. 63зв.
14. Там само, арк. 64.
15. Там само, арк. 64зв.
16. Там само, арк. 101зв.
17. Новодворський Борис Павлович (1885) // Відкритий список жертв політичних репресій в СРСР [Електронний ресурс]. Режим доступу:
[https://ua.openlist.wiki/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B4%D0%B2%D0%BE%D1%80%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%91%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%81_%D0%9F%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87_\(1885\).](https://ua.openlist.wiki/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B4%D0%B2%D0%BE%D1%80%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%91%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%81_%D0%9F%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87_(1885).)
18. Держархів Хмельницької обл., ф. 6193, оп. 12, п. 25160, арк. 15.
19. Там само, арк. 134, 135, 137.
20. Там само, арк. 184; Новодворський Борис Павлович (1885) // Відкритий список жертв політичних репресій...

Based on available sources, the article covers the fate of a soldier from Podolia, one of the participants in the First World War and the armed struggle during the Ukrainian Revolution of 1917-1921, who was destined to become a teacher of military disciplines at the Kamyansets-Podilskiy Institute of Public Education. Attention is paid to the components of his life, partially shows his teaching activities.

Key words: Borys Novodvorsky, lieutenant colonel, First World War, Ukrainian Revolution of 1917-1921, Kamyansets-Podilskiy Institute of Public Education.

УДК 001(477)(092)Огієнко:271(477) «1919/1920»

Олександр Марчук
аспірант
(м. Кам'янець-Подільський)

МІНІСТР ІСПОВІДАНЬ ІВАН ОГІЄНКО: ОСНОВНІ ЗАХОДИ ЩОДО РОЗБУДОВИ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ (ВЕРЕСЕНЬ 1919 – ЛИПЕНЬ 1920 РР.)

У статті аналізується діяльність міністра ісповідань Івана Огієнка щодо впровадження державної політики у церковній сфері. Визначено декілька основних напрямків, зроблено спробу розкрити найбільш важливі заходи та з'ясувати причини незавершеності намічених планів.

Ключові слова: Іван Огієнко, міністр ісповідань, церковне життя, державна політика.

Під час Української революції 1917-1921 рр. одним із надзвичайно складних питань було створення національної православної церкви. Різні державні утворення по-різному ставилися до цього. В часи Директорії УНР, коли міністерство ісповідань очолив Іван Огієнко, було зроблено важливі кроки у цьому напрямку, які були новаторськими і стали знаковими у церковному будівництві.

Метою статті є висвітлення основних заходів міністра ісповідань Івана Огієнка та з'ясування їх значення під час впровадження державно-церковної політики УНР упродовж вересня 1919 – липня 1920 рр.

Зазначена тема частково відображена у працях ряду дослідників, зокрема, Б. Андрусишина, І. Тюрменко, О. Завальнюка, В. Ляхоцького, однак не була розкрита у повній мірі. Потребує більшої уваги, зокрема, аспект законотворення, що стосувався УАПЦ.

15 вересня Директорія призначила І. Огієнка міністром ісповідань¹. Він побачив, що у міністерстві відсутня значна частина поточної документації, у департаментах нараховувалося до 10 працівників². Роботу органу керівник спрямував на вирішення таких завдань: 1) розбудова міністерства, організація його роботи та напрацювання відповідних законопроектів; 2) упровадження у церковну систему нової нормативної бази щодо управлінської структури, дотримання усіх розпоряджень міністерства ісповідань; 3) українізація церковно-духовно-православного життя.

І. Огієнко зумів налагодити ефективну роботу свого відомства у Кам'янці-Подільському. Вже через декілька днів після призначення, 17 вересня 1919 р., він провів перше засідання оновленої Ради міністра ісповідань³, до якої входили керівники департаментів, протоієреї, професори та священники. Цей робочий орган обговорював майже усі підготовлені важливі законопроекти, рішення і накази міністра⁴. Також були створенні міністерські комісії, які займалися перекладом Святого письма, богослужбних книг⁵, ревізією Подільського єпархіального свічкового заводу⁶ тощо. Міністерство ісповідань запрацювало досить активно і на кінець жовтня 1919 р. нараховувало більше 20 урядовців⁷.

Було взято курс на створення нової, більш широкої законодавчої бази, яка б регулювала державно-церковні відносини в УНР. Керівник відомства особисто долучався до роз-

робки нових законодавчих актів, ставив відповідні завдання керівникам департаментів. Упродовж вересня-листопада 1919 р. він вніс на засідання уряду щонайменше 15, законопроектів, які стосувалися державно-церковного життя⁸. Наступний активний етап законотворчості І. Огієнка припадав на червень-липень 1920 р., коли було підготовлено більше 10 проектів⁹. Серед них, слід відзначити ті, що стосувалися скасування плати за обрусіння, тимчасових штатів Українського Церковного Синоду, виділення коштів на українізацію церковної служби та видання церковних книг українською мовою, обов'язковості використання державної мови у дисертаціях, що виконувалися в Київській духовній академії, порядку утворення Ради міністра ісповідань¹⁰, передачі духовних шкіл у підпорядкування освітньому відомству, утворення єпархіальних церковних рад, українських церковних братств¹¹.

16 вересня 1919 р. міністр І. Огієнко звернувся до всіх преосвящених єпископів і архієпископів в УНР із проханням допомогти з упорядкуванням церковного життя Української церкви на національних основах¹². Проте даний заклик не знайшов широкої підтримки священників, особливо у вищих духовних ієрархів, які блокували нововведення.

Враховуючи систематичне невиконання наказів та ігнорування законів УНР єпископом Подільським і Брацлавським, міністр ісповідань наприкінці листопада 1919 р. призначив до Подільської духовної Консисторії свого комісара¹³, який мав контролювати стан справ, повідомляти про прийняті урядом нові законопроекти та накази профільного міністра, а також допомагати їх виконувати¹⁴. Наприкінці весни 1920 р. І. Огієнко ініціює створення тимчасової Київської губерніяльної церковної ради¹⁵, а згодом – Подільської¹⁶. Їм надавалися права колишніх єпархіальних рад. На них покладалася обов'язок підготувати єпархіальний з'їзд священників і мирян. Остаточна ліквідація Духовних консисторій та єпархіальних рад передбачалася прийнятим РНМ 29 червня 1920 р. законом про заміну цих органів на нові, якими стали єпархіальні церковні ради (ЄЦР)¹⁷. Проте, через евакуацію уряду у липні того ж року, розгорнути мережу ЄЦР не вдалося. Одним із важливих заходів з підтримки української автокефалії стало чітке упорядкування діяльності та надання офіційного статусу православним церковним братствам¹⁸.

Важливе значення для подальшого розвитку Української Православної Церкви мало створення її найвищого керівного

органу – Українського Священного Синоду (УСС). На долю І. Огієнка випало підготувати і відкрити 14 жовтня 1919 р. його перше засідання¹⁹. На жаль, єпископи Подільський і Брацлавський Пимен та Вінницький – Амвросій, як представники вищого духовенства, проігнорували запрошення²⁰. Такий продуманий прихильниками РПЦ крок, як наголосив один із істориків цієї доби, зробив УСС фактично невідомим²¹.

Дослідники також відзначають, що І. Огієнко намагався побудувати комплексну систему навчання майбутніх священників. Для цього, на його погляд, необхідно було об'єднати духовні і світські школи, які б мали назву «братські школи»²². Відповідний законопроект, після затяжної процедури погодження і обговорення, 29 червня 1920 р. було прийнято РНМ. Усі духовні школи і чотири класи духовних семінарій перетворювалися у загальноосвітні братські школи²³. Українська церква потребувала кваліфікованих кадрів. Для цього були започатковані у червні 1920 р. трьохмісячні пастирські курси, де вчили української вимови богослужбових текстів²⁴.

У вересні 1919 р. І. Огієнко поставив завдання розпочати підготовку друкованого органу міністерства ісповідань з метою інформувати населення про всі державні реформи щодо церкви. У чотирьох номерах «Вісника міністерства ісповідань» (15, 22 червня і 2 липня 1920 р., 8 квітня 1921 р.) містилася важлива інформація про прийняті закони, видані накази, звернення та важливі церковні події²⁵.

У контексті національного державотворення міністр зробив і проводив політику українізації церковного життя УНР. Вона мала пріоритетне значення. У вересні 1919 р. було видано наказ преосвященним єпископам і архієпископам про перехід усіх установ духовного відомства, діловодства, написів, видань на державну мову²⁶. Термін переходу складав у губерніальних і повітових містах до 1 місяця, починаючи від 18 вересня, а в інших місцях – з дня отримання²⁷. Ще один наказ міністра, підписаний 24 вересня, стосувався переходу на українську мову під час Служби Божої, читання і співів у церкві та проповідей. Наводився приклад правильної вимови найбільш вживаних букв і слів²⁸. За невиконання цього наказу могли позбавити посади і притягнути до суду²⁹.

З подання І. Огієнка, РНМ у жовтні 1919 р. прийняла рішення виділити 264 тис. грн. на впровадження таких змін у життя³⁰, а також додатково своєю постановою Директорія виділила 10 тис. грн. на поширення інформації про необхід-

ність українізувати церкву³¹. Поряд із цим, міністр ісповідань здійснював інші важливі кроки задля українізації церкви. Зокрема, ним було підтримано прохання про передачу українській громаді у Кам'янці-Подільському Собору Казанської Божої Матері³², переймався поповненням українознавчої літератури у церковних бібліотеках³³, запровадив короткотермінові курси з українознавства для священиків, на яких сам і викладав³⁴, зумів залучити 4 млн. грн. на видання українською мовою Святого письма³⁵ та інші.

Отже, у період з середини вересня 1919 по першу декаду липня 1920 р. міністр ісповідань І. Огієнко зініціював і провів/започаткував низку коротко- і довгострокових державних заходів, щодо творення нової української церкви, яка б працювала на інтереси національного відродження. Вони порізному сприймалися духовенством і віруючими, не всі були успішними, хоча їх доцільність була очевидною. Для їх проведення у життя і досягнення стратегічної мети потрібні були відповідні об'єктивні і суб'єктивні умови, яких, на жаль, бракувало. Головними перешкодами у реалізації політики міністра ісповідань стали війна, державна нестабільність, саботаж вищих церковних ієрархів, підпорядкованих Москві, та їх прихильників, низький рівень національної свідомості народу.

Примітки:

1. Накази Директорії Української Народної Республіки // Вістник Української народної Республіки. Кам'янець на Поділля. 1919. 5 жовтня. Ч. 48. С. 1.
2. Праця в Міністерстві // Україна. 1919. 21 вересня. Ч. 34. С. 3.
3. ЦДАВО. ф. 1072. оп. 1. спр. 3. арк. 3-6 зв.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО) ф. 1072. оп. 1. спр. 3. арк. 3-22.
5. ЦДАВО. ф. 1072. оп. 1. спр. 2. арк. 6; Святе письмо на українській мові // Український козак. 1919. 22 жовтня. Ч. 77. С. 2.
6. Наказ по Міністерстві Ісповідань. Ч. 20 // Наш шлях. 1920. 9 липня. Ч. 137. С. 1.
7. ЦДАВО. ф. 1072. оп. 1. спр. 21. арк. 13.
8. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918-1920: документи і матеріали (2006). Київ: Видавництво Олени Теліги. Т. 1. С. 525-576.
9. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918-1920: документи і матеріали (2006). Київ: Видавництво Олени Теліги. Т. 2. С. 54-136.
10. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918-1920: документи і матеріали (2006). Київ: Видавництво Олени Теліги. Т. 1. С. 535; 548-549; 560; 571.

11. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918-1920: документи і матеріали (2006). Київ: Видавництво Олени Теліги. Т. 2. С. 54; 92-93.
12. До всіх Преосвященних єпископів і архієпископів на Україні // Вісник міністерства ісповідань. Кам'янець-Подільський. 1920. Ч.1. С. 5-6.
13. ЦДАВО. ф. 1072. оп. 1. спр. 10. арк. 1-7.
14. ЦДАВО, ф. 1072, оп. 1, спр. 2, арк. 19-20; Завальнюк О. Міністр ісповідань УНР Іван Огієнко: спроба реформування Подільської єпархії на засадах Української Автокефальної Православної Церкви у 1919-1920 рр. // Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник. Хмельницький, 2021. Вип. 30. С. 118.
15. Наказ По Міністерству Ісповідань Ч. 7 //Наш шлях. 1920. 8 червня. Ч. 110. С. 1.
16. Наказ По Міністерству Ісповідань.Ч.8 //Наш шлях. 1920. 10 червня. Ч. 112. С. 1.
17. ЦДАВО. ф. 1072. оп. 1. спр. 2. арк. 21.
18. Андрусишин Б. (1997). Церква в українській державі 1917-1920 (доба Директорії УНР). Київ: Либідь, 116-117.
19. Відкриття Українського Священного Синоду// Україна. 1919. 19 жовтня. Ч. 56. С. 3.
20. Українська Національна Церква // Україна. 1919. 21 жовтня. Ч. 57. С. 3; Огієнко І. Рятуння України. Київ: Наша культура і наука, 2005. С. 133.
21. Завальнюк О. (2014). Міністерство ісповідань УНР за Івана Огієнка: формування та реалізація основних напрямків державно-церковної політики (вересень 1919-листопад 1920 р.). Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України. Хмельницький. С. 365.
22. Ляхощкий В. Тільки книжка принесе волю українському народові... Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2000. С. 165-166.
23. ЦДАВО. ф. 1072. оп. 1. спр. 2. арк. 2-5 зв.
24. Пастирські курси при Кам'янецькому Університеті //Наш шлях. 1920. 16 травня. Ч. 95. С. 4.
25. Вісник міністерства ісповідань. Кам'янець-Подільський - Тарнов. 1920-1921. Ч.1-4. С.1-56.
26. Наказ про мову в церковних Установах // Україна. 1919. 21 вересня. Ч. 34. С. 3.
27. До всіх Преосвященних єпископів і архієпископів на Україні // Вісник міністерства ісповідань. Кам'янець-Подільський. 1920. Ч.1. С. 6-7.
28. Хроніка. Міністр віроісповідань Огієнко // Стрілець. Камінець. 1919. 5 жовтня. Ч. 78. С. 4.
29. Завальнюк О. (2014). Міністерство ісповідань УНР за Івана Огієнка: формування та реалізація основних напрямків державно-церковної політики (вересень 1919-листопад 1920 р.). Ста-

родавний Меджибіж в історико-культурній спадщині України. Хмельницький. С. 360.

30. ЦДАВО. ф. 1072. оп. 1. спр. 2. арк. 8.
31. ЦДАВО. ф. 1072. оп. 1. спр. 25. арк. 1-2.
32. Українізація церкви в м. Камянці // Український козак. 1919. 23 вересня. Ч. 54. С. 4.
33. Церковні бібліотеки // Україна. 1919. 8 жовтня. Ч. 47. С. 3.
34. Українська вимова // Україна. 1919. 8 жовтня. Ч. 47. С. 3; Курси для духовенства // Трудова громада. Кам'янець на Поділля. 1919. 8 жовтня. № 77. С. 4.
35. Андрусишин Б. (1997). Церква в українській державі 1917-1920 (доба Директорії УНР). Київ: Либідь, С. 85.

В статье анализируется деятельность министра исповеданий Ивана Огиенко про введение государственной политики в церковной сфере. Определено несколько основных направлений, сделано попытку раскрыть наиболее важные мероприятия и выяснить причины незавершенности намеченных планов.

Ключевые слова: Иван Огиенко, министр исповеданий, церковная жизнь, государственная политика.

УДК 94(477)(092)Шевченко Ф.+Гай-Нижник

Олександр Григоренко

*доктор історичних наук, професор,
академік Міжнародної академії інформатизації*

Вадим Григоренко

*учень гімназії
(м. Хмельницький)*

ДУНАЄВЕЦЬКОЇ ЗЕМЛІ СИНІ: ВИЗНАЧНІ ДОСЛІДНИКИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ, ПАТРІОТИ, ГРОМАДСЬКО- ПОЛІТИЧНІ ДІЯЧІ Ф. ШЕВЧЕНКО І П. ГАЙ-НИЖНИК

У статті висвітлено життєвий шлях, науково-педагогічну і громадсько-політичну діяльність таких відомих в усій країні дослідників вітчизняної історії, уродженців Дунаєвеччини докторів історичних наук, професорів Ф. Шевченка і П. Гай-Нижника.

Ключові слова: Дунаєвеччина, Поділля, Шевченко Федір Павлович, Гай-Нижник Павло Павлович, вчений, доктор наук, професор, історичні дослідження, суспільно-політична активність.

У період з 1923 по 2020 роки на адміністративно-територіальній карті України існував Дунаєвецький район, розташований у південній частині Хмельницької області. Серед

яскравой когорти, що подарувала дунаєвецька земля, особливо виділяються постаті докторів історичних наук, професорів, педагогів-новаторів, авторів багатьох монографічних узагальнень, підручників, посібників, методичних розробок, активних громадсько-політичних діячів Ф. Шевченка і П. Гай-Нижника. До цих визначних осіб новітньої історії України вже певним чином звертали свої погляди науковці. В статті автори прагнуть показати їх як особистостей, визначних дослідників вітчизняної історії, патріотів, активних громадсько-політичних діячів і тим самим активізувати зусилля науковців щодо створення фундаментальної наукової праці про видатних учених-подолян в історії нашої держави.

Серед яскравой когорти вітчизняних науковців особливо почесне місце належить відомому вченому у галузі історії України, історіографії та джерелознавства, організатору архівної справи, багаторічному головному редактору «Українського історичного журналу», лауреату Державної премії України в галузі науки і техніки, доктору історичних наук, професору, члену-кореспонденту НАН України Ф. Шевченку. Життєва доля професора Ф. Шевченка є цілковитим підтвердженням слів одного з найславетніших учених світу – шведського біолога Карла Ліннея, який підкреслював, що походить із простої родини, і писав: «З маленької хатинки може вийти велика людина»¹. Він народився 11 (24) серпня 1914 року в бідній селянській родині в Дунаївцях. Знаний вітчизняний філософ М. Попович зазначав, що еліта формується з найбільш обдарованих і сильних особистостей, які пробиваються нагору через соціальні перешкоди завдяки творчим і організаційним здібностям, культурним і моральним характеристикам². Його дитячі та юнацькі роки припали на складні і суперечливі періоди Першої світової війни і так званого «соціалістичного будівництва». На формування його поглядів вплинули колективізація, голодомор-геноцид 1932-1933 років та репресії 1930 років.

У майбутнього історика рано проявився інтерес до минулого рідного краю. Після закінчення у 1933 році робітфаку Ф. Шевченко вступив до Московського історико-архівного інституту, який закінчив з відзнакою і був залишений в аспірантурі. Восени 1940 року після закінчення аспірантури його направляють в Україну і призначають директором державного обласного архіву в Чернівцях. Молодого науковця зацікавили архівні документи, що стосувалися визначної

сторінки історії Буковини – селянського визвольного руху 40-х років XIX століття та його ватажка Лук'яна Кобилиці. Як професійний науковець він розшукував, збирав і опрацьовував ще не опубліковані документи, пов'язані з цими подіями. Проте здійсненню творчих задумів, реалізації широких планів перешкодила війна. У роки війни з особливою силою виявились організаторські здібності Федора Павловича. Завдяки йому було евакуйовано найцінніші архівні фонди Чернівецького обласного державного архіву. Впродовж воєнних років він працював на різних посадах за фахом у Російській Федерації та Узбекистані. Проте працею в архівах та піклуванням про збереженість безцінної історичної спадщини народу не обмежувалася тоді його діяльність. Він працював як фахівець над матеріалами для радіомовлення на Україну, проводячи в них ідею нездоланності українського народу, вселяючи віру в могутність сил козацьких нащадків, вносячи у такий спосіб й свою частку в перемогу над загарбниками. Ця сторона його діяльності мала велике моральне значення для населення тимчасово окупованих територій.

У 1943 році Ф. Шевченко захистив кандидатську дисертацію. У листопаді того ж року за викликом уряду він повертається в Україну. У вересні 1945 року його як досвідченого фахівця призначають заступником голови Комісії з історії Великої Вітчизняної війни Академії Наук УРСР. На цій посаді він працював до квітня 1949 року. Фактично під його керівництвом співробітники комісії збирали та систематизували документальні матеріали про Велику Вітчизняну війну, про боротьбу українського народу в період війни у тилу ворога. На основі зібраних документів і матеріалів у 1947 році був опублікований збірник «Листи з фашистської каторги»³, автором передмови до якого і редактором був Ф. Шевченко. У збірнику містилися викривальні свідчення радянських громадян насильно вивезених на каторжні роботи до Німеччини. Тоді ж вчений редагував щоденник про Карпатський рейд С. Руднева⁴ – комісара партизанського з'єднання С. Ковпака. З вересня 1944 року до липня 1950 року вчений за сумісництвом виконував обов'язки завідувача кафедри архівознавства Київського державного університету імені Тараса Шевченка.

Особливою сторінкою у житті і науковій діяльності Ф. Шевченка були 1957-1972 роки, коли він з невеликою перервою був головним редактором «Українського історичного журналу» – історик широкого наукового діапазону та високої

професійної ерудиції. Справа журналу відразу ж опинилася в надійних руках. До формування авторського портфеля він підключав кращі сили істориків України. Їхні виступи відповідали атмосфері хрущовської «відлиги» та сприяли певній деєсталінізації історіографії. На сторінках журналу друкувалися і статті методологічного характеру, що орієнтували істориків республіки на розробку пріоритетних проблем.

У другій половині 1967 року «бунтівного» Ф. Шевченка усунули з посади головного редактора. Півроку журнал залишався без головного редактора, функції якого виконували його заступники. І як це не парадоксально, але згодом Ф. Шевченко знову очолив редакційний колектив. На початку 1970-х років тиск компартійної номенклатури на розвиток історичної думки значно посилювався, набув нових вульгарних форм і проявів. «Український історичний журнал» критикували, і насамперед, за недостатнє висвітлення лєнінської тематики. Незважаючи на різні звинувачення, Ф. Шевченко продовжував наполягати на тому, щоб більше друкувати статей з історії України доби феодалізму та капіталізму. 1972 року його остаточно звільнили з посади головного редактора.

Оцінюючи діяльність Ф. Шевченка на посаді головного редактора «Українського історичного журналу» академік НАН України, директор Інституту історії України НАН України В. Смолій, зокрема, зазначив: «Його вихід у світ відбувся у тому політичному кліматі, що дістав образну й влучну назву «відлиги». «Український історичний журнал» із самого початку заявив про себе як про академічний науковий орган. У цьому велика заслуга першого відповідального редактора видання, визначного українського історика Федора Павловича Шевченка. А в національній історіографії він залишив по собі пам'ять як професіонал високого ґатунку, енциклопедист, аналітик. А ті, кому пощастило особисто спілкуватися з ним, згадують його як чесну, чуйну, порядну, високоморальну людину»⁵.

У 1963 році на основі своєї найбільшої монографії «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» Ф. Шевченко захистив докторську дисертацію. Автор вніс чимало нового у вивчення складної проблеми, розглядаючи у сукупності економічні, політичні, культурні зв'язки двох країн, їх внутрішнє становище у досліджуваній період. Використовуючи величезний масив архівних матеріалів, він виразно розкрив суперечливу позицію царського періоду в українських землях, відтворив національний склад козацького

війська. Вчений, по суті, одним із перших порушив питання про державотворчі процеси в роки Визвольної війни українського народу, показав титанічну роль Б. Хмельницького у створенні політичних структур молодой Української держави.

Ф. Шевченко належав до тих нечисленних у тих умовах істориків, які бралися за неупереджене, всеохоплююче вивчення непересічної долі Михайла Грушевського. Він написав ґрунтовну статтю «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?», що викликала незадоволення чиновників від науки, які не сприймали оригінальності мислення вченого, його наполегливого прагнення до історичної істини навіть усупереч існуючій кон'юктурі. В той час хрущовська «відлига» вже минала, і внаслідок неприхильного ставлення владної бюрократії впродовж ряду років цінні здобутки історика замовчувалися. Тільки в незалежній Україні дістав гідну оцінку творчий доробок Ф. Шевченка. Вчений залишив багатий доробок на ниві спеціальних історичних дисциплін, зокрема, архівознавства, археографії, історичної географії, картографії, хронології, іконографії та кінофотознавства тощо. Саме Федір Павлович був ініціатором створення Національного атласу історії України, про що широко писала наукова преса, а також хроніки найважливіших подій сучасної історії республіки. За його редакцією вийшло в світ два випуски цього видання. Ф. Шевченка знають як співавтора і редактора ряду колективних та індивідуальних наукових праць. Так, його перу належать змістовні підрозділи різних за обсягом та часом появи видань «Історії Української РСР», багато статей в енциклопедичних виданнях («Українській радянській енциклопедії», «Радянській енциклопедії історії України», «Шевченківському словнику», словнику «Славяноведение в дореволюционной России») та інших, у різноманітних тематичних збірниках. Загалом перу Федора Павловича належить понад 660 наукових праць⁶.

Історик України був гідним спадкоємцем фундаторів української історичної науки Володимира Антоновича, Михайла Грушевського, Наталії Полонської-Василенко, Івана Крип'якевича, Володимира Голобуцького. Однак в умовах політичного режиму, який сповідував ідеологію лише класової боротьби, спотворюючи поняття націоналізму та інтернаціоналізму, вчений не міг на повну силу розкрити свій талант. Будучи у своїй творчості обмежений ідеологічними компартійними рамками, він, як зазначав один вітчизняний

історик, «як той птах із зв'язаними крилами, не міг злетіти до максимальної висоти своїх потенційних можливостей. Але закладені ним методологічні принципи дослідження історії не втратили свого творчого значення й сьогодні і ще довго будуть служити дороговказом майбутнім дослідникам»⁷.

Ф. Шевченко завжди підтримував зв'язки з своїм рідним краєм. 1992 року брав участь у науковій конференції «Поділля в роки Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр.», виголосив доповідь про міжнародне значення Визвольної війни в середині XVII століття. Разом з академіком П. Троньком знайомився з науково-краєзнавчою роботою Маківського колегіуму, Михайлівської і Слобідськораківської ЗОШ I-II ст., Дунаєвецького районного музею, районної бібліотеки, відділу освіти. Брав участь у першій установчій конференції, разом з головою Всеукраїнської спілки краєзнавців академіком П. Троньком благословив створення Дунаєвецької районної організації ВСК – другого в Україні районного краєзнавчого осередку Спілки, який очолив В. Прокопчук. Під час того приїзду рішенням виконкому міської ради від 31 березня 1992 року славетному землякові було присвоєно звання Почесного громадянина міста Дунаївці⁸.

1 листопада 1995 року Федора Павловича не стало. У дунаєвецькій районній газеті був вміщений некролог, а делегація дунаївчан взяла участь у похороні покійного на Байковому кладовищі. Дунаївчани шанують пам'ять свого славного земляка. Вони гідним чином вшанували його науковий подвиг. Завдяки наполегливим зусиллям одного з учнів великого історика доктора історичних наук, професора, заслуженого працівника освіти України, академіка Української академії історичних наук, заступника голови Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, почесного голови Дунаєвецької районної організації НСКУ В. Прокопчука 19 листопада 1997 року на приміщенні Дунаєвецької ЗОШ I-III ст. №2 було відкрито мармурову дошку з портретом вченого і словами: «1930 року Дунаєвецьку семирічну школу закінчив Федір Павлович Шевченко – видатний учений, доктор історичних наук, член-кореспондент Національної академії наук України». У відкритті меморіальної дошки брали участь академік НАН України П. Тронько, доктори історичних наук, професори Л. Баженов, І. Винокур, О. Григоренко, Ю. Пінчук, Розалія Карпівна Шевченко – вдова покійного. Вітальний адрес учасникам мітингу надіслав віце-

прем'єр-міністр, академік НАН України В. Смолій. Згодом у районній бібліотеці, куди з Києва були доставлені понад 1000 книг та різних особистих речей з квартири Шевченків, була відкрита бібліотека-музей Ф. Шевченка. 2014 року з нагоди 100-річчя вченого обтелерадіокомпанія підготувала телефільм, присвячений ювіляру.

У славетній плеяді наукового світу дунаєвеччини особливо виділяється постать П. Гай-Нижника. Надзвичайно захопливим і дивовижним є життя цієї непересічної і видатної особистості. Він народився 28 травня 1971 року в місті Дунаївці у сім'ї творчо-педагогічної інтелігенції. Формування особистості юнака відбувалося в умовах батьківської любові й виняткового українського патріотичного виховання. На той час його батьки проживали не у самому місті Дунаївці, а у відокремленому військовому містечку з притаманними радянському тоталітарному режиму русифікацією та антинаціональною пропагандою. Тож спочатку Павло відвідував російськомовний військовомістечковий дитячий садок, а згодом юнак навчався у російськомовній середній школі № 4, яка перебувала у підпорядкуванні Дунаєвського районного відділу освіти.

Саме у цьому віці яскраво виявилися суспільно-громадські позиції національно-патріотичного виховання юнака та атмосфера плекання традицій рідного народу та української мови, які панували у сім'ї його батьків і усієї родини. Ще під час навчання в школі юнак проявив себе як діяльний прихильник українізації й національного відродження України, був активним учасником самостійницького руху в період перебування в СРСР. Павло вимагав вивчення у російськомовній школі усіма учнями (в тому числі й дітей інших національностей, батьки яких прибули на військову службу в Україну, зокрема до військового містечка в Дунаївцях) історії України, української мови та літератури. Боротьба тривала з організацією саботажних акцій, страйків й часто силовим тиском на однолітків-неукраїнців. Тоді ж він заснував і очолив націоналістичну молодіжну організацію «Союз Українського Народу», яка діяла у 1986-1989 роках у містах Дунаївці та Кам'янець-Подільський. Павло розповсюджував власні патріотичні вірші та агітки націоналістичного змісту, знайомив однолітків з підпільною літературою. Акціями прямого чину юний борець прагнув змусити припинити русифікацію не лише шкільної освіти, а й вивісок та афіш по всьому район-

ному центру й розпочав агітацію за вихід України з складу Радянського Союзу.

Навколо П. Гай-Нижника почала об'єднуватися міська українська молодь та гуртуватися дорослі, що викликало відповідну реакцію спочатку дирекції школи, а потім Дунаєвського районного відділу освіти, місцевих органів комсомолу і компартійних структур, а також міліції і співробітників КДБ. З хлопцем і його батьками почалася «виховна» робота, що супроводжувалася не лише моралізаторством, залякуванням і погрозами усіляких лих, а й обшуками у батьківській квартирі. Як і належить за подібних режимів, Павло час від часу піддавався й фізичному покаранню з боку охоронців «розвинутого соціалізму», проте багаторічне заняття фізичною культурою і спортом загартували його до подібних методів тиску.

Юнак допік радянській освітній системі так, що вже у 1987-1988 роках питання виходу зі становища і запобігання впливу його агітації розглядалося на обласних партійних зборах і конференціях освітньо-шкільного керівництва Хмельницької області й навіть згадувалося у пресі. Прогресивна кореспондентка офіційного владного рупору «Радянське Поділля» С. Кабачинська, побувавши на одній із таких конференцій напередодні 1987-1988 навчального року, була вражена позицією посадовців Дунаєвського районного відділу освіти з цього питання. «На цьому фоні тим більше дивним видається факт, що навіть в апараті райвно ще плутають законне почуття національної гідності з націоналізмом і замість того, щоб пояснити різницю між ними, проводять виховну «роботу» з випускником Дунаєвської школи № 4 (з російською мовою викладання), який наполягав на обов'язковості вивчення української мови для всіх учнів або хоча б їх присутності на уроках української літератури»¹⁰.

Варто зазначити, що П. Гай-Нижник багато разів брав участь і відзначався на численних місцевих, районних і обласних олімпіадах з низки навчальних дисциплін, а отже навчався на відмінно і був претендентом на закінчення середньої школи із золотою медаллю. Тож до його приборкання було задіяно й так званий атестаційний шантаж. У підсумку, в умовах позиційної боротьби за честь учня, до якої, слід зауважити, включилися не тільки батьки учня, а й окремі представники педагогічного колективу школи та освітянського середовища, Павло 1988 року таки зразково закінчив середню школу, щоправда вже не з золотою, а зі срібною медаллю.

Певним порятунком для молодого людини, слід визнати, зіграла й оголошена у той час так звана політика «перебудови» в СРСР, яка насправді мала бути тимчасовим явищем і мусила допомогти виявити націоналістичні та антирадянські елементи в суспільстві. Утім, попри все, шлях до вступу у заклади вищої освіти для такого відмінника навчання було за тогочасної радянської дійсності зачинено. Парубок змушений був влаштуватися чорноробом-вантажником готової продукції на Дунаєвецьку суконну фабрику імені Леніна, на найвищій трубі якої П. Гай-Нижник ще 1988 року вперше на теренах радянського Поділля почепив національний синьо-жовтий прапор (провисів він на ній, зрозуміло, лічену годину)¹¹.

Перекоаний у правильності обраного шляху юнак з іще більшою потугою продовжив боротьбу з радянським режимом, щораз відмовляючись йти на компроміси та співробітництво з органами влади. Як наслідок продовжилися не лише залякування активіста, тиск на його батьків і обшуки у помешканні, а й розпочалася кампанія з його дискредитації. У перипетії цькування молодіжного лідера в січні 1989 року втрутилася й обласна молодіжна газета «Корчагінець», де у статті під назвою «Ярики» висвітлила протистояння органів влади і молодого патріота-націоналіста в Дунаївцях¹². На шлях активного публічного цькування стала й районна газета «Ленінським шляхом». Події набули широкого розголосу, на захист юнака стала національно свідомо громадськість Поділля, одним з показових актів чого стало запрошення Павла Павловича у Київ на форум захисників української мови. 11-12 лютого 1989 року він став учасником Республіканської установчої конференції Товариства української мови імені Тараса Шевченка у Києві і, незважаючи на молодість, навіть виступив на сцені як представник Хмельниччини¹³. При поверненні в Дунаївці його діяльність набула нового резонансу, а життя нового повороту. Молодих людей та їхніх дітей залякували і піддавали тиску, який за тих часів мало хто зміг витримати з огляду на турботу про власну кар'єру та долі своїх дітей. Павло та його батьки (Павло Павлович і Любов Василівна) витримали тиск, обшуки і залякування з гідністю українців та продовжували підтримувати свого сина. Що ж до заподаних журналістів та владоможців-переслідувачів, то вони, певно, сьогодні без каяття сумніють себе національно свідомими українцями і чи не найголосніше вигукують «Слава Україні!».

За таких переконань та обставин за тогочасних умов можливостей здобути вищу освіту у П. Гай-Нижника практично вже не було. До того ж, приховані симпатії справи Павла з дорослих кіл у певних владних структурах нишком повідомляли його батьків про намір відправити їхнього сина для проходження строкової військової служби у віддалені північно-східні гарнізони на території Російської Федерації. Аби врятувати юнака і дати йому можливість навчатися далі, було прийнято (з хитромудрої пропозиції тогочасного начальника Дунаєвецького районного військового комісаріату В. Кульчицького) несподіване для представників радянської влади тактичне рішення і 1989 року «буржуазний націоналіст і антирадянщик» із запізненням термінів (нібито через травму в аварії та хворобу, завдяки виданим патріотично налаштованим лікарям медичним довідкам) в режимі повної таємничості подає документи на вступ до Донецького вищого військово-політичного училища інженерних військ і зв'язку імені генерала армії О. Єпішева¹⁴. У Донецьку начальник училища, що уяви не мав про погляди юнака, який через аварію не встиг подати документи на вступ і запізнився на іспити, наказав створити для західноукраїнського парубка окрему комісію й срібний медаліст і спортсмен П. Гай-Нижник успішно здав іспити й вступив до ДВВПУ. Й хоча невдовзі правда про антирадянщика спливла (оперативно надійшли відповідні дані з органів), проте наказ про зарахування його курсантом уже було підписано. Не дивно, що вже під час проходження курсу молодого бійця у таборі Кипуча Криниця у донецькому степу до Павла приклеїлося прізвище «Бандера», а після повернення з перших навчань і після прийняття присяги курсантом зацікавилися й відповідні тепер уже військово-політичні органи. Однак «перевиховати» юнака так і не вдалося. Регулярні виховні заходи у політвідділі, а згодом й в особливому відділі та на гарнізонній гауптвахті закінчилися відрахуванням курсанта з училища в квітні 1991 року. За цей час курсант навчався на відмінно й встиг перемогти у філософському конкурсі, проте йому заборонялося брати до рук зброю на стрільбищах і перебувати в озброєному караулі, на відміну чи не на регулярному перебуванні у нарядах або ж під арештом на гарнізонній гауптвахті.

Повернувшись додому П. Гай-Нижник вступає на другий курс історичного факультету Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту імені В.П. Затонського

(нині – Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка). Чи не одразу ж окремі його поезії нарешті побачили свій перший друк у пресі: у Кам'янці-Подільському та в Торонто (Канада). Тоді ж він відновлює свої зв'язки з старшими товаришами зі Львова та Києва, США, Канади, Австралії та Швейцарії (зокрема з колишнім вояком дивізії «Галичина» М. Лапкою, науковцем і ОУНівцем В. Косиком, президентом Східно-Європейського дослідного інституту імені В. Липинського у Філадельфії Я. Пеленським та іншими, а також з донькою гетьмана П. Скоропадського гетьманівною Оленою Отт-Скоропадською). Вже 6 червня 1993 року на запрошення П. Гай-Нижника гетьманівна Олена Скоропадська зі своїм чоловіком Людвігом Оттом (у супроводі наукового секретаря Комітету науки і культури для зв'язків з українцями за кордоном НАН України М. Железняка) відвідали Кам'янець-Подільський та Хотин¹⁵. Разом з Павлом відвідала гетьманівна Олена й заснований її батьком-гетьманом університет та зустрілася з керівництвом і студентами навчального закладу, про що згодом залишила дуже теплі спогади¹⁶.

У 1994 році студент четвертого курсу П. Гай-Нижник бере участь у фундаментальному проєкті з видання спогадів останнього гетьмана України П. Скоропадського, в якому разом з його донькою публікує хроніку походження родини Скоропадських і короткий життєпис останнього гетьмана¹⁷. Презентація цього унікального видання відбулася у 1995 році у Києві¹⁸.

Під науковим керівництвом декана історичного факультету, авторитетного в наукових колах нашої країни дослідника вітчизняної історії доктора історичних наук, професора О. Завальнюка Павло Павлович підготував і успішно захистив дипломну роботу з проблеми торговельно-промислової політики 1918 року в Україні. Восени 1995 року він їде до Києва вступати в аспірантуру і відтоді пов'язує своє життя з столицею України. Від 1995 по 1998 роки він є аспірантом Інституту української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського НАН України, а потім наступного року працює у тій же науковій інституції провідним археографом відділу пам'яток княжої та козацької доби¹⁹. 2000 року П. Гай-Нижник у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка захистив дисертаційне дослідження на тему «Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана П. Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.)» і здобув науковий ступінь кандидата історичних наук. Це дос-

лідження, що невдовзі було видане окремою монографією, було першою й донині є унікальною та чи не єдиною комплексною працею з цієї теми у вітчизняній та світовій історіографії²⁰.

На початку 2001 року на запрошення другого міністра фінансів незалежної України Г. П'ятаченка, Павло Павлович переходить працювати в очолюваний ним Науково-дослідний фінансовий інститут при Міністерстві фінансів України на посаду провідного наукового співробітника відділу економічної реформи та удосконалення управління фінансовою системою. 2003 року він уже завідувач науково-інформаційним відділом Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства й, водночас, здійснює наукове співробітництво в Інституті трансформації суспільства²¹. У вересні 2002 року вчений стає членом ініціативної групи Української гетьманської організації по створенню Всеукраїнського об'єднання громадян «Союз гетьманців-державників» (до її складу увійшли також такі відомі вчені як Ю. Терещенко, Б. Андрусишин, І. Срібняк, Т. Осташко, В. Яблонський та інші) й у 2003 році – заступником головного редактора науково-популярного часопису «Гуманітарний семінаріум». Брав активну участь в Помаранчевій революції та в роботі організованого опозицією Міжнародного форуму «Освіта і наука – стратегічний резерв України», за що йому особистим листом висловив подяку кандидат в Президенти, народний депутат і майбутній Президент України В. Ющенко.

2008 року П. Гай-Нижник захистив докторську дисертацію на тему «Фінансова політика Центральної Ради та урядів Української Народної Республіки (березень 1917 р. – квітень 1918 р.)²². Дисертація стала першим комплексним науковим дослідженням з цієї проблематики у вітчизняній та світовій історіографії. Від 2008 по 2012 роки науковець працює старшим науковим співробітником відділу соціально-політичної історії Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Кураса НАН України²³. У 2009 році П. Гай-Нижник за дорученням НАН України захищає честь української історичної пам'яті у Москві на засіданні Наукової ради Російської академії наук «Історія міжнародних відносин і зовнішньої політики Росії» на тему «Полтавська перемога і зовнішня політика Росії першої чверті XVII ст. Становлення великої держави», де обґрунтовує правоту гетьмана І. Мазепи, руйнує московські міфи й здіймає обурення кремлівських теоретиків. У цьому ж році вчений встановлює справжню дату заги-

белі військового міністра ЗУНР Д. Вітовського, а 4 березня 2010 року підписує Відкрите звернення до депутатів Європейського парламенту з приводу наклепу проти С. Бандери в тесті Резолюції Європейського парламенту щодо України від 25 лютого 2010 року²⁴. Цього самого року дослідник видає друком свою новаторську фундаментальну монографію про становлення органів державної влади УНР і ЗУНР²⁵.

За плідну наукову діяльність у 2012 році Павла Павловича було нагороджено Дипломом лауреата редакції періодичних видань Національного банку України за версією журналу «Вісник Національного банку України» в номінації «Топ-20 докторів наук»²⁶. Попри активну наукову діяльність, від 2010 року вчений низкою різких статей, які публікуються в Україні та США, виступає з нищівними викриттями та обвинуваченнями у бік проросійського Президента В. Януковича та його політики і закликає до повалення цього кланово-олігархічного режиму²⁷. У червні 2012 року П. Гай-Нижника було включено у «Список-300» – авторитетних і найвідоміших українців (представників інтелігенції, науки, освіти, мистецтва, політики і громадських діячів), що створили «Всеукраїнський Комітет на захист української мови»²⁸. Павло Павлович бере участь у Мовному Майдані на Європейській площі під Українським домом, що розпочався 3 липня, після ухвалення Верховною Радою України Закону «Про засади державної мовної політики», і на пропозицію О. Донія читає просто неба лекції для майданівців. 3 серпня 2012 року він підписав «Відкритий лист генеральному директору (президенту) Національної телекомпанії України Єгорові Бенкендорфу» з протестом відомих громадсько-політичних і наукових діячів проти російськомовного коментування Першим національним телеканалом XXX літніх Олімпійських ігор «Чому Перший Національний коментує Олімпіаду недержавною мовою?!». Від 17 квітня 2013 року Павло Павлович обирається головою міжвідомчої Експертної ради з питань національностей, національних меншин та захисту українців у світі при Громадській раді при МЗС України. У тому ж 2013 році він створює й очолює націонал-консервативний рух «Булава» (офіційно зареєстрований Міністерством юстиції 24 жовтня 2017 року). Того ж року побачила світ перша в новітній українській політико-ідеологічній думці концепція націонал-консерватизму, яку автор опублікував під назвою «Позиції та завдання сучасного українського консерватизму»²⁹.

П. Гай-Нижник з перших годин став активним учасником Євромайдану та одним з дієвих бійців Революції Гідності у Києві. Під час Революції Гідності був членом Політради революційної організації «Правий сектор». Історик навіть помилово був зарахований до перших загиблих на Майдані і його світлину (серед застрелених) навіть кілька днів поспіль показували на П'ятому телевізійному каналі. Він також став автором «Звернення до світової та європейської спільноти», яке було оприлюднено від імені «Правого сектора» 12 лютого 2014 року в Українському Домі.

У березні 2014 року разом з групою провідних учених України П. Гай-Нижник підписав «Звернення до російських вчених з приводу окупації російськими військами Криму та спроб кремлівського керівництва повернути на президентський пост в Україні В. Януковича». У серпні 2014 року був одним з підписантів відкритого листа вчених щодо спроб нищення чи фальсифікації державних символів України, поширеному з нагоди Дня Прапора. У листі наголошувалося, що «протягом останнього часу ведеться системне нищення, паплюження та дискредитація Державних символів України» і ця політтехнологічна провокація має на меті посіяти чвари, створити штучне чергове протистояння в українському суспільстві й проводиться вона аналогічними методами, що й спроби розпалити конфлікти навколо неіснуючих мовних чи конфесійних проблем. З огляду на зазначене історики звертали увагу державних структур на потребу посилити захист державних символів України.

2017 року Павло Павлович видає фундаментальне дослідження ведення гібридної війни Російською Федерацією проти України в енергетичній, торговельно-фінансовій, ідеологічній, гуманітарній, дипломатичній і військово-політичній сферах з метою розколу і знищення Української державності починаючи від 1990 по 2016 роки, висвітлює підготовку і перебіг сучасної російсько-української війни³⁰, а також публікує власне бачення основних засад Стратегії деокупації та реінтеграції Криму в контексті національної безпеки України³¹.

11 жовтня 2018 року П. Гай-Нижник був обраний академіком Академії політичних наук України, а перед цією подією вчений виступив з відкритою лекцією в Українському вільному університеті в Мюнхені (Німеччина). Того ж року він видав потужну монографію з історії державності Західно-Української Народної Республіки³². Тож цілком закономірним

стало його нагородження у 2018 році грамотою Івано-Франківської обласної ради та ювілейною відзнакою «100 років Західно-Української Народної Республіки».

У 2019 році вчений опублікував своє новаторське дослідження про перспективи зміни світового порядку та місця у новому цивілізаційному майбутті нашого народу і держави в контексті трансформації національної ідеї «Українська національна ідея: соборні чинники та визначальні засади»³³. Справжньою подією стала його книга «1918-й: два перевороти»³⁴, а монографія «Павло Скоропадський і Власний Штаб гетьмана всієї України: боротьба за владу і державність» увійшла до ТОП-10 видань 2019 року у номінації «Життєпис»³⁵. 16 травня 2020 року за це дослідження П. Гай-Нижник був нагороджений відповідним дипломом Всеукраїнського бібліотечного «Біографічного рейтингу-2019», який здійснював Інститут біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. Вернадського за участі 34 авторитетних експертів (істориків, філологів, філософів, педагогів, фахівців з соціальних комунікацій) з метою виявлення та популяризації доробку в галузі біографістики вчених, краєзнавців і бібліологів України. В цьому ж році Павло Павлович чи не вперше в сучасній історіографії на стику історичної та політологічної наук здійснив цілісне дослідження суспільно-політичної моделі майбутньої Української держави та її соціально-економічного ладу в теорії та ідеології ОУН(б) у різні часи існування Організації в період від 1940 по 1990 роки³⁶. В одному з столичних видавництв уже друкується монографія «Україна: фінанси і політика (1917-1922 рр.)», що, безумовно, стане знаковою подією в науковому житті країни.

Не цурається знаний учений й навчально-освітніх розробок. Так, зокрема, він став одним з співавторів підручника-семінару для студентів-медиків з історії України, який буде перевидано й у перекладі англійською мовою, а також ґрунтового підручника «Військово-морська історія України». Вчений є також багаторічним головою Державної екзаменаційної комісії на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка, а 6 лютого 2020 року його призначили на посаду заступника директора Науково-дослідного інституту українознавства МОН України. 2021 року він увійшов до складу Наглядової Ради Міжнародної асоціації студентів політичної науки (МАСПН) в Україні, штаб-квартира якої знаходиться в Нідерландах.

Не дивлячись на таку надзвичайно потужну наукову зайнятість та активну громадсько-політичну діяльність, П. Гай-Нижник плідно засіває й поетичну ниву. Поезії автора друкувалися у часописах «Подільський» (Кам'янець-Подільський), «Батьківщина» (Торонто, Канада), «Дніпро» (Київ), а також у збірниках української поезії «Вілаг почуттів» (Ужгород, 2012) та у міжнародному літературно-публіцистичному часописі українських письменників «Соборність» (Ізраїль, 2013; 2015), збірках поезій «Воїнам Світла» (Випуск 1; Випуск 2; Ужгород, 2015), в мистецькій антології «Пером і пензлем, і душею» (Дунаївці, 2018). Новітні поезії Павла Павловича, а також «Лірична галерея» автора набули численного кола шанувальників і особливої популярності серед молоді. На слова його віршів складаються популярні пісні (зокрема: «Якби ти знала мила моя» та «Мамине кохання»; музика А. Лісовського), а також твори для хорового співу (як, наприклад, «Скажи-но, гай» (музика С. Заверухи) – хорова композиція, що брала участь у Міжнародному фестивалі хорової музики (Варна, Болгарія; червень 2012 року). Присвячували видатному науковцю й громадсько-політичному діячу свої вірші й поети, зокрема О. Чуприна, М. Шеверного (Каменева) та інші. У 2014 році П. Гай-Нижник за публікацію в ізраїльському україномовному літературному журналі «Соборність» поетичної збірки «Тебе я колював ночами...» став лауреатом Міжнародної літературної премії імені І. Кошелівця за 2013 рік³⁷.

З під пера Павла Павловича вже вийшли друком чотири поетичні збірки: «Згадуй мене... Лірика кохання» (2006), «Смак свободи... Лірика життя» (2009), «Плинність. Поезія» (2015) та «Відчуття» (2019). Чимало поетичних рядків цих поезій уже стали класичними й вінчають пам'ятні монументи, встановлених у містах України.

28 травня 2021 року цій скромній, безкорисливій, прекрасній, мужній, благородній людині, патріоту і державотворцю, який з юних років присвятив своє життя виборенню незалежності України і уособлює собою кращі риси українського народу, виповнилося 50 років. Навіть коротка розмова з такою унікальною постаттю, серце якої запрограмоване на добро, облагороджує душу, поліпшує настрій, налаштовує на добрі справи, породжує прагнення бути в усьому схожим на нього. Нині він є автором та співавтором 47 наукових монографій (з них 17 – індивідуальних), двох навчальних підручників, чотирьох персональних збірок поезій та понад 750 на-

укових публікацій у галузі історії України та Європи, дипломатичної служби, історії держави і права, релігієзнавства, фінансово-економічної політики, суспільно-соціальних наук, політології, теорії ідеологій та гуманітаристики, національної безпеки і оборони тощо, опублікованих у наукових виданнях України, США, Канади, Німеччини, Грузії, Росії, Білорусі, Болгарії, Угорщини, Сербії, Румунії, Ізраїлю, Мозамбіку та інших країн. Тож цілком закономірно Вчена рада Науково-дослідного інституту українознавства та Міністерство освіти і науки України представили Президенту України до нагородження Павла Павловича Гай-Нижника почесним званням «Заслужений діяч науки і техніки України». Цієї високої нагороди славний син України заслужив всім своїм яскравим, як спалах метеорита, життям. Попереду у відомого у всій країні вченого нові здобутки, адже він тільки вступає в zenit свого творчого життя.

Життєві шляхи, науково-педагогічна і громадсько-політична діяльність докторів історичних наук, професорів Ф. Шевченка і П. Гай-Нижника слугує моральним прикладом для наслідування не тільки для мешканців нашого краю, а й всієї країни. Такими визначними науковцями, педагогами-новаторами, громадсько-політичними діячами, патріотами і гуманістами по праву пишається весь український народ.

Примітки:

1. Вервес Ю. Карл Лінней. Король систематики// Україна молода. 2007. 7 червня. С. 12.
2. Попович М. Еліта як соціальний феномен// Еліта і цивілізаційні процеси формування націй. К., 2006. С. 11.
3. Листи з фашистської каторги. Збірник листів радянських людей, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської Німеччини. К., 1947.
4. Руднев С.В. Щоденник про Карпатський рейд. К., 1948.
5. Смолій В. До читачів «Українського історичного журналу»// Український історичний журнал. 1997. № 4. С. 8.
6. Федір Павлович Шевченко// Український історичний журнал. 1996. № 1. С. 159.
7. Брицький П.П. Федір Павлович Шевченко про відповідальність перед судом історії// Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій. Збірник науково-краснознавчих праць. Випуск IV. Дунаївці-Кам'янець-Подільський, 2008. С. 93.
8. Прокопчук Віктор. Дунаєвецький районний архів. Дунаївці-Кам'янець-Подільський, 2015. С. 57.
9. Прокопчук В.С., Крупник В.І. Меморіальні дошки – джерело історії та зміст патріотичного виховання// Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій. Збірник нау-

- ково-краєзнавчих праць. Випуск III. Київ-Дунаївці-Кам'янець-Подільський, 2003. С. 155.
10. Кабачинська С. Проблеми тисяча й однієї школи Хмельниччини обговорювали педагоги на традиційних серпневих конференціях// Радянське Поділля. 1988. 30 серпня. С. 2.
 11. https://uk.wikipedia.org/wiki/Гай-Нижник_Павло_Павлович.
 12. Захар'єв В., Шандебура С. Ярлики//Корчагінець. 1989. 22 січня. С. 3-4.
 13. Україна наприкінці XIX ст. – у 30-х рр. XX ст. (наукова школа): біобібл. показ. Серія: Наукові школи Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Випуск 2. Кам'янець-Подільський, 2009. С. 42-43.
 14. Льєнко Д. Обрав професію офіцера// Радянське Поділля. 1990. 23 лютого. С. 3.
 15. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Перші 100 років поступу. Кам'янець-Подільський, 2018. С. 138.
 16. Отт-Скоропадська О. Повернення в Україну (1991-1998). К., 1999. С. 55, 57; Отт-Скоропадська О. Остання з роду Скоропадських. Львів, 2013. С. 520-524.
 17. Отт-Скоропадська О., Гай-Нижник П. Павло Скоропадський: коротка хроніка життя (1873-1945)// Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. Київ-Філадельфія, 1995. С. 35-43.
 18. Отт-Скоропадська О. Презентація «Спогадів» дня 27.09.1995// Отт-Скоропадська О. Повернення в Україну (1991-1998). К., 1999. С. 95.
 19. Швидкий В., Шепель А. Гай-Нижник Павло Павлович// Українські історики XX століття. Бібліографічний довідник. Серія «Українські історики». Випуск 2. Частина 3. К., 2006. С. 43-45.
 20. Гай-Нижник П. Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.). К., 2004. 430 с.
 21. Оліфер В. На спомин сучасникам// Дунаєвецький вісник. 2002. 6 червня. С. 2; Strengthening the market economy and formation of middle-class as a precondition for Ukraine to become the NATO member// Економічний часопис-XXI. 2003. № 4. С. 20.
 22. Телячий Ю. Успіх нашого земляка// Дунаєвецький вісник. 2008. 16 жовтня. С. 3.
 23. 25 років Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. К., 2016. С. 403-409.
 24. Open Appeal from Ukrainians to the Members of European Parliament with regards to the defamation of Stepan Bandera in the text of the Resolution of the Situation in Ukraine from February 25, 2010.
 25. Гай-Нижник П.П. УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917-1920 рр.). К., 2010. 304 с.
 26. Підвисоцький Р. Кредо «Вісника Національного банку України» - високий професіоналізм, неупередженість, об'єктивність// Вісник Національного банку України. 2012. № 12. С. 22.

27. Гай-Нижник П. Досить «гнати порожняк»// Український тиждень. 2010. № 44. С. 30-33; Гай Нижник П.П. Українське «сьогодні» крізь призму українського «вчора»// Гілея. 2010. № 42. С. 80-85; Історія і національна безпека. Павло Гай-Нижник: «Досвід нашої державності початку ХХ століття вказує українцям на просту істину – не варто нікого звинувачувати у втраті державності, окрім себе» (інтерв'ю взяв О. Купрієнко)// День. 2011. № 174. С. 4; Гай-Нижник П.: «В авторитарній державі дракон з'їдає сам себе»// Газета по-українськи. 2012. № 1375. С. 8; Гай-Нижник П. Потворна сутність цієї влади// Свобода (Джерсі-Сіті, США). 2012. № 15. С. 3; Гай-Нижник П. Влада продукує спротив// День. 2012. 29 травня. С. 5.
28. Богуславська А. Громадські, культурні, наукові й політичні діячі створили Комітет на захист української мови і запрошують всіх охочих// Дунаєвецький вісник. 2012. 5 липня. С. 11.
29. Гай-Нижник П.П. Позиції та завдання сучасного українського консерватизму// Гілея. 2013. Випуск 74. С. 346-350.
30. Гай-Нижник П.П. Росія проти України (1990-2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. К., 2017. 332 с.
31. Гай-Нижник П. Основні засади Стратегії деокупації та реінтеграції Криму в контексті національної безпеки України: штрихи до проблеми й напрямки розв'язання. К., 2017. 52 с.
32. Гай-Нижник П. ЗУНР - ЗО УНР: становлення органів влади і державного управління (1918-1919 рр.). К., 2018. 146 с.
33. Гай-Нижник П. Українська національна ідея: соборні чинники та визначальні засади// Трансформація української національної ідеї. К., 2019. С. 143-171.
34. Гай-Нижник П. 1918-й: два перевороти. К., 2019. 298 с.
35. Гай-Нижник П. Павло Скоропадський і Власний Штаб гетьмана всієї України: боротьба за владу і державність. К., 2019. 626 с.
36. Гай-Нижник П. Українська Держава: суспільно-політична модель і соціально-економічний лад в теорії та ідеології ОУН-б (1940-1990 рр.). К., 2020. 432 с.
37. Рішенням редколегії журналу «Соборність» Міжнародною літературною премією імені Івана Кошелівця за 2013 рік нагороджені: Павло Гай-Нижник (Україна)// Соборність (Ізраїль). 2014. № 1-2. С. 5.

В статье освещен жизненный путь, научно-педагогическая и общественно-политическая деятельность таких известных во всей стране исследователей отечественной истории, уроженцев Дунаевеччины докторов исторических наук, профессоров Ф. Шевченко и П. Гай-Нижника.

Ключевые слова: Дунаевеччина, Подолье, Шевченко Федор Павлович, Гай-Нижник Павел Павлович, ученый, доктор наук, профессор, исторические исследования, общественно-политическая активность.

ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ І МЕТОДОЛОГІЇ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

УДК 930.1(477)Костомаров «1859/1885»

Володимир Верстюк
*вчитель історії Кам'янець-Подільського
приватного НВК «Антей»
(м. Кам'янець-Подільський)*

ЕВОЛЮЦІЯ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ЗАСАД НАУКОВОГО ПОШУКУ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА ПРОТЯГОМ 1859-1885 РР.

У статті зроблено спробу простежити еволюцію методологічних засад наукової творчості М. Костомарова впродовж 1859-1885 рр., а саме: методику роботи з джерелами; формування понятійного апарату та наукової термінології.

Ключові слова: етнографія, дослідницький інструментарій, історіографія доби Романтизму, понятійний апарат, наукова термінологія, етнопсихологія.

Актуальність порушеної у статті проблеми визначається зростанням інтересу українського суспільства до праць попередніх генерацій вітчизняних істориків, що є не лише дащиною їх пам'яті, а й об'єктивною потребою часу, котра диктує необхідність нового прочитання і неупередженої оцінки їхньої творчої спадщини. Тому біографічний фактор в історіографії є одним з пріоритетних напрямів досліджень, який сприяє, з одного боку персоніфікації розвитку історичної думки, а з іншого – реконструкції особистості історика в контексті епохи, окресленню його внеску в примноження наукових знань. У зв'язку з цим поглибленого вивчення потребує науковий доробок М. Костомарова (1817-1885), а саме його історичні та суспільно-політичні погляди, тобто та основа, на якій вибудовуються методологічні засади наукового пошуку дослідника.

Окремі аспекти цієї проблеми висвітлювалися у працях В. Антоновича¹, Т. Гончар^{2,3}, М. Грушевського^{4,5,6}, Я. Козачка⁷, М. Марченка⁸, Ю. Пінчука^{9,10,11,12,13}, О. Рєєнта¹⁴, С. Стельмаха¹⁵, О. Удода¹⁶, О. Яся^{17,18,19} та інших авторів. Разом з тим, продовжує залишатися ряд питань (ставлення М. Костомарова

до джерел, дослідницький інструментарій, понятійний апарат та термінологія вченого, історіософія тощо), які вимагають свого переосмислення.

Приступаючи до висвітлення теми статті, перш за все варто зазначити, що до кінця 1850-х рр. у процесі написання своїх праць М. Костомаров в основному використовував наративні (літописи, хроніки, мемуари, щоденники) та етнографічні (народні пісні, оповідання, легенди) джерела, праці інших істориків. Микола Іванович не мав безпосереднього доступу до архівосховищ, що можна пояснити його ув'язненням у Петропавлівській фортеці (1847 р.) і засланням до Саратова (1848-1859 рр.).

Ситуація змінилася докорінним чином влітку 1859 р., коли М. Костомаров отримав змогу працювати в архівах Російської імперії і виїжджати за кордон. У 1860 р. він став членом Санкт-Петербурзької Археографічної комісії при Міністерстві народної освіти. За його редакцією в 1861-1884 рр. було видано 12 із 15 томів «Актів Південної та Західної Росії», в яких було вміщено 2258 документів. Історик також увійшов до складу різних російських і закордонних закладів і товариств: Історичного товариства Нестора-Літописця, Південно-слов'янської Академії тощо. У 1884 р. він став почесним членом Київського університету Св. Володимира²⁰. Його титанічна праця (за підрахунками І. Крип'якевича у науково-пошуковій та видавничій діяльності М. Костомаров використав матеріали 65 вітчизняних і зарубіжних архівів і бібліотек – В. В.) була належно поцінована. Він був відзначений золотими медалями Петербурзької Академії наук (1861 і 1872 рр.), нагороджений орденом Станіслава I ступеня та ін.²¹

Багаторічна археографічна діяльність М. Костомарова кардинальним чином не вплинула на методологію його наукових пошуків, які базувалися на дотриманні романтичних канонів. Основним джерелом для праць історика був актовий матеріал. На цьому акцентували увагу ще М. Драгоманов²², Д. Багалій²³, О. Гермайзе²⁴, однак це не змінило «народний дух» його досліджень. У них переважали архетипи й ментальні особливості націй і етнічних груп, народні повстання, революційні потрясіння, біографії видатних історичних постатей тощо. Щодо цього Д. Багалій слушно зауважив: «В етнографії він і надалі знаходив немов коректив до історичних джерел, що малювали йому переважно зовнішню історію, а він висловлював думку, що головне в історії – це зрозуміння

психології минулого; від індивідуальної психології він як історик-народник переходив до народної, колективної»²⁵.

М. Костомаров був знайомий із працями фундаторів і популяризаторів позитивізму О. Конта, Д. Мілля, Г. Спенсера²⁶, але останні не мали визначального впливу на методологію його досліджень*. Підтвердженням цього можуть слугувати такі факти: по-перше, в історика не було окремих робіт, присвячених соціально-економічній проблематиці; по-друге, він не сповідував «культ факту»; по-третє, його працям характерна заплутана система посилань, інколи були відсутні бібліографічні описи; по-четверте, його дослідження характеризувалися репродуктивним викладом матеріалу, відсутністю чітких висновків та узагальнень. На останній рисі акцентував увагу М. Грушевський, який писав: «Синтетика взагалі не була найсильнішою стороною його писань, в них переважав характер описовий, свою аргументацію великий історик рідко збирав у виразні, докладно сформульовані тези в своїх наукових працях: вони звертались не так до розуму, як до почуття та уяви читача. Тим часом в своїх статтях публіцистичних і полемічних він часто відчував потребу дати точну формулу своїх поглядів в тім чи іншій питанню: ясну і виразну, де не було б нічого недоговореного, ніяких зайвих слів і деталей, які могли б відтягнути увагу і притемнити головне в контроверсії»²⁷. Цю думку поділяли С. Томашівський та М. Кордуба²⁸.

Окремо зупинимось на поняттях, категоріях і термінах, які використовував М. Костомаров для розкриття основних ідей творів, інтерпретації головних факторів історичного процесу, а також для пояснення й оцінки окремих історичних фактів, подій і явищ. Їх комплекс сформувався як результат інтелектуальних впливів французьких раціоналістів XVIII ст., фольклорно-етнографічного романтизму, норм християнської моралі, соціального походження вченого-історика. Слід зауважити, що дослідник не давав чітких визначень уживаних термінів. Можливо, це пов'язано із жорсткою цензурою, яка на той час панувала в Російській імперії.

* Виключення становить монографія «Руїна. Історична монографія 1663-1687. Гетьманування Брюховецького, Многогрішного і Самойловича» (1879-1880), в якій значно менше художніх описів; М. Костомаров спробував об'єктивно проаналізувати історичні події зазначеного періоду. В. Антонович одним із перших відзначав «критицизм» автора «Руїни...» (Антонович В. Б. Н. И. Костомаров как историк // Киевская старина. 1885. Т. 12. № 5. С. XXVI-XXXIV).

М. Костомаров у своїх працях часто використовував терміни «аристократія» та «аристократизм». Перший з них – переважно в межах антитези аристократія – народні маси; інший – для опису деструктивних процесів в історії Речі Посполитої і позначення шляхетської всюдозволеності. Учений вважав, що вони були проявом шляхетської свободи, що магнати і шляхта не були обтяжені жодними державними повинностями, а кожний власник маєтку був повноправним господарем, якому належала вся повнота влади; він міг не лише засновувати фільварки й утримувати військо, але й, якщо у нього вистачало сил, навіть вести війну проти сусіда. Над своїми підданими, як зазначав історик, магнат/шляхтич мав абсолютне «право життя та смерті і міг розпоряджатися ними з усією жорстокістю східного деспота»²⁹.

Широкого вжитку в М. Костомарова набув термін «бунт», який використовувався переважно у контексті боротьби двох початків – самодержавного і федеративного. До речі, одна із перших монографій Миколи Івановича мала назву «Бунт Степана Разіна» (1858). Головна її ідея – побудова республіканського суспільства на прикладі козацтва з його демократичними початками, до яких прагнули повстанці. Самостійне наукове значення мали вступні розділи монографії про історію і розвиток козацтва, зокрема на українських землях^{30,31}.

Термін «Гетьманщина» в працях історика найчастіше зустрічався у взаємозв'язку з історією козацької вольниці, народних виступів XVI – XVIII ст. проти національного, релігійного й кріпосницького гніту. Як синонім він використовував термін «автономне політичне тіло», що відображав окремішність, право на самобутній розвиток українського народу³². Тут чітко прослідковується схильність М. Костомарова до «органічного» трактування історії. Цю особливість творчої манери дослідника помітили ще на початку 1860-х рр. рецензенти, зокрема А. Григор'єв при аналізі монографії «Північно-норуські народоправства за часів удільно-вічового устрою. Новгород-Псков-В'ятка»³³.

М. Костомаров часто використовував термін «козацтво», який в його трактуванні уособлював традиції вічової вольниці, що протистояли єдинодержавному началу. Він не поділяв думки А. Скальковського, який проводив паралелі між козаками та яничарами Османської імперії, мамелюками Єгипту³⁴. На його переконання, козацтво мало місцеве коріння, було захисником православної віри та українського народу³⁵.

Також дослідник простежив процес виникнення і розвитку Запорозької Січі – ядра вільного козацтва – основу якої складав «народний елемент». Обґрунтовуючи її історію, він увів до наукового вжитку термін «християнська козацька республіка»³⁶.

Слід зазначити, що у працях, присвячених історії України XV – XVIII ст., М. Костомаров розглядав козацтво у двох часових фазах: первісній, коли воно репрезентувало сутнісні устремління народного духу (захист від національного та релігійного поневолення), та заключній, під час якої воно стало руйнівним елементом. З цієї перспективи останньому етапу протиставлявся ним перший. Правда, історик не проводив їхню хронологічну локалізацію³⁷.

Війну українського народу під проводом Б. Хмельницького М. Костомаров визначав як «козацьку революцію», в якій особливе місце належало релігійному фактору³⁸. Він стверджував, що за масштабом і своїм значенням події середини XVII ст. не вписувалися у рамки звичайного козацько-селянського повстання. Історик намагався бути об'єктивним у висвітленні головних подій «Хмельниччини» й в оцінці діяльності Б. Хмельницького. Характеризуючи його особу, вчений уникав нестримних похвал, які звучали на його адресу працях Д. Бантиш-Каменського та М. Маркевича, і безмежного негативізму П. Куліш³⁹.

Оригінальністю вирізняється термін «народоправство», який М. Костомаров з цензурних причин застосовував у своїх працях замість терміна «республіка» для позначення, інтерпретації та оцінки особливостей соціально-політичної орієнтації Новгород, Пскова, В'ятки в XI – XV ст. Він трактував народоправство як найважливіше явище руської історії та одну з провідних тенденцій історичного процесу – розвитку самодіяльності народних мас, зокрема в період удільно-вічового укладу. Елементи народоправства М. Костомаров вбачав у пізніших соціальних утвореннях: в організації козацтва, в общинному дореформеному селі тощо⁴⁰.

Термін «земля» історик використовував для позначення політичної одиниці давньоруського устрою. Він часто застосовувався при написанні статті «Північноруське народоправство» (1863). Ця праця, на думку В. Антоновича, поклала початок дослідженню минулого за крайовим, обласним принципом⁴¹. Сам Володимир Боніфатійович, починаючи з 1880 р., систематично пропонував учням теми з історії якоїсь із земель Давньої Русі, а на сторінках «Університетського

вісника» започаткував спеціальний відділ, де публікувалися студентські наукові праці. В останньому побачили світ перші наукові розвідки М. Грушевського, М. Дашкевича, О. Левицького, М. Довнар-Запольського, В. Іконникова, В. Ляскоронського⁴².

Мають також інтерес такі категорії, терміни та поняття з наукової спадщини М. Костомарова: «гайдамаки», «гайдомаччина», «уділ», «унія», «слов'янофільство», «західництво», «громадянська самостійність», «начала незалежності», «руїна» тощо. Щодо останнього терміна, то за визначенням ученого, «Руїною називається в історії малоросійського краю доба смут, що потрясли цей край у другій половині XVII ст. – переважно з поділом Гетьманщини на дві частини по обидва боки Дніпра»⁴³. Цей період він датував другою половиною 1663 р. – липнем 1687 р., коли почергово «правили» І. Брюховецький, Д. Многогрішний та І. Самойлович, аж до обрання гетьманом І. Мазепи⁴⁴. Дослідник стверджував, що назва «Руїна» не вигадана, «вона залишилась у народних спогадах, особливо стосовно Правобережної України, яка буквально була перетворена на руїну..., цілковиту пустелю»⁴⁵. Подекуди для характеристики цього періоду в історії України М. Костомаров ще використовував термін «політичні бурі»⁴⁶.

Авторські канони викладу передбачали введення на авансцену минувшини масового, колективного героя – народу. Останній розглядався як тотальне, ідеалістичне, ірраціональне включення, що є джерелом історичного руху й водночас вищим позачасовим мірилом вартості в романтичному світобаченні вченого. Для розкриття множинності дій, емоційних почувань та психологічних реакцій масового героя М. Костомаров застосовував розмаїтий дослідницький інструментарій. Зокрема, він надавав народу морально-етичних, мистецько-естетичних чеснот та антропоморфних рис, які дозволяли порівнювати його з визначними історичними особистостями, наприклад із гетьманом Б. Хмельницьким, відтворювати конфлікт колективного й персонального героїв тощо⁴⁷.

Слід зазначити, що інколи історик використовував термін «нація». Він одним із перших вживав його щодо народу України⁴⁸. Його запровадження, поряд із більш поширеним «народ» щодо української історичної спільноти, підкреслювало окремішність українців із притаманними їм особливостями історичного, економічного й культурного розвитку на окремій території від інших народностей, що мало велике значення для утвердження їх національної ідентичності⁴⁹.

Зрештою, творча манера М. Костомарова характеризувалася поєднанням етнографічної, мовної, літературної, археографічної, антикварної та публіцистичної практик; а також прагненням охудожнення історичних фактів і занурення читача в певну історичну епоху. Цим вона нагадувала творчість окремих західноєвропейських істориків, зокрема студії французького вченого О. Тьєррі. На це звернули увагу ще В. Антонович, М. Грушевський, О. Пипін, В. Семевський.

Водночас творчість М. Костомарова мала самобутні риси. По-перше, цінність для нього мали не лише достовірні історичні деталі та події, а й самий «дух» епохи, народний погляд на події, народна психологія. По-друге, він переважно приділяв увагу висвітленню громадських рухів і повстань в історії. По-третє, дослідницький інструментарій та авторські канони історіописання вченого характеризувалися власною технікою викладу – «складанням» монографій із певних джерел, художньою обробкою та групуванням фактографічного матеріалу, зосередженістю на просторово-часовому колориті, зверненням до творчої уяви та інтуїції. По-четверте, погляди дослідника на історію та історичний процес не були заокресленими, поступово змінювалися, хоча засадничою основою його творчості залишався романтизм. Минувшина конструювалася М. Костомаровим на кшталт драми, що виявляла кончечність та нескінченність історичного буття, пов'язувала минуле, сучасне й майбутнє, зокрема героїчне та трагічне, в єдине сюжетне дійство. Адже сюжет був центральним елементом техніки викладу, який сполучав дослідницьки практики М. Костомарова (етнографічну, літературну та ін.).

Примітки:

1. Антонович В. Б. Н. И. Костомаров как историк // Киевская Старина. 1885. № 5. С. 26-34.
2. Гончар О. Образ Миколи Костомарова в сучасному українському історіописанні // Академічні й доакадемічні образи української історіографії: Колективна монографія / Відп. ред. та керівник авт. колективу О. А. Удод. К.: НАН України. Інститут історії України, 2012. С. 573-617.
3. Гончар О. Сучасне костомарознавство: основні тенденції розвитку // Історіографічні дослідження в Україні / Голова редколегії В. А. Смолій, відп. ред. О. А. Удод. К.: НАН України. Ін-т історії України, 2016. Вип. 26. С. 71-82.
4. Грушевський М. С. З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова [Зіб-

- рані заходом академічної комісії української історіографії / За ред. М. Грушевського]. К.: ДВУ, 1928. С. 3-19.
5. Грушевський М. Костомаров і новітня історія України. В сорокові роковини // Український історик. 1984. № 1-4 (81-84). Рік XXI. С. 148-170.
 6. Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров: (пам'яті М. Костомарова в двадцять п'яті роковини його смерті, помер 7. IV. 1885) // Літературно-науковий вістник. Т. 50. № 5. С. 209-225.
 7. Козачок Я. В. Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова): Монографія. К.: НАУ, 2004. 352 с.
 8. Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К.: Видавництво Київського університету, 1959. 258 с.
 9. Пінчук Ю. А. Богдан Хмельницький і його доба у дзеркалі полеміки Михайла Максимовича з Миколою Костомаровим // Історичний журнал. 2005. № 1. С. 3-7.
 10. Пінчук Ю. А. Исторические взгляды Н. И. Костомарова (Критический очерк). К.: Наукова думка, 1984. 191 с.
 11. Пінчук Ю. А. Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації. К., 2009. 306 с.
 12. Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. К.: Наукова думка, 1992. 232 с.
 13. Пінчук Ю. А. Питання національного самоусвідомлення у студії М. Костомарова «Гетманство Брюховецького» // Український історичний журнал. 2010. № 1. С. 179-189.
 14. Реєнт О. Історична наука: її витoki та формування (XIX — початок XX ст.) // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. Ю. А. Пінчук. К.: НАН України. Інститут України, 2005. Вип. 16: Михайло Максимович і українська історична наука (Матеріали круглого столу, проведеного в Інституті історії України НАН України 10 листопада 2004 р. з нагоди 200-річчя від дня народження М. О. Максимовича). С. 12-21.
 15. Стельмах С. П. Становлення професорської корпорації в Харківському університеті на початку XIX ст. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. К.: Видавничий центр «Київський університет», 2000. Вип. 47: Історія. С. 59-63.
 16. Удод О. Дидактика історії як предмет наукових зацікавлень М. І. Костомарова // Історіографічні дослідження в Україні / Голова редколегії В. А. Смолій, відп. ред. О. А. Удод. К.: НАН України. Ін-т історії України, 2008. Вип. 18. С. 100-108.
 17. Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX — 80-ті роки XX ст.): Монографія: У 2 ч. / За ред В. А. Смолія. К.: НАН України. Ін-т історії України, 2014. Ч. 1. 587 с.

18. Ясь О. В. Історія як сюжет. Представлення образу Богдана Хмельницького в однойменній монографії М. І. Костомарова // Український історичний журнал. 2007. № 2. С. 89-105.
19. Ясь О. Між достовірним та уявним. Микола Костомаров як історик-художник // Український археографічний щорічник / За ред. П. Соханя (гол. редактор). К.: Український письменник, 2010. С. 232-250.
20. Замлинский В. А. Археографическая деятельность Н. И. Костомарова // Николай Иванович Костомаров и его творческое наследие. Сборник тезисов и докладов научной конференции, посвященной 175-летию со дня рождения Н. И. Костомарова (21-22 мая 1992 г., Воронеж-Острогожск). Воронеж: [б. и.], 1992. С. 20-22.
21. Крип'якевич І. Археографічні праці Миколи Костомарова // ЗНТШ (Львів). 1918. Т. 126-127. С. 105-140.
22. Драгоманов М. Уваги впорядчика [до статті С-а «Т. Г. Шевченко і його думки про громадське життя»] // Громада. Українська збірка. 1879. № 4. С. 96-99.
23. Багалій Д. І. Вибрані праці: У 6 т. Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України / НАН України. Ін-т укр. історіографії та джерел. ім. М. С. Грушевського (Харк. філ), ХГІ «НУА», Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, НАН України. Нац. б-ка ім. В.І. Вернадського; Упорядкув., вступ. ст., комент. В. В. Кравченко; Редкол.: В. В. Кравченко (головн. ред.) та ін. Х.: Золоті сторінки, 2001. 662 с.: іл.
24. Гермайзе О. Ювілей української науки. Сорок років діяльності акад. М. С. Грушевського // Життя і революція. 1926. № 10. С. 94-99.
25. Багалій Д.І. Названа праця. С. 225.
26. Микола Іванович Костомаров (1817-1885). Матеріали до бібліографії. Упорядники О. Т. Гончар, Г. В. Пасеченко / Відп. ред. Ю. А. Пінчук; вступ. ст. Ю. А. Пінчука. Запоріжжя-Чернігів: Сіверянська думка, 2002. 124 с.; порт.
27. Грушевський М.С. З публіцистичних писань Костомарова. С. 5.
28. Ясь О. Між достовірним та уявним. С. 244.
29. Костомаров Н. И. Предисловие к «Тарасу Бульбе» Н. В. Гоголя // Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. М.: Изд-во «Чарли», 1995. Т. 8: Казаки. С. 43-45.
30. Костомаров Н. И. Бунт Стеньки Разина // Отечественные записки. 1858. Т. 121. Кн. 11. С. 289-346.
31. Костомаров Н. И. Бунт Стеньки Разина // Отечественные записки. 1858. Т. 121. Кн. 12. С. 531-586.
32. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід. / В. А. Смолій, Ю. А. Пінчук, О. В. Ясь; Вступ. ст. і заг. ред. В. А. Смолія. К.: Вища школа, 2005. 543 с.: іл.

33. Академічні й доакадемічні образи української історіографії: Колективна монографія / Відп. ред. та керівник авт. колективу О. А. Удод. К.: НАН України. Ін-т історії України, 2012. С. 247.
34. Боровой С. Я. Скальковский и его работы по истории Украины // Записки Одесского археологического общества (Одесса). 1960. Вып. 1. С. 175-186.
35. Костомаров Н. И. Правда полякам о Руси (По поводу новой статьи «Revue Contemporaine»), 1861 // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова [Зібрані заходом академічної комісії української історіографії / За ред. М. Грушевського]. К.: ДВУ, 1928. С. 94-101.
36. Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. М.: Изд-во «Чарли», 1994. Т. 2: Богдан Хмельницкий: Материалы и исследования. 768 с.
37. Ясь О. Історик і стиль. С. 196.
38. Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий: В 2 т. 2-е изд., доп. СПб.: Издательство книгопродавца Д. Кожанчикова, 1859. Т. 1. 459 с.
39. Романцов В. М. Становлення козацької держави в добу Національно-визвольної війни (проблема в українській історіографії 40-х років XIX – початку XX ст.): Монографія. Донецьк: Дон-НУ, 2005. 284 с.
40. Морозов Д. Концептуальні ідеї теорії історико-демократичного федералізму Миколи Костомарова // Історичний журнал. 2009. № 5. С. 34-42.
41. Верменич Я. Федералістичні підходи в історіософії М. І. Костомарова // Історичний журнал. 2004. № 12. С. 28-30.
42. Там само.
43. Костомаров Н. И. Собрание сочинений: Исторические монографии и исследования: В 21 т., 8 кн. / Изд. общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым («Литературного фонда»). СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1905. Кн. 6. Т. 15: Руина. Историческая монография 1663-1687 гг. С. 5-366.
44. Там само.
45. Там само.
46. Там само. С. 45.
47. Ясь О. Історія як сюжет. С. 102.
48. Пінчук Ю.А. Питання національного самоусвідомлення. С. 182.
49. Пінчук Ю.А. Історичні студії Миколи Костомарова. С. 65.

The creative work of Mykola Kostomarov, an outstanding historian of XIX, in particular evolution of his scientific research during 1859-1885 (researcher's attitude to sources, historian's outlook, scientific terms) is analysed in the article.

Key words: historian's outlook, ethnography, methods of research, historiography of Romanticism, notions, scientific terms, ethnopsychology.

Сергій Тимофійко

аспірант

(м. Кам'янець-Подільський)

**ПРОЄКТИ РОЗВ'ЯЗАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО
ПИТАННЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НА СТОРІНКАХ
ГАЗЕТИ «РЕВОЛЮЦИОННАЯ РОССИЯ» (1902-1905 РР.)**

У статті розглядаються проєкти вирішення національного питання у Російській імперії, які Партія соціалістів-революціонерів (далі – ПСР) публікувала з 1902 р. на сторінках свого головного партійного видання – газети «Революционная Россия». Аналізуються роботи ПСР, які напередодні оголошення партійної програми висвітлювали погляди на актуальні для Російської імперії питання, у тому числі вкрай складне – національне, що здавалося найбільш важливим і погрожувало розірвати «тюрму народів» зсередини.

Ключові слова: ПСР, національне питання, демократична республіка, федеративний устрій, автономні права, «Революционная Россия».

Газета «Революционная Россия» стала головним політичним органом Партії соціалістів-революціонерів у січні 1902 р., одразу після утворення. На її сторінках почали публікуватися головні ідеологи есерів, які працювали над програмними положеннями нового політичного об'єднання. Перші положення програми ПСР були опубліковані в 11-14 номерах газети. Вони стосувалися поглядів на робітниче та селянське питання й висвітлювали суть пропонованої есерами ідеї соціалізації землі. До національного питання у Російській імперії справа дійшла тільки на початку 1903 р., коли редактори газети вирішили опублікувати погляди на перебудову самодержавно-поліцейської деспотії у напрямку демократії та толерантного ставлення до поневолених народів. Їхні ідеї одразу ж після виходу з друку стали гаслом багатьох борців за повалення самодержавства, як серед ПСР, так і серед лояльних до них національних соціалістичних партій, які представляли уявлені народи Російської імперії. Незважаючи на це, історики оминули увагою як комплексне дослідження головного партійного видання, так і проєкти перебудови Росії після перемоги революції, що публікувалися на його сторінках. Виходячи з вище вказаного, тема даної статті актуальна та потріб-

на для всебічного вивчення есерівських проєктів вирішення національного питання у Російській імперії.

Про статті «Революционной России» згадують у своїх дослідженнях головні історики ПСР – М. Леонов¹ та К. Морозов². Їх неодноразово цитує Н. Єрофеев³. У контексті висвітлення селянського та робітничого питань нею користуються як першоджерелом сучасні українські дослідники С. Сусоров⁴, А. Хоптяр⁵, О. Федьков⁶ та Н. Сігалова⁷, однак спеціальних публікацій, присвячених національному питанню на сторінках «Революционной России», поки жоден з істориків не підготував. У висвітленні цієї теми допомагає комплекс опублікованих джерел, пов'язаний з діяльністю ПСР⁸, і номери самої газети, частина з яких знаходиться у відкритому публічному доступі.

Газета «Революционная Россия» була заснована лідером саратовського гуртка соціалістів-революціонерів А. Аргуновим разом із дружиною у грудні 1900 р. Другий номер вони змогли надрукувати тільки в липні 1901 р. у Фінляндії. Тоді ж лідер саратовських есерів встановив дружні контакти з Робітничою партією політичного звільнення Росії (РППЗР), яку представляв Г. Гершуні. Вони з К. Брешко-Брешковською у цей час активно мандрували Росією, маючи на меті об'єднати політичні організації неонародницького напрямку. Повернувшись у вересні 1901 р. до Саратова, А. Аргунов встиг дізнатися від К. Брешко-Брешковської, що царські жандарми розгромили друкарню у м. Томськ та заарештували пов'язаних з друком газети діячів. Щоб врятувати третій номер, А. Аргунов з дружиною, прийнявши рішення залишитися у Росії, віддали його начерки Є. Азефу, і відправили його разом із М. Селяком у Європу для налагодження випуску газети за допомогою емігрантів⁹.

8 січня 1902 р. провокатор царської поліції Є. Азеф повідомив своє керівництво про вдалі переговори Г. Гершуні з редакцією «Вестника русской революции» (К. Тарасов, І. Рубанович, В. Чернов та М. Гоц) щодо об'єднання у одну політичну партію та редагування ними «Революционной России»¹⁰. З цього часу видавництво газети розташувалося у місті Женева¹¹, а після публікації оголошення про об'єднання ПСР, дану газету вибрали головним політичним органом партії, у якому публікуватимуться програмні питання¹².

Перша спеціальна публікація вийшла друком у лютому 1903 р. Стаття називалася «Национальное порабощение и революционный социализм». Вона репрезентувала погляди

есерів на національне питання у Російській імперії та ставлення ПСР до національних політичних партій. На початку статті автор зазначав, що соціалісти позиціонують себе передусім як активні противники націоналізму та боротьби за поглиблення самобутності народів, оскільки вони несуть тільки суперечності та збільшують провалля між різними народами, заважаючи сформувати єдине соціалістичне суспільство¹³. На противагу поглядам націоналістів есери намагалися висунути концепцію використання кращих національних особливостей різних народів заради революційної боротьби. Автор зазначав, що есери – інтернаціоналісти, однак не космополіти, що ігнорують особливості національного розвитку окремих народів¹⁴. Есери позиціонували себе як непримиренні противники політики асиміляції, оскільки вона створила основу нав'язування підкореним національностям мови та культури російського народу. Саме під впливом царської асиміляції вищі класи націй та інтелігенція зраджують власні корені. На їхньому фоні трудовий люд (нижчі класи) набагато менше піддається нав'язуванню чужої їм російської культури, однак позбавлений права на гідний інтелектуальний і культурний розвиток – морально деградує. Виходячи з цього, ці класи стають мало придатними й для пропаганди в їхньому середовищі соціалістичних ідей. Проявляючи алергічну реакцію до царської асиміляції, пригнічені народи навмисне чіпляються за свої національні особливості, таким чином протестуючи тим, що у них намагаються забрати¹⁵.

Державний націоналізм, який наступав і завойовував, есерам був бридким; він викликав у них не менше відторгнення. Його наступальні тенденції викликали тільки антикультурні наслідки серед поневолених народів імперії. На противагу наступальному у підкорених націй формується оборонний націоналізм – його носії знаходять собі твердий ґрунт у традиціоналізмі та різкому національному відособленні, бажаючи таким чином за всяку ціну вберегтися від асиміляції. Це у багатьох випадках також призводить до консервативності та відстороненості від змін, як чогось нового й чужого. Асиміляція, на думку есерів, породжує у пригноблених національностях прагнення до розгортання активної боротьби за особливості своєї нації, як за загальнолюдські свободи¹⁶.

Есери позиціонували себе з точки зору противників царської політики насаджування культури та традицій поневоленим народам. Національний гніт, на думку автора статті,

розпалює міжнаціональну ворожнечу та засліплює нею пригнічені маси трудового люду¹⁷. На своїх партійних знаменах ПСР зазначає: «Повне право націй на самовизначення!». Це у свою чергу передбачає:

1. Федеративний устрій.
2. Широкий розвиток місцевого самоуправління.
3. Культурну автономію¹⁸.

На думку автора, лише вільний устрій здатний забезпечити мирне співіснування окремих націй у складі однієї держави, тільки він здатен ліквідувати виникнення міжнаціональних суперечностей. Доки такого устрою немає, окремі нації вічно тяжитимуть до сепаратизму та здобуття незалежності, оскільки вона їх позбавить від надважкого тиску та асиміляції¹⁹. Перекроювання кордонів не дозволить вирішити міжетнічні проблеми, оскільки у різних районах Росії перемішані по декілька національностей, а єврейська національність позбавлена власної території та обмежена у пересуванні. ПСР визнавала національну окремішність єврейської нації та її права на культурну автономію, які неможливі без права на самовизначення²⁰. Розвиваючи думки далі, автор звертав увагу читача, що есери визнають право на національне самовизначення не за історичним розвитком, не за подарованим колись царем і боярами правом, чи існуванням незалежної держави у минулому, а виключно за культурними особливостями²¹. Жодна нація не має монопольного права у державі на національний розвиток – усі можуть вільно розвивати свої мови та культуру, на рівних правах брати участь у розподілі влади та самоуправлінні. Тільки так різні нації можуть спільно рухатися до здобуття соціалістичного ідеалу – суспільства без національного розподілу²². Есери виступали за історичне відродження уярмлених народів Російської імперії – фінського, польського, литовського, латвійського, єврейського, українського, вірменського та інших, які готові приєднатися до міжнародного соціалістичного руху²³.

Цікавою у контексті дослідження есерівських проєктів вирішення національного питання у Російській імперії є стаття К. Брешко-Брешковської «К национальному вопросу», опублікована 15 листопада 1903 р. «Бабуся» у ній роздумувала стосовно природи національних рухів і перспектив побудови соціалістичного суспільства на уламках імперії Романових. На її думку, потрібно було спершу починати з пропаганди соціалізму серед поневолених народів, а вже тоді другим

кроком стане здобуття самостійності або автономії, що дозволить націям розвиватися та формувати сприятливий фундамент для побудови основ соціалістичного суспільства. Індивідуалізація національно-визвольних рухів призводить тільки до поразки (для прикладу К. Брешко-Брешковська наводила народи Балкан, які довгий час не могли визволитися від османської неволі, оскільки вчасно не координували зусилля). Виходячи з цих міркувань, національним рухам допоможе об'єднання на основі спільної ідеї²⁴.

К. Брешко-Брешковська зазначала: «Кожен народ має своїх лідерів і передові соціалістичні сили, які формують авангард революції. У Російській імперії проживає стільки народів, що спільним повстанням вони б могли створити кільце, що задушить самодержавство. Російському народу під час цього постання варто зайняти нейтральну позицію і не заважати визвольній боротьбі²⁵. Соціалістичні партії та організації повинні враховувати думку народів та їхнє природне прагнення до індивідуалізації, при цьому намагаючись досягти єднання на основі спільних програмних поглядів²⁶. Наприкінці публікації авторка згадувала, що фіни, латиші, литовці, українці, поляки та інші знаходяться на кордонах імперії, тому мають можливість отримувати нелегальну літературу²⁷.

Продовженням започаткованої теми стала розгорнута стаття К. Брешко-Брешковської «Еще о национальном вопросе» від 15 березня 1904 р. у №43 газети «Революционная Россия»²⁸. Авторка у звичній манері описувала зростання соціально-революційного руху у Росії, який охоплював не тільки росіян, а й поляків, євреїв, фінів, українців та народи Кавказу, а й татар та персів. Кожен народ, який пам'ятав свою історію та часи незалежності, зазначала революціонерка, слідом за соціально-революційним порушував національне питання і воно настільки охоплювало розум, що відсторонювало на задній план і соціалістичні погляди, і необхідність усім народам об'єднатися заради спільного усунення самодержавства гнобителів²⁹. За цих умов підкорені силою народи та вожді їхніх національних рухів прагнули знати, що чекає на них, коли випаде можливість скинути царську деспотію. Зважаючи на політичну ситуацію всередині Російської імперії, пригноблені народи не могли шукати відповіді на свої запитання ні в буржуазно-демократичних чиновників, ні в ліберальних дипломатів, які заради централізації були готові розтоптати свободу народів, ні, тим більше, в царя з

його міністрами та генералами. Тільки революціонери, що боролися за звільнення власного народу від самодержавства, прагнули допомогти звільнитися іншим пригнобленим народам³⁰. Продовжуючи думки про природу боротьби уярмлених імперією націй, К. Брешко-Брешковська заявляла, що на сторінках «Революционной России» раз за разом порушувалося питання про ставлення до національної незалежності та необхідності надання кожному народу самого широкого права – повної свободи на самовизначення та самостійну виробітку всіх сторін свого життя³¹. ПСР була противником примусу та всякого роду насильства над народами, бо це призводило до відчуження, а не встановлення дружніх відносин. «Уярмлені нації зможуть пробачити Росії її злочини тільки коли стануть вільними від деспотичного гніту». Авторка стверджувала, що тільки широке самоуправління та федеративне співіснування здатні усунути ворожнечу і забезпечити кожній національності розвиток своїх кращих духовних та матеріальних сил³².

Цікаве трактування поняття національної незалежності подане авторами «Революционной России» у статті «Реакционные иллюзии «славянства»», яка вийшла друком у № 44³³: «Національна незалежність є тільки одним з видів незалежності особистої. Право використовувати у суді, у школі, у літературі, у суспільному житті рідну мову, право слідувати тим звичкам і навичкам, які кристалізовані пережитим минулим – нарешті, право розвивати суспільне життя відповідно до історичних та географічних особливостей країни – права ці, сукупність яких відома під загальним терміном «права національностей», настільки законні, настільки невід’ємні і священні, як права індивідуального пересування, праці, вільного слова, вільних зборів та ін. Ось чому жоден соціаліст і демократ не може байдуже ставитися до питань національної незалежності»³⁴. Безумовно, есери виявилися доволі сміливими у розробці проєктів вирішення національного питання – подібні публікації схиляли на їхній бік представників національних соціалістичних партій на теренах Російської імперії.

Стосовно національного питання на конференціях із залученням представників інших соціалістичних партій та організацій Російської імперії, була присвячена низка публікацій. У № 56 номері опублікували «Протокол конференции революционных и оппозиционных партий в Париже»³⁵ та «Декларацию»³⁶, у № 65 – «Документы межпартийной конферен-

ції»³⁷ (мається на увазі Женевська конференція) і «Новая межпартийная конференция»³⁸.

Отже, після утворення ПСР почався активний процес підготовки програми, провідну роль у якому відіграла редакція головного політичного органу партії – газета «Революционная Россия». Сторінки видання стали платформою, на якій лідери есерів публікували програмні положення та відповідали на критику конкуруючих партій і своїх однопартійців. Напрацювання кожної позиції у програмі, в тому числі національного питання, стало своєрідним публічним викликом для ідей есерів. Після серії статей К. Брешко-Брешковської перші проекти реалізації надзвичайно складної ідеї перебудови Росії після перемоги революції та повалення царизму здавалися чітко окресленими і редактори «Революционной России» вирішили опублікувати разом із нарисами програми у № 46 партійний проєкт рішення національного питання: «Встановлення демократичної республіки з широкою автономією областей та общин, як міських, так і сільських; можливе використання федеративних початків у стосунках між окремими національностями»³⁹. Однак, задля остаточного затвердження програми, вона мусила витримати обговорення на з'їзді партії.

Примітки:

1. Леонов М.И. Партия социалистов-революционеров в 1905 – 1907 гг. Москва: РОССПЭН, 1997. 512 с.
2. Морозов К.Н. Партия социалистов-революционеров в 1907—1914 гг. Москва: РОССПЭН, 1998. 624 с.
3. Ерофеев Н. Д. Социалисты-революционеры (середина 90-х гг. XIX в. – октябрь 1917 года). URL: <http://grachev62.narod.ru/mnpt/chapt09.htm>
4. Сусоров С.В. ПСР і українське селянство на початку XX століття: до проблеми взаємосприйняття. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*: зб. наук. пр. Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2008. Вип. 6. С. 181-187.
5. Хоптяр А.Ю. Агитационная и пропагандистская деятельность Киевской организации социалистов-революционеров в 1897–1901 гг. *Вестник Томского государственного университета. История*. 2014. № 2. С. 80-84.
6. Федьков О.М. Партія соціалістів-революціонерів і селянство в Правобережній Україні у 1905 році. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. Т. 13. С. 111-124.

7. Сігалова Н. О. Діяльність соціалістів-революціонерів Південної України напередодні та в період революції 1905 – 1907 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2009. 20 с.
8. Партия социалистов-революционеров. Документы и материалы. Москва: РОССПЭН, 1996. Т.1. 686 с.
9. Из показаний А.А. Аргунова (Кубова) судебно-следственной комиссии при ЦК ПСР по делу Азефа. Партия социалистов-революционеров. Документы и материалы. Москва: РОССПЭН, 1996. Т.1. С. 64-65.
10. Сообщение сотрудника Виноградова из Берлина от 26 декабря/8 января 1901/1902 г. Письма Азефа: 1893-1917/ Сост. Д.Б. Павлов, З.И. Перегудова. Москва: ТЕРРА, 1994. 287 с.
11. В. М. Чернов. Перед бурей. Воспоминания. Изд-во имени Чехова, 1953 г. URL:
http://az.lib.ru/c/chernow_w_m/text_0020.shtml. С. 149.
12. Революционная Россия. январь 1902. № 3. С. 1.
13. Национальное порабощение и революционный социализм. Партия социалистов-революционеров. Документы и материалы. Москва: РОССПЭН, 1996. Т.1. С. 108.
14. Там само.
15. Там само. С. 109.
16. Там само.
17. Там само. С. 110.
18. Там само.
19. Там само.
20. Там само.
21. Там само.
22. Там само.
23. Там само.
24. К национальному вопросу. Революционная Россия. 15 ноября 1903. № 36. С. 5.
25. Там само. С. 6.
26. Там само.
27. Там само. С. 7.
28. Революционная Россия. 15 марта 1904. № 43. С. 4-7.
29. Еще о национальном вопросе. Революционная Россия. 15 марта 1904. № 43. С. 4.
30. Там само. С. 5.
31. Там само.
32. Там само.
33. Реакционные иллюзии «славянства». Революционная Россия. 1 апреля 1904. № 44. С. 1-4.
34. Там само. С.1.
35. Протокол конференции революционных и оппозиционных партий в Париже. Революционная Россия. 5 декабря 1904. № 56. С. 7-8.
36. Декларация. Революционная Россия. 5 декабря 1904. № 56. С. 8-9.

37. Документы межпартийной конференции. Революционная Россия. 15 апреля 1904. № 65. С. 1-3.
38. Новая межпартийная конференция. Революционная Россия. 15 апреля 1904. № 65. С. 3-6.
39. Сообщение об образовании партии социалистов-революционеров. Революционная Россия. 5 мая 1904. № 46. С. 2.

The article examines the projects for resolving the national question in the Russian Empire, which the AKP has published since 1902. on the pages of its main party publication – the newspaper «Revolutionary Russia». The works of the leading theorists of the Socialist-Revolutionaries are analyzed.

Key words: PSR, national question, democratic republic, federal system, autonomous rights, «Revolutionary Russia».

УДК 930.1(477)Омельченко: 94(437)(092)Масарик «1850/1930»

Олександр Кравчук

кандидат історичних наук, доцент (м. Вінниця)

МОНОГРАФІЯ МАРІЇ ОМЕЛЬЧЕНКОВОЇ ПРО ПЕРШОГО ПРЕЗИДЕНТА ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ Т. МАСАРИКА

У статті окреслено здобутки українських емігрантських дослідників у вивченні життя і діяльності Т. Масарика. Особливу увагу акцентовано на праці М. Омельченкової «Т. Масарик: 1850-1930.» Проаналізовано структуру та головні ідейні лінії характеристики авторкою історичного діяча.

Ключові слова: українська еміграція, історіографія, Т. Масарик, монографія, структура, сюжети, оцінка, глорифікація.

У незалежній Україні стало можливим дослідження творчого спадку представників української еміграції, зокрема, у Першій Чехословацькій республіці. У Європі керівництво цієї держави найбільш активно підтримало культурно-освітню і наукову діяльність емігрантів. У цих сферах для них виникла можливість працювати в умовах академічної свободи, результати їх роботи мали загальноукраїнське значення¹. У міжвоєнний період вітчизняну богемістику, як частину історичної науки, значною мірою складали праці українських емігрантів². Одним із предметів їхніх досліджень були життя і діяльність першого президента Чехословаччини – Т. Масарика. Суттєва підтримка Масариком українських емігрантів об'єктивно викликала почуття вдячності

до нього, що відобразилося у написанні численних праць про нього із схвальними оцінками його діяльності³. Однак не лише це робило вивчення постаті Масарика актуальним для українських емігрантів. Насамперед її вивчення актуалізувала його успішна наукова і політична діяльність.

Автором одного з найбільш ґрунтовних україномовних досліджень біографії першого президента Чехословаччини була Марія Омельченкова (за чеською формою подачі прізвища жінки, за українською – Омельченко) (1874-1954) – громадський діяч, випускниця Петербурзького університету (1908), вчителька на Кубані, директорка Кубанської жіночої вчительської семінарії у ст. Полтавській (1915-1917)⁴, членкиня Кубанської Крайової Ради після 1917 р. З 1920 р. – на еміграції в Празі, навчалася в Карловому університеті, очолювала Український жіночий союз у Чехословаччині (1926-1927 рр.)⁵. Спільно з чоловіком – Г. Омельченком, заснувала у Празі видавництво «Чесько-українська книга» (1927-1936). У ньому, зокрема, побачили світ праці Масарика «Як працювати» (1930) з додатком Г. Омельченка «Короткий огляд духової праці в Ч.С.Р.»⁶; М. Омельченкової «Т.Г. Масарик: 1850-1930» (1931) та Г. Омельченка – «Едвард Бенеш: Едвард Бенеш, як журналіст. Едвард Бенеш, як будівничий Чехословацької Республіки» (1934)⁷ і «Свято 28 жовтня в Чехословаччині» (1935)⁸, також збірка віршів емігрантів «T.G. Masarykovi ukrajinšti básnici» («Українські поети Т. Г. Масарикові») (1936)⁹.

Монографія М. Омельченкової «Т.Г. Масарик: 1850-1930» є узагальнюючим дослідженням біографії першого президента ЧСР на основі опублікованих джерел і літератури про нього. Авторка покликала на праці К. Чапека, Я. Гербена, Я. Долежала, Ф. Соукупа, З. Неєди, В. Вондрака, Й. Пешека, І. Ванчури, Й. Гануша, Ф. Дртіни, Е. Радла та ін.

У передмові М. Омельченкова вказала, що її праця з'явилася як «природний вислід» (результат – авт.) своїх «студій життя і творчості Т.Г. Масарика». У 1926-1931 рр. вона опублікувала у різних виданнях низку статей про політика – «Масарик та його погляд на жіноче питання», «Президент-робітник», «Масарик – журналіст». З 1928 р. М. Омельченкова працювала над монографією про президента ЧСР, передмову до якої датовано 23 січня 1931 р.

Увагу авторки постать вченого і політика привернула у 1909-1910 рр., коли депутат парламенту Ціслеїтанії Масарик «сміливо боронив південних слов'ян проти австрійської

влади». Її зацікавлення посилилося успішною діяльністю Масарика як очільника визвольного руху чехів і словаків під час Першої світової війни та обрання його президентом Чехословацької республіки. Докладно вивчення поглядів та діяльності Масарика Омельченкова розпочала вже перебуваючи в еміграції у Чехословаччині¹⁰.

Вона зауважила, що Масарик «як головний чинник в останній визвольній боротьбі за незалежність чеського народу, є найщасливішим прикладом політичного діяча, що ще за свого життя досягнув здійснення всіх своїх ідеалів і замірів. Крім того, Масарик може служити яскравим взірцем культурного і політичного борця, що збагнув вимоги своєї доби, а також і те, якими методами треба було працювати культурно і політично, щоб, врешті, досягнути політичної, історичної, мрії свого народу»¹¹. Прикметно, що свою монографію М. Омельченкова присвятила українській молоді.

Авторка відзначила відсутність монографічної праці про Масарика «яка б подавала читачеві розвиток духа цього велетня сучасної доби»¹². Зауважимо, що тогочасні праці про президента в більшості мали науково-популярний характер. На початку книги називалися автори, що висвітлювали лише окремі питання теми, зокрема, виділено дослідження українських емігрантів. Згадано праці про сприйняття Масариком соціології та політики (М. Шаповал¹³), філософії (Я. Ярема¹⁴) та національного, зокрема, українського питання (О.І. Бочковський¹⁵). Принагідно відзначимо, що О.І. Бочковський взагалі був одним із перших українських дослідників особи першого президента ЧСР¹⁶.

Мета праці Омельченкової, за її словами, – «написати монографію про Масарика з наведенням при викладі найдокладнішої бібліографії, щоб ця моя праця могла полегчити українському читачеві монографічне студіювання взагалі творчості Масарика»¹⁷.

Структуру монографії становлять: «Передмова» (с. IX-XIII), «Від видавництва» (с. XV-XVI), розділи книги (с. 1-328), «Покажчик імен» (с. 329-332). Книга містить 74 ілюстрації, переважно світлини.

Монографію побудовано за хронологічним принципом. Вона складається з 18 розділів¹⁸. Перші вісім розділів («Т.І. Масарик. Дитячий вік», «Юнацтво Масарика», «Масарик у середній школі», «Т. І. Масарик студент університету», «Шлях до наукової праці», «Проф. Масарик у Празі та його

наукова діяльність у роках 80.-90.», «Рукописний бій», «Початок політичної діяльності Масарика», «Другий період наукової та літературної діяльності Масарика») – стосуються становлення особистості першого президента ЧСР, початку його науково-педагогічної та політичної діяльності. Наступні десять розділів присвячено його політичній діяльності у 1899-1930 рр., сама назва яких показує її зміст або напрямки («Гільснеріяда», «Організація народньої партії», «Масарик знову послом» (депутатом – авт.), «Т.Г. Масарик і світова війна», «Масарик закордоном», «Визвольна боротьба чехів на рідній землі», «Масарик президент», «Апотеоз», «Подібність Масарика до Платонівського Керманича держави»). Найбільшими є розділи, присвячені діяльності Т. Масарика за Першої світової війни¹⁹. М. Омельченкова показує різні аспекти активності Масарика як лідера визвольного руху чехів і словаків в еміграції у країнах Антанти. Також авторка висвітлює перебування політика в Україні у 1917-1918 рр., його контакти з діячами УНР. Діяльність Масарика зображується як природне продовження розвитку національного руху чехів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – політичного періоду національного відродження²⁰.

Прикметно, що свою книгу Омельченкова розпочинає і завершує цитатами із творів Масарика. Початок першого розділу розпочинається висловом: «Велич людини треба бачити не тільки в її успіху, але й у її великих принципах та в незломній вірності цим принципам»²¹. Завершується останній розділ словами: «Моральність, людяність повинні бути ціллю кожного індивідуума і цілої нації»²². Цими цитатами ніби підкреслюється наскрізне етично-моральне підґрунтя політичної діяльності Масарика. У цьому контексті подано висвітлення багатогранної діяльності Масарика. Авторка наголошує, що «він сміливо, твердо став і в обороні всіх поневолених народів Австро-Угорщини. Він любить правду і справедливість – справедливість для всіх»²³. Відзначимо опис Омельченковою підтримки Масариком українських діячів Галичини, його знайомство з І. Франком.

У викладі матеріалу помітний чеський погляд на Масарика. Торкаючись укладення Пітсбурзької угоди 1918 р., авторка вказала, що остаточне рішення мали ухвалити чехи і словаки на батьківщині. «Цим Масарик підкреслив, що лише там, на рідній землі, буде остаточно вирішена доля чехословацького народу, як одного народу – чи як двох на-

родів»²⁴. При цьому торкаючись рішення словацьких політиків у Турчанському Св. Мартині 30 жовтня 1918 р., вона неточно пише, що вони «проголосили себе частиною чеського народу (в тексті документу – «чесько-словацької нації» – авт.) і прилучилися до Чеськословацької держави»²⁵.

У розділі «Масарик президент» Омельченкова показала його реакцію на повідомлення про обрання на найвищу посаду у новопроголошеній чехословацькій державі. Авторка наводить фрагмент виступу Масарика на зборах у Нью-Йорку 16 листопада 1918 р.: «Стою перед величезною проблемою. Я свідомий великої відповідальності не тільки перед своїм народом, але й перед всіма народами, з якими маємо зв'язки та мусимо співпрацювати... Ніхто з нас не сміє розчаруватися – це я відчуваю»²⁶. На нашу думку, ці слова свідчать про превалювання почуттів громадянського обов'язку, власне патріотизму, над амбіціями власної персони.

Докладно розповідається про триумфальне повернення президента на батьківщину, зокрема, його приїзд у Прагу та перше звернення до парламенту (21-22 грудня 1918 р.). Омельченкова згадує початок діяльності політика на найвищій посаді в ЧСР: «... Масарик активно працював для підготовки різних реформ, законів. Перший закон, що його президент підписав, був робітничий закон про 8. годинну працю»²⁷.

Авторка подала короткий виклад головних праць Масарика, виданих у 1920-1925 рр.: «Нова Європа», «Слов'яни після війни», «Світова революція»²⁸. Щодо останньої, вона відзначила: «У цій праці Масарик виявив свої великі здібності соціолога-практика, що не був лише кабінетним ученим і свої глибокі знання будівлі суспільства приклав підчас визволення свого народу»²⁹.

У висвітленні діяльності президента, зокрема, згадуються його наради з прем'єр-міністром, міністрами, урядовцями, партійними та громадськими діячами, відвідування різних регіонів країни, зауважено, що президент володів мовами всіх національностей поліетнічної ЧСР³⁰.

Омельченкова відзначила послідовний демократизм президента. Наприклад, під час перевиборчої кампанії 1927 р., коли низка партійних діячів агітувала проти його переобрання, «не було заборонено ні одне зібрання, не конфісковано ні одної брошури, ні одної газети. Масарик, щоб дати можливість вільної передвиборчої агітації, виїхав за кордон і одвідав: Грецію, Єгипет, Палестину. Він сказав

своїм близьким: «Я не женуся за президентським кріслом, бо тоді знову повернусь до своєї публіцистичної праці й тим буду служити своїй батьківщині»³¹.

«Свої ж погляди на державний устрій, на політичне й культурне життя народа, – відзначила авторка, – він висловлює у своїх «посланнях» чи то з приводу різних ювілеїв, чи в дні державних свят, чи при своїх об'їздах Чехословаччини, або в інтерв'ю з журналістами. Його інтерв'ю часто служать темою для жвавої дискусії не тільки в чеській, але й у світовій пресі. В цих проявах президента Масарика ми бачимо все того самого Масарика: оборонця правди, філософа-гуманіста, соціолога-практика, що вказує шляхи для будівлі нового, здорового, свідомого, шляхотного суспільства. Масарик залишився учителем свого народа, бо й тепер він подає йому найліпші думки, вказівки, як досягнути загального щастя, як стати здоровому фізично й духово ... »³². Відзначено також, що кількість головних праць Масарика сягає 150 і сукупно ці та інші роботи обіймають 30 тис. сторінок³³. А в одній із приміток до основного тексту Омельчекова також відзначила підтримку президентом заснування Слов'янського інституту, якому пожертвував 5 млн. крон³⁴.

У праці йдеться також про вшанування мешканцями ЧСР «свого першого президента, свого визволителя, свого старенького «татуні», як майже всі в Чехословаччині називають Масарика»³⁵. Згадується видання у 1920 р. збірника «Масарик Освободитель», де показано діяльність політика на чолі визвольного руху чехів і словаків у роки світової війни³⁶. Висвітлюється святкування ювілеїв президента: 70-річчя (1920 р.), 75-річчя (1925 р.), 80-річчя (1930 р.). Останньому з них присвячено розділ «Апотеоз»³⁷. «Спостерігаючи на власні очі, як чеський народ святочно шанував свого президента, якому вже тепер за його життя він ставить пам'ятники по цілій Чехословаччині (не тільки пам'ятники, але будує на його пошану: школи, шпитали, соціальні інституції й т. п.), думаємо, що прислів'я: «Нема місця прококові в його батьківщині» – на сьогодні вже перестаріле»³⁸. При цьому, авторка віддає належне чеському суспільству, яке мало певний рівень розвитку ще в Австро-Угорщині, досвід політичного і громадського життя³⁹.

Останній розділ символічно названо «Подібність президента Масарика до Платонівського Керманіча держави». Його лейтмотивом є думка, що «... Масарик виявив свою

геніальність у тому, що сполучив у собі теоретика-філософа і соціолога-практика. Він правдиво збагнув історичну мінулість чеського народу ... »⁴⁰.

Важливим досягненням Масарика Омельченкова вважала критику «методів боротьби за національну незалежність» і внесення до них корективів. Відзначалася послідовність у діях політика. «Чеське питання він зробив «світовим питанням», що спочатку проявилось у парламентській діяльності, «де він вимоги чеського народу ґрунтував на основах гуманності, демократизму...»⁴¹.

Авторка наголосила на далекоглядності Масарика, що особливо проявилось у роки світової війни. «Під час світової війни, передбачаючи історичну майбутність, він збагнув марність надій чеського народу на царську «Велику Росію», бо ще задовго до війни він підмітив анархістичні нахили московського народу, а тому шукав союзників у демократичній, здібній до організації, Європі ... І долю свого народу він пов'язав із долею держав Антанти»⁴².

Характеризуючи роль Масарика у політичному житті Чехословаччини, автор символічно назвала його сучасним Марком Аврелієм, який намагається знайти консенсус для загального добра держави у конфліктах різних політичних сил. «Ставши президентом, Масарик здійснив той ідеал керманіча, вартового, що любить свою державу, дбає про добробут усіх, веде її правдивим шляхом і боронить її. Він дійсно «Pater Patriae» (батько Вітчизни – авт.)⁴³. Також виділено прагнення президента до утвердження в ЧСР рівноправності громадян всіх національностей та створення для них можливості «брати участь у державному житті»⁴⁴.

Критика Масарика у праці відсутня, лише згадувалася політична опозиція курсу президента ЧСР в особі комуністів, національних демократів, клерикалів⁴⁵. Також авторка констатувала, що «й досі не здійснився його ідеальний програм справжньої демократичної Європи»⁴⁶. Згадуючи слова Масарика про свободу як передумову федерації, авторка наводить його думку про те, що Наддніпрянщина має бути частиною російської федеративної держави і зауважує: «Що до України – Масарик непослідовний у своїх думках про федерацію народів, які він висловив раніш»⁴⁷. Розглядаючи працю Масарика «Нова Європа», Омельченкова висловила жаль, що політик не підтримав самостійності українців⁴⁸.

Загалом, у праці М. Омельченкової головна увага приділена діяльності Т. Масарика до 1918 р., президентський період докладно не аналізується. У висновках політична діяльність Масарика пройнята глорифікацією. Попри це, у монографії здійснено спробу представити головні політичні здобутки першого президента ЧСР, подати значну фактографічну інформацію, поширені серед емігрантів оцінки його постаті. Книга М. Омельченкової є важливою узагальнюючою працею української емігрантської масарикіани.

Примітки:

1. Кравчук О. Роль Т. Г. Масарика у наданні допомоги українській еміграції в Чехословацькій республіці. *Дриновський збірник*. Софія-Харків: Вид-во БАН імені проф. Марина Дринова, 2019. Т. 12. С. 194, 196, 197.
2. Кравчук О. Погляди та діяльність Т. Г. Масарика в працях українських емігрантів 20-30 рр. XX ст. *Дриновський збірник*. Софія-Харків: Вид-во БАН імені проф. Марина Дринова, 2017. Т. 10. С. 438.
3. Там само С. 439.
4. Пеленська О. Україна поза Україною: Енциклопедичний словник мистецького, культурного і громадського життя української еміграції в міжвоєнній Чехословаччині (1919-1939). Прага: Národní knihovna České republiky, 2019. С. 144.
5. Беднаржова Т., Янчик Ф. Українські могили в Чехії. Прага, 2002. С. 38.
6. Масарик Т. Г. Як працювати. Прага: Чесько-українська книга, 1930. 120 с.
7. Омельченко Г. Едвард Бенеш: Едвард Бенеш, як журналіст. Едвард Бенеш, як будівничий Чехословацької Республіки. Прага: «Чесько-українська книга», 1934. 152 с.
8. Омельченко Г. Свято 28 жовтня в Чехословаччині. Прага: «Чесько-Українська Книга», 1935. 40 с.
9. Пеленська О. Україна поза Україною... С. 268.
10. Омельченкова М. Т. Г. Масарик: 1850-1930. Прага: Чесько-українська книга, 1931. С. X.
11. Там само. С. XII-XIII.
12. Там само. С. IX, XI.
13. Шаповал М. Т. Г. Масарик як соціолог і політик. *Масарик Т. Г. Добірні думки. З нагоди 75 літ життя. 1850 – 1925*. Прага: Український громадський комітет, «Легіографія», 1925. С. 106-133.
14. Ярема Я. Нарис Масарикової філософії. *Масарик Т. Г. Добірні думки. З нагоди 75 літ життя. 1850 – 1925*. Прага: «Легіографія», 1925. С. 97-105; Ярема Я. Провідні ідеї філософії Томи Масарика. Прага: «Легіографія», 1925. 78 с.
15. Бочковський О. І. Т. Г. Масарик: Національна проблема та українське питання (Спроба характеристики та інтерпретації). Подебради: «Legiografie», 1930. 244 с.

16. Бочковский И. П. Проф. Т. Г. Масарик обь украинскомь вопрось. *Украинская жизнь. Ежемесячный научно-литературный и общественно-политический журнал*. М., 1913. № 4. С. 45.
17. Омельченкова М. Т. І. Масарик: 1850-1930. Прага: Чесько-українська книга, 1931. С. XII.
18. Kravchuk O. The figure of T. G. Masaryk in Ukrainian historiography in 20-30-s XX century. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія*. Вінниця, 2018. Вип. 26. С. 328.
19. Омельченкова М. Т. І. Масарик: 1850-1930. Прага: Чесько-українська книга, 1931. С. 211-276.
20. Там само. С. 276-294.
21. Там само. С. 1.
22. Там само. С. 328.
23. Там само. С. 326.
24. Там само. С. 268.
25. Там само. С. 294.
26. Там само. С. 296.
27. Там само. С. 303.
28. Там само. С. 304-313.
29. Там само. С. 313.
30. Там само. С. 314-315.
31. Там само. С. 314.
32. Там само. С. 316.
33. Там само. С. 320.
34. Там само. С. 193.
35. Там само. С. 321.
36. Там само. С. 304.
37. Там само. С. 321-324.
38. Там само. С. 323-324.
39. Там само. С. 328.
40. Там само. С. 325.
41. Там само. С. 326.
42. Там само.
43. Там само.
44. Там само. С. 326-327.
45. Там само. С. 314.
46. Там само. С. 310.
47. Там само. С. 309.
48. Там само. С. 310.

The author of the article outlined the achievements of Ukrainian emigrant researchers in studying the life and activities of T.G. Masaryk. Particular attention is paid to the book «T. G. Masaryk: 1850-1930» by M. Omelchenkova. He has analyzed the structure and main ideological lines of M. Omelchenkova's evaluation of this historical figure.

Key words: Ukrainian emigration, historiography, T.G. Masaryk, monograph, structure, plots, evaluation, glorification.

Ірина Паур
кандидат історичних наук, доцент
(м. Кам'янець-Подільський)

СТАНОВЛЕННЯ ФІЛОКАРТІЇ ЯК СПЕЦІАЛЬНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

У статті проаналізовано формування філокартичної термінології в українській та російській історіографії, визначено джерелознавчий потенціал кореспонденційної картки (поштівки) кінця XIX – початку XX ст. з видами українських міст для розвитку сучасної історичної науки. Відзначено, що поштівка є предметом вивчення спеціальної історичної дисципліни – історичної філокартії. Проаналізовано основні функції та окремі методики вивчення поштових листівок як історичного джерела.

Ключові слова: поштова листівка, зображальні джерела, філокартія, спеціальні історичні дисципліни.

Упродовж останніх десятиліть учені-гуманітарії неодноразово використовували поштові листівки кінця XIX – початку XX ст. із краєвидами українських міст у своїх дослідженнях, однак ґрунтовно їх не аналізували. Водночас спостерігаємо зростання підвищеної увагу до цього специфічного джерела, зокрема щодо розроблення евристичних і камеральних методик, пов'язаних із їхнім виявленням, опрацюванням та використанням у наукових студіях. Провідні українські джерелознавці вважають документальні листівки цікавим, але малодослідженим видом зображальних джерел і наголошують на значних інформаційних можливостях зображальних джерел для вивчення історії України, особливо її культури, духовності, побуту, обрядовості й ментальності українського народу¹. Водночас, у сучасній українській історіографії становлення історичної філокартії, як спеціальної науки історичного профілю ще не знайшло свого повного вирішення.

Термін «поштівка» визначився на конкурсі, що передував Першій виставці поштових карток у Варшаві (1900), на якому найбільше голосів отримала назва, запропонована відомим польським письменником Г. Сенкевичем². Видавці європейських країн зазвичай друкували українською мовою: «Карта кореспонденційна», «Дописна картка», «Картка листова», «Переписний листок», «Листовна картка», «Листівка», «Поштова листівка»³.

З 1960-х років філокартичний матеріал став об'єктом наукового вивчення, а його сюжетний ряд набув статусу документального фіксатора історичних реалій. У словнику іншомовних слів (1974) під «філокартією» розумілося колекціонування листівок, а «листівкою» – поштову картку, іноді з малюнком з одного боку, для відкритого листа (поштівка)⁴. Аналогічне визначення подавалося у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» (2005)⁵ та в «Новому тлумачному словнику української мови» (2008)⁶. Тоді як, автори іншого довідкового видання розглядали «філателію» як колекціонування та вивчення поштових і гербових марок, конвертів і листівок із марками та штампами, а також інших засобів поштової кореспонденції різних країн⁷. Лише у 2013 р. в «Енциклопедії історії України» А. Маркітант дала визначення «філокартії історичної», як «спеціальної історичної дисципліни, що вивчає історію, походження, розповсюдження, різноманітність, час і місце видання, особливості поліграфічного виконання поштових листівок»⁸.

Сьогодні у спеціальній літературі під терміном «листівка», «поштівка» чи «кореспонденційна картка» розуміють видання встановленого формату, лицьовий бік якого містить репродукцію чи фотографію, а зворотній (адресний) – призначений для поштового повідомлення та тексту, що пояснював зображення. Різновидом поштівки є «документальна листівка» (фотолистівка), в основі зображення якої лежить фотографія. Німецькі колекціонери під фотолистівками («ansichtskarte», рідше «topografie-karten») розуміють листівки, в основі зображення яких є фотографії відомих будівель, видів, пам'яток архітектури міських поселень і селищ, радянські дослідники – різнопланове сюжетне зображення, створене фотографом чи художником. У сучасному українському діловодстві використовується термін «поштова картка», яким позначається поштове відправлення у формі бланка, виготовленого за встановленим стандартом, яке містить відкрите поштове повідомлення.

Розвитку філокартії як науки сприяли джерелознавчі дослідження фотодокументів Е. Євграфова, І. Ковальченка, А. Санцевича, В. Стрельського, С. Шмідта, А. Пушкарьова та ін. Водночас, у студіях колекціонерів була висловлена пропозиція розглядати філокартію як галузь історичних знань, зокрема, М. Тагрін і М. Забочень на підставі власної практики колекціонування поштівок зробили вдалу спробу

систематизації методів дослідження філокартичного матеріалу, а підготовлені ними довідкові видання стали своєрідними посібниками для кількох поколінь філокартистів. В. Шлесєв та Е. Файнштейн запропонували класифікацію ілюстрованих поштівок, виокремивши серед них художні й фотографічні, визначили два основних їх види: репродукційні та оригінальні. Згодом Е. Файнштейн конкретизував базові ознаки видів ілюстрованих поштівок. Я. Беліцький і Г. Глейзер дослідили деякі питання виникнення і видання відкритих листів наприкінці XIX – початку XX ст., обґрунтували та уточнили окремі філокартичні терміни⁹.

З 1990-х рр. розвиток історичної філокартії у країнах Центрально-Східної Європи відбувався асинхронно. Польський дослідник Я. Котловський обґрунтував думку, що початок «золотого періоду» поштівок пов'язаний із введенням роздільної смуги та дозволу писати повідомлення окремо від зображення, з'ясував, що одним із ключових польських видавництв межі XIX–XX ст. було «Поступ» («Postęp») у Львові, що видало серію листівок із репродукціями малюнків Волині і Поділля Н. Орди¹⁰. Інші польські науковці проаналізували видавничу діяльність «Польського краєзнавчого товариства» («Polskie Towarzystwo Krajoznawcze»), що упродовж 1907–1912 рр. видало серію листівок із видами подільських та волинських фортець або їх руїн¹¹.

На початку 2000-х рр. російські дослідники опублікували ряд наукових й ілюстративних праць, присвячених документальним листівкам з видами міст. У вступних статтях цих видань було атрибутовано видавців видових листівок, систематизовано типи зображень, підкреслено їх значення як важливого джерела повсякденного життя освічених верств населення Російської імперії. Серед масиву робіт вирізняється дисертаційне дослідження А. Ларіної «Документальна листівка кінця XIX – початку XX ст. як джерело з історії та культури Москви». Автор з'ясувала етапи еволюції видової листівки в Російській імперії, визначила топографічні особливості поштівок із видами Москви, показала їх значущість у соціальному та культурному житті міста. У 2010 р. вона видала монографію «Історія Москви в поштової листівці», в якій дослідила поширення поштової картки в Російській імперії, визначила її місце як популярного засобу комунікації на межі XIX–XX ст.¹².

Становленню сучасної історичної філокартії в Україні чимало сприяли відомі колекціонери – М. Забочень, В. Кіркевич, В. Ковтун, О. Поліщук, Ю. Шеїн, М. Щеглюк, В. Яцюк та ін. Зокрема, у 2000 р., на підставі приватної колекції художніх і документальних листівок М. Забоченя, було видано філокартичний каталог «Україна в старій листівці», до якого увійшли сім тисяч репродукцій ілюстрованих поштових карток, згрупованих у тематичні розділи. У фундаментальному виданні «Історія українського листування» М. Щиглюк узагальнив значний філокартичний та філателістичний матеріал, висвітлив шляхи розвитку листування у взаємодії з культурою, побутом, звичаями і частково фольклором українського народу від давнини до сучасності. Внеском у розвиток історичної філокартії стало дослідження Д. Яшного у якому автор наголосив на значенні видових листівок як джерела з вивчення та відновлення культурної спадщини Криму кінця XIX – початку XX ст.¹³

У монографії С. Копилова та І. Паур «Кам'янець-Подільський на поштових листівках кінця XIX – початку XX ст.: історико-іконографічне дослідження»¹⁴ розглянуто поштову листівку як зображальне джерело при вивченні історикотопографічної структури міста Кам'янця-Подільського кінця XIX – початку XX ст. Акцентується увага на комунікативній, інформаційній, освітній, виховній, естетичній функціях поштівки як своєрідного феномену міської субкультури, завдяки чому зростала їх популярність серед освічених верств населення. У роботі окреслено етапи еволюції видової поштової листівки в Україні, схарактеризовано їх типологічні особливості, виявлено й проаналізовано основні серії відкритих ілюстрованих листів.

Отже, видова листівка є самобутньою візитівкою епохи в культурній, світоглядній, інформаційно-технологічній іпостасях та унікальним зображальним джерелом для вивчення епохи кінця 1890-х – двох перших десятиліть XX ст., що використовували як ілюстративний матеріал українські дослідники упродовж останнього століття. Завдяки візуальній інформативності й текстовим повідомленням поштові листівки стали своєрідним фіксатором історичних подій та важливим джерелом з вивчення різних аспектів релігійного, освітнього, господарського життя українських обивателів та невід'ємним елементом міської субкультури. Можна з упевненістю стверджувати, що з кінця XIX ст. немає жодної

ключової суспільно-політичної або культурно значущої події в житті українського суспільства незафіксованої поштовими листівками. Водночас, можливості цих зображальних документів, як історичного джерела, недостатньо дослідженні, оскільки поза увагою вчених досі залишається значна частина філокартичного матеріалу.

Примітки:

1. Історичне джерелознавство: підручник / Авт: Я.С. Калакура, І.Н. Войцехівська, С.Ф. Павленко. Київ: Либідь, 2002. С. 292.
2. Kotłobułatowa I. Lwów na dawnej pocztówce. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2006. S. 21.
3. Dunin-Wilczyński B., Kowalski W. Piękna nasza Polska cala... Pocztówki Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Lublin: Wydawnictwo Akademickie Wyższej Szkoły Społeczno-Przyrodniczej im. Wincentego Pola w Lublinie, 2007. S. 152.
4. Філокартія. *Словник інішомовних слів* / за ред. О.С. Мельничука. Київ, 1974. С. 809.
5. Філокартія. *Великий тлумачний словник сучасної української мови* / кер. вид. проекту П.М. Мовчан, В.В. Німчук, В.Й. Клічак. Київ: Вид. центр «Просвіта», 2005. С. 1235.
6. Філокартія. *Новий тлумачний словник української мови*. У 3-х т. / Укл. В. Яременко, О. Сліпушко. Київ: Видавництво «АКОНІТ», 2008. Т.3 (П-Я). С. 657.
7. Філателія. *Новий тлумачний словник української мови*. У 3-х т. / Укл. В. Яременко, О. Сліпушко. Київ: Видавництво «АКОНІТ», 2008. Т.3 (П-Я). С. 656.
8. Маркітан Л.П. Філокартія історична. *Енциклопедія історії України*: Т. 10 (Т-Я). Київ : Наукова думка, 2013. С. 301.
9. Паур І.В. Поштова листівка з видами Кам'янця-Подільського (кінець XIX – початок XX ст.): історіографія питання. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта*. Серія історична. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2018. Вип. 14. С. 59–67.
10. Kotłowski J. Dawne pocztówki: historia, ikonografia, kolekcjonerstwo. Warszawa : Biblioteka Narodowa, 1998. 70 s.
11. Dunin-Wilczyński B., Kowalski W. Piękna nasza Polska cala... Pocztówki Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Lublin: Wydawnictwo Akademickie Wyższej Szkoły Społeczno-Przyrodniczej im. Wincentego Pola w Lublinie, 2007. 233 s.; Kreczmański R. Śladami starej pocztówki. Polskie Towarzystwo Krajoznawcze. Warszawa, 2007. 175 s.
12. Паур І.В. Вказана праця. С. 59–67.
13. Там само. С. 62.

14. Копилов С., Паур І. Кам'янець-Подільський на поштових листівках кінця ХІХ – початку ХХ ст.: історико-іконографічне дослідження: монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2019. 204 с.

The article analyzes the formation of phillocartie terminology in Ukrainian and Russian historiography, identifies the source-learning potential of the correspondence card (postcard) of the late 19th – early 20th centuries with views of Ukrainian cities for the development of modern historical science. It is noted that the postcard is the subject of study of a special historical discipline – historical philocartie. The basic functions and separate methods of studying postcards as a historical source are analyzed.

Key words: special historical disciplines, philocartie, pictorial sources, postcard, Kamianets-Podilskyi.

УДК 930.2:070]:37(477.43-21) «1944/1945»

Олександр Комарницький

доктор історичних наук, професор
(м. Кам'янець-Подільський)

ОСВІТНІЙ ПРОСТІР КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО У 1944-1945 рр.: НА МАТЕРІАЛАХ ГАЗЕТИ «ПРАПОР ЖОВТНЯ»

У статті на основі матеріалів газети «Прапор Жовтня» характеризується освітній простір Кам'янця-Подільського у перші роки після визволення міста. Зазначається, що у цей час розпочали працювати учительський інститут, політосвітній та індустріальний технікуми, ремісниче училище, педагогічна, акушерсько-фельдшерська та автомобільна школи, загальноосвітні школи. Для більшості з них характерними були матеріальні негаразди і слабе забезпечення кваліфікованими викладацькими і вчительськими кадрами.

Ключові слова: газета, інститут, студенти, учні, приміщення.

Кам'янець-Подільський має заворожуючу історичну та культурну спадщину, дивовижний симбіоз минувшини і сучасної цивілізації, переплетіння різних епох і культур, які забезпечують йому унікальність і велич, неповторний імідж міста-музею. Практично не дослідженим періодом в історії міста були перші роки після визволення міста від німецько-фашистських загарбників. Це складний період, коли потрібно було відновлювати економічну міць міста, піднімати з руїн житловий масив, реанімувати архітектурні пам'ятки.

У нашій публікації на основі матеріалів газети «Прапор Жовтня» (орган Кам'янець-Подільського міськкому КП(б)У та

виконкому міської ради депутатів трудящих) покажемо процес відновлення роботи закладів освіти міста після його визволення наприкінці березня 1944 р.

Влітку 1944 р. відновив свою роботу учительський інститут. У його складі функціонували історичний, мовно-літературний (український та російський відділи), фізико-математичний факультети. Директором почав працювати Валігура¹. 30 липня 1944 р. на сторінках газети опублікували оголошення про набір до вишу, який готував кадри вчителів для 5-7 класів неповної середньої і середньої шкіл. Термін навчання становив два роки². Інститут розмістили у двох будинках. В одному з них розмістився навчальний корпус (вул. Шевченка, 22), в іншому – гуртожиток, їдальня, квартири для викладачів. Адресу другого будинку встановити не вдалося. Наркомат освіти УРСР асигнував кошти на придбання літератури для бібліотеки, обладнання кабінетів і лабораторій. Працівники інституту подбали про придбання меблів, матеріалів для кабінетів хімії, фізики, природознавства, історії. Фонд бібліотеки на той час налічував 1500 книг. У читальні можна було почитати періодичну пресу. Викладацький склад становили працівники, які працювали у свій час у вишах Харкова, Воронежа, Києва, Дніпропетровська та інших міст. У 1944-1945 н.р. інститут мав працювати у складі одного першого курсу. Крім стаціонару було відновлено роботу заочного сектору (керівник – Король)³. Заклад мав великі труднощі із розселенням студентів. Зважаючи на це, 24 вересня 1944 р. було опубліковано оголошення про те, що виш потребував житлових кутків для студентів⁴. Першу сесію для студентів-заочників було проведено з 1 січня по 10 січня 1945 р. На навчання з'явилися 160 осіб. Заняття зі студентами проводили викладачі інституту кандидат наук Коновалов, доцент Геринчук та ін. Інститут брав на себе тягар за проплату за переїзд студентів та виплату квартирних коштів під час перебування на сесії. Студенти-заочники одержували гарячі сніданки та обіди за державними цінами. Керівництву закладу вдалося знайти відповідне приміщення для проживання заочників у с. Мікша, однак це їх не задовольнило і вони самостійно шукали житло у місті, а 18 осіб ночували у холодному приміщенні інституту. Заняття для них проводили в одній із середніх шкіл міста, яка неопалювалася. Студенти стаціонару працювали в іншому приміщенні⁵.

Перший випуск в інституті відбувся на початку серпня 1945 р. Дипломи вчителів української мови і літератури 5-7 класів отримали 20 студентів філологічного факультету⁶.

26 вересня 1945 р. було опубліковано допис, який негативно характеризує особу тодішнього директора інституту Белецького. Він запросив до вишу старшого викладача Запорізького педінституту С. Касюру, 60-річного інваліда другої групи, хворого на туберкульоз легень. Прибувши із сім'єю на нове місце роботи, обіцяної квартири він не отримав, через що цілий місяць «комфортабельно відпочивав» на голих столах аудиторії. Белецький заявив новоприбулому викладачу, що на його місце в нього вже був викладач⁷.

У місті відновив роботу ще один заклад освіти педагогічного профілю. 28 травня 1944 р. було оголошено про набір до педагогічної школи, яка знаходилася на вул. Лагерній, 35. На відміну від учительського інституту особам, які навчалися на I-III курсах у 1941 р., надавали право продовжити навчання. Крім того, на ці ж курси проводився добір студентів⁸. Заклад мав власні їдальню і гуртожиток, у якому у вересні 1945 р. проживали 110 студентів. Молодь мала можливість відвідувати заняття в історичному, літературному, хоровому, фізкультурному, педагогічному гуртках, гуртках закрійки і шиття. Останній з них був платним⁹.

На початку липня 1944 р. для підготовки кваліфікованих кадрів клубних працівників і працівників бібліотек у Кам'янці започаткували політосвітній технікум, який мав два відділи – бібліотечний і клубний. Це суперечить інформації, вміщеній на сайті Кам'янець-Подільського коледжу культури і мистецтв. Своє літочислення нинішній коледж розпочинає з 1 серпня. Бібліотечний відділ готував завідувачів районними і міськими бібліотеками, працівників центральних бібліотек. Випускники клубного відділу могли працювати інспекторами відділів народної освіти, директорами кінотеатрів, завідувачами будинків культури, будинків відпочинку, масовиками тощо. Основу викладацького складу становили випускники Московського інституту політосвіти¹⁰. 30 листопада 1944 р. директор закладу М. Фещук зазначав, що «згодніла, за роки німецької окупації до навчання, молодь знову сіла за столи в аудиторіях». Керівник розповідав також і про роботу молоді у складі політосвітнього, бібліотекознавчого, музично-хорового, літературного, драматичного, балетного і образотворчого гуртків¹¹. Покращувалося матеріальне ста-

новище закладу. Влітку 1945 р. йому надали ще одне навчальне приміщення. Вдалося обладнати гуртожиток на 60 осіб, кухню, їдальню, провести водогін та спорудити льох¹².

9 серпня 1945 р. на сторінках газети оголосили про набір до індустріального технікуму, що знаходився на вул. Чкалова, 5 (нині – будинок школи №2)¹³. Передбачалося, що у його структурі мали функціонувати три відділи – електро-механічний, механічний і технологічний. Заклад відремонтували і обладнали приміщення їдальні на 160 осіб¹⁴.

На початку липня 1944 р. було оголошено набір на I курс акушерсько-фельдшерської школи, яка мала працювати у складі двох відділів – акушерсько-фельдшерського і лаборантського¹⁵. План прийому становив 120 осіб¹⁶. Навчальний рік розпочався 1 жовтня. Керівництву вдалося повністю укомплектувати викладацький склад. 18 фахівців були кваліфікованими лікарями. Водночас, дошкуляли матеріальні негаразди. Школа не мала свого приміщення, через що не було відповідних площ для розміщення їдальні, бібліотеки, анатомічного музею. Крім того, частину приміщення школи владні органи передали протезній майстерні¹⁷.

У приміщенні колишньої музичної школи (вул. Ленінградська, 31) у жовтні 1944 р. розпочало свою роботу ремісниче училище. Воно готувало токарів, автослюсарів, слюсарів-інструментальників, електрослюсарів, ковалів, ливарників, модельників. Директором закладу призначили Н. Гарбера¹⁸. Училище мало невеличкий гуртожиток, у 5 кімнатах якого мешкали 34 студенти. Функціонувала бібліотека. Силами вихованців закладу облаштували спортивний майданчик, на якому мали можливість за графіком тренуватися дві футбольні й дві волейбольні команди. Вони брали участь у міській спартакіаді¹⁹.

Влітку 1944 р. обласний автоучбовий комбінат створив автошколу (директор – Й. Третько), що готувала шоферів III класу. Термін теоретичного і практичного навчання становив 2,5 місяці. Першими випускниками школи стали 30 осіб, серед яких були дві жінки. Навчатися приходилося в складних умовах: не вистачало інструкторів, незавершеним був ремонт навчального приміщення²⁰. 27 грудня 1945 р. відбувся черговий випуск шоферів. Того дня відповідні посвідчення отримали 68 хлопців і дівчат. Загалом, того року було підготовлено 158 шоферів, які поповнили Полонський, Славутський і Летичівський автозагони. Курсанти студіювали будову автомашин М-1, ГАЗ, ЗИС-5, ГАЗ-42, ЗИС-21,

правила дорожнього руху, проходили курс практичного водіння. Після закінчення теоретичного навчання вони проходили практику в автозагонах області²¹. Школа мала свій автопарк: 4 машини, на яких курсанти практично навчалися водіння, і одну машину в розрізі для наочного навчання²².

Навесні 1944 р. одразу ж після визволення міста відновили навчання у 9 загальноосвітніх школах у складі 1300 учнів. 8 шкіл були семирічними, а в школі №3 працювали 8 і 9 класи²³. Водночас, в одній із заміток за 3 вересня того ж року, зазначалося, що кам'янецькі школярі здобували знання у 7 школах: трьох середніх, двох неповних середніх і двох початкових²⁴. У січні 1945 р. у доповіді першого секретаря міськкому КП(б)У Бгатова знову йшлося про 9 шкіл, у яких студіювали 2115 учнів²⁵.

У перший навчальний рік після визволення міста складно було організувати освітній процес. У листопаді 1944 р. завідувачка міськвідділу освіти Ф. Гаєвська вимушена була визнати, що не було жодної школи, де було б виконано навчальний план. У деяких з них не виконання плану становило від 6 до 45 год. Ці та інші причини спричинили низьку успішність учнів, порушення трудової дисципліни. Очільниця звернула увагу і на те, що не було налагоджено ефективної співпраці між школою і батьками. Частина батьків взагалі не звертали увагу на дисципліну своїх дітей. Класні керівники відвідували сім'ї своїх вихованців для ознайомлення з їхніми побутовими та матеріальними умовами²⁶. У третій чверті 1944-1945 н.р. з 2099 учнів задовільно навчалися 1253. Усі інші мали незадовільні оцінки²⁷. До кінця навчального року кількість школярів зменшилася до 2061. З них перевели у старші класи 1391 учня. 254 учні залишили на повторний курс²⁸.

Функціонували заклади позашкільної освіти. 6 серпня 1944 р. було оголошено про набір до дитячої музичної школи, в якій у позаурочний час мали реалізовувати свої здібності діти від 8 до 15 років. Термін навчання становив 7 років. Школа мала відділи фортепіано, скрипки, віолончелі, духових та народних інструментів²⁹. Невдовзі після відкриття, 17 грудня відбувся перший академічний концерт, учасниками якого були учні всіх класів. Юні піаністи та скрипалі майстерно виконували твори П. Чайковського, Е. Гріга, Ф. Шуберта, Й. Брамса та ін.³⁰

Для дітей-«переростків», які в умовах німецької окупації не мали змоги здобути середню освіту, створили вечірню

школу робітничої молоді, в якій вони навчалися без відриву від виробництва³¹. Перший контингент школи, яка розпочала свою роботу 1 жовтня 1944 р., становив близько 200 учнів. Чимало з них не завершили навчання, хоча навчатися мали бажання. Причини слід шукати не в особистій площині. Значною мірою це було продиктовано незадовільною роботою самої школи. У ній постійно змінювалося керівництво (у жовтні-грудні 1944 р. по чергово заклад очолювали три директори). Спостерігалася велика плинність учителів, через що учні не мали змоги систематично засвоювати матеріал. Заняття проводилося лише з двох дисциплін і то не регулярно. Мали місце матеріальні і господарські негаразди³². 27 липня 1945 р. розпочалася екзаменаційна сесія, до якої допустили лише 21 особу³³.

Після визволення міста відновили свою роботу дитсадки, одні з перших з яких запрацювали на Польських і Руських фільварках. Тут створили групи для дітей молодшого і старшого віку³⁴. На початку 1945 р. у місті працювали 5 дитсадків³⁵.

Таким чином, газета «Прапор Жовтня» є важливим джерелом для вивчення освітнього простору міста у перші роки після його визволення. У цей час розпочали працювати учительський інститут, політосвітній та індустріальний технікуми, ремісниче училище, педагогічна, акушерсько-фельдшерська та автомобільна школи, загальноосвітні школи. Для більшості з них характерними були матеріальні негаразди та слабе забезпечення кваліфікованими викладацькими і вчительськими кадрами.

Примітки:

1. Атаманюк О. Учительський інститут відновлює роботу // Прапор Жовтня. Кам'янець-Подільський, 1944. 18 травня. №38. С. 2.
2. Кам'янець-Подільський державний учительський інститут // Прапор Жовтня. 1944. 30 липня. №59. С. 2.
3. Георгієвський В. Поновив роботу учительський інститут // Прапор Жовтня. 1944. 14 вересня. №72. С. 1.
4. Житлові кутки // Прапор Жовтня. 1944. 24 вересня. №75. С. 2.
5. Грішко О. Зимові сесії заочників // Прапор Жовтня. 1945. 11 січня. №4 (106). С. 2.
6. Перший випуск в учительському інституті // Прапор Жовтня. 1945. 3 серпня. №67 (169). С. 1.
7. Вік. Тор. Як Белецький створює умови // Прапор Жовтня. 1945. 26 вересня. №87 (189).
8. Кам'янець-Подільська педагогічна школа // Прапор Жовтня. 1944. 28 травня. №41. С. 2.

9. В педшколі // Прапор Жовтня. 1945. 26 вересня. №87 (189). С. 2.
10. Борисова О. Політосвітній технікум // Прапор Жовтня. 1944. 6 липня. №52. С. 2.
11. Фещук М. Повноцінним життям // Прапор Жовтня. 1944. 30 листопада. №94. С. 2.
12. Фещук М. Технікум політосвіти в новому навчальному році // Прапор Жовтня. 1945. 21 жовтня. №98 (200). С. 2.
13. Кам'янець-Подільський індустріальний технікум Наркомату промисловості будівельних матеріалів СРСР // Прапор Жовтня. 1945. 9 серпня. №70 (172). С. 2.
14. Студентська їдальня // Прапор Жовтня. 1946. 9 січня. №5 (234). С. 3.
15. Кам'янець-Подільська акушерсько-фельдшерська школа // Прапор Жовтня. 1944. 6 липня. №52. С. 2.
16. Горбенко Ф. Радянська молодь вступає до медичної школи // Прапор Жовтня. 1944. 7 вересня. №70. С. 2.
17. Хмаренко Г. Учебний рік в медшколі // Прапор Жовтня. 1945. 5 жовтня. №91 (193). С. 2.
18. Гарбер Н. Зразково провести призов до ремісничого училища // Прапор Жовтня. 1944. 5 жовтня. №78. С. 1; Оголошення виконкому Кам'янець-Подільської міської ради депутатів трудящих // Прапор Жовтня. 1944. 8 жовтня. №79. С. 2.
19. Щерба В. Дамо батьківщині висококваліфіковане поповнення // Прапор Жовтня. 1945. 13 липня. №59 (161). С. 1.
20. Третько Й. І. Підготовка кадрів шоферів // Прапор Жовтня. 1944. 25 жовтня. №84. С. 2.
21. Бойко П. Підготовка кадрів шоферів // Прапор Жовтня. 1946. 5 січня. №3 (232). С. 1.
22. Миколук В. Напередодні державних екзаменів // Прапор Жовтня. 1945. 26 березня. №47 (276). С. 2.
23. Атаманюк О. В школах міста почалося навчання // Прапор Жовтня. 1944. 5 травня. №34. С. 4.
24. Любити школу, берегти її честь! // Прапор Жовтня. 1944. 3 вересня. №69. С. 2.
25. Швидше ліквідувати наслідки варварського хазайнування німецьких загарбників // Прапор Жовтня. 1945. 18 січня. №6 (108). С. 2.
26. Гасвська Ф. До підсумків першої чверті // Прапор Жовтня. 1944. 26 листопада. №93. С. 1.
27. Покращити учбово-виховну роботу // Прапор Жовтня. 1945. 4 березня. №19 (121). С. 2.
28. Савенко Ф. І. Добре підготуємо учнів до здачі осінніх іспитів // Прапор Жовтня. 1945. 12 серпня. №71 (173). С. 2; Серпнева нарада вчителів // Прапор Жовтня. 1945. 29 серпня. №77 (179). С. 1.
29. Кам'янець-Подільська дитяча музична школа // Прапор Жовтня. 1944. 6 серпня. №61. С. 2.
30. Колтуновський О. Перший концерт // Прапор Жовтня. 1944. 21 грудня. №100. С. 2.

31. Антонецька Є. А. Вечірня школа робітничої молоді // Прапор Жовтня. 1944. 17 вересня. №73. С. 2.
32. Руденко С. Більше увага вечірній школі // Прапор Жовтня. 1944. 21 грудня. №100. С. 2.
33. Шаферман М. В школі дорослих // Прапор Жовтня. 1945. 31 липня. №66 (168). С. 2.
34. Погребняк О. Нові дитсадки // Прапор Жовтня. 1944. 1 червня. №42. С. 2.
35. Дитячі садки міста // Прапор Жовтня. 1945. 11 січня. №4 (106). С. 2.

The article characterizes the educational space of Kamianets-Podilskyi in the first years after the liberation of the city on the basis of the materials of the newspaper «October Flag». It is noted that at this time the teachers' institute, political education and industrial colleges, craft school, pedagogical, obstetric and paramedic and automobile schools, secondary schools began to work. Most of them were characterized by financial difficulties and poor provision of qualified teaching and teaching staff.

Key words: newspaper, institute, students, pupils, premises.

УДК 378.4(477.43-21):02+002.2](082.1)

Людмила Климчук
кандидат історичних наук
(м. Кам'янець-Подільський)

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК БІБЛІОТЕКИ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА З ПИТАНЬ КНИГОЗНАВСТВА ТА БІБЛІОТЕКОЗНАВСТВА

У статті проаналізовано зміст заснованого у 2008 році збірника «Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство». Схарактеризовано його структуру, рубрики та тематику публікацій. Висвітлено внесок науковців-істориків, бібліотечних фахівців, краєзнавців у розвиток досліджень з історії бібліотек, бібліотечної справи, документознавства та інформаційної діяльності.

Ключові слова: науковий збірник, «Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство», історія бібліотек, бібліотечна справа, книгознавство, документознавство, інформаційна діяльність.

Видання, що випускають бібліотеки зміцнюють її престиж, привертають увагу спільноти саме як до науково-інформаційної структури закладу вищої освіти та сприяють оперативному розкриттю інформаційного ресурсу книгозбірні.

Осмислюючи важливість даного напрямку діяльності, фахівці бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (далі – К-ПНУ) започаткували низку серійних видань та працюють над їх випуском, а саме: «Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство», «Постаті в освіті і науці», «Календар знаменних і пам'ятних дат Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка», «Хмельниччина краєзнавча», «Періодичні видання в бібліотеці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка».

Мета статті – проаналізувати зміст збірника «Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство» як видання, що містить теоретичні узагальнення й практичний досвід з історії бібліотек та бібліотечної справи, охарактеризувати колектив авторів та тематику їх публікацій, проаналізувати трансформаційні зміни рубрик видання упродовж 2008–2020 рр.

З метою поширення практичного досвіду, теоретичного узагальнення проблем бібліотекознавства та книгознавства, публікації тез та доповідей науково-практичних конференцій, які проводяться на базі бібліотеки університету, а також оприлюднення бібліографії, рецензій, критичного матеріалу започатковано збірник «Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство». Ініціаторами створення стали доктор історичних наук, професор О. Завальнюк та доктор історичних наук, професор В. Прокопчук. Упродовж 2008–2020 рр. друком вийшло п'ять випусків.

Науковий збірник висвітлює питання становлення та розвитку бібліотечних установ, теорії та практики бібліотекознавства, актуальних питань книгознавчих і документознавчих досліджень в Україні. Статті наукового збірника різнопланові, одні – підсумовують та аналізують уже напрацьоване, інші – зазначають, на які аспекти ще слід звернути увагу.

Перший випуск «Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство» побачив світ у 2008 році. До нього увійшли 65 доповідей і повідомлень Міжнародної науково-практичної конференції «Бібліотека вищого навчального закладу – центр науково-інформаційного забезпечення підготовки національних кадрів», яка відбулася 20–21 вересня 2007 року на базі

наукової бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, а також бібліографію, рецензії, документи і матеріали, що стосуються діяльності бібліотеки, проблем бібліотекознавства та книгознавства. Випуск містить публікації 56 авторів серед яких 13 (20%) – дописи працівників бібліотеки університету (табл. 1)¹.

У другому випуску збірника (2010) подано 82 доповіді і повідомлення Міжнародної науково-практичної конференції «Роль і функції бібліотек вищих навчальних закладів у контексті модернізації освіти», що відбулася 7-8 жовтня 2010 року на базі наукової бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка². Збірник містить матеріали 71 автора, з них – 21 (25%) публікації фахівців бібліотеки К-ПНУ імені Івана Огієнка (табл. 1).

Наступний випуск видання вийшов друком у 2013 році та присвячений 140-річчю від дня народження Степана Сірополька. До збірника увійшли 61 доповідь і повідомлення Всеукраїнської науково-практичної конференції «Степан Сірополько – освітянин, науковець, бібліотекознавець», яка відбулася на базі бібліотеки університету 21 червня 2012 року (табл. 1)³.

Четвертий та п'ятий випуски містять матеріали Всеукраїнських науково-практичних конференцій «Університетські бібліотеки в сучасному інформаційному просторі» (23 квітня 2015 р.) та «Університетські бібліотеки: історія, досвід та перспективи розвитку» (27-28 вересня 2018 р.) організатором яких стала книгозбірня університету (табл. 1)^{4,5}.

Упродовж 2008–2018 рр. на сторінках збірника опубліковано 339 статей, серед яких 124 – публікації працівників бібліотеки, що становить 36,5% друкованого матеріалу. За роки виходу наукового збірника у ньому надрукували матеріали 195 авторів, серед яких – 31 (15,8%) публікації фахівців книгозбірні університету.

Таблиця 1.

Статистичні відомості

№	Рік випуску	К-ть сторінок	К-ть рубрик	К-ть авторів	К-ть публікацій	К-ть публікацій працівників б-ки К-ПНУ
1	2008	400	8	56	65	13 (20%)
2	2010	648	9	71	82	21 (25%)
3	2013	328	7	48	61	25 (41%)
4	2015	396	10	71	82	37 (45%)
5	2018	268	8	54	49	15 (30%)

Безсумнівно, головним суб'єктом видавничого процесу є редакційна колегія збірника, склад якої презентує видання, його статус та рівень поміж інших профільних видань. Склад редколегії збірника час від часу змінювався. У 2008–2010 рр. (1-2 вип.) редакційна колегія нараховувала – 12 осіб. У 3 випуску (2013 р.) до редколегії входять 11 осіб, у 4 випуску (2015 р.) – 13. Сучасна редколегія, яку очолює доктор історичних наук, професор, ректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка С. Копилов складається з 9-и осіб, серед яких відомі фахівці, доктори історичних наук, професори О. Завальнюк, В. Прокопчук, О. Федьков, О. Комарницький та інші вчені-історики, які своїми знаннями, науковим авторитетом значною мірою впливають на формування структурних підрозділів часопису. А наукомістськість матеріалів журналу свідчить про високий рівень вимог до поданих статей, дописувачами яких є автори з науковим ступенем кандидата і доктора наук, працівники провідних вітчизняних та іноземних бібліотек, наукових бібліотек закладів вищої освіти або є аспірантами та докторантами.

Проаналізувавши авторський колектив збірника, ми виокремили групу дослідників, чия кількість опублікованих статей значно перевершує решту дописувачів. До їх числа входять відомі науковці, краєзнавці, працівники бібліотеки університету, які сприяють розвитку бібліотечної справи та книгознавства, а саме: О. Айвазян, О. Завальнюк, С. Кантлін, Т. Кароєва, Л. Климчук, О. Комарницький, Н. Крючкова, Т. Опря, В. Прокопчук, Л. Резнічук, Л. Ситник, Ю. Телячий та ін.

Значний доробок (15 статей) мають В. Прокопчук, доктор історичних наук, директор бібліотеки університету (2004–2015 рр.) та Т. Опря, завідувач інформаційно-бібліографічного відділу бібліотеки К-ПНУ (2002–2020 рр.). Віктор Степанович у публікаціях висвітлює розвій бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, деталізує постаті керівників та працівників бібліотеки, характеризує розвиток краєзнавства та діяльність краєзнавчих організацій на теренах Поділля, а також друкує низку рецензій на публікації науковців. Т. Опря розкриває інформаційно-бібліографічну діяльність книгозбірні університету та аналізує її бібліографічну продукцію, що створюють підрозділи бібліотеки.

Чисельний актив матеріалів (10 статей) має у своєму доробку Л. Резнічук, завідувач відділом абонементів та читаль-

них залів бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, інтереси якої знаходяться у площині досліджень розвитку інформаційного ресурсу бібліотеки університету. Авторка висвітлює культурно-освітню діяльність книгозбірні та організацію процесів обслуговування підрозділами бібліотеки.

Науковий доробок з 6 публікацій належить О. Айвазян. Тематика статей Олени Борисівни, кандидата історичних наук, директора наукової бібліотеки Хмельницького національного університету (далі – НБ НХУ) присвячена історії бібліотек та бібліотечної справи на Поділлі, а також розвитку НБ ХНУ.

Т. Кароєва (Соломонова), доктор історичних наук, доцент Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського опублікувала 5 статей, у яких предметно досліджено становлення та розвиток регіонального краєзнавства та його документальних ресурсів, а саме: історичної літератури в приватних бібліотеках Поділля кінця XVIII – початку XX ст. (за матеріалами ВОУНБ ім. К. Тімірязєва) та народні бібліотеки (на прикладі Вінницького повіту Подільської губернії). Склад представлених дослідницею матеріалів є багатограним, присвяченим історичному краєзнавству та його джерельній бази.

Науковий доробок з 5 публікацій належить науковцям О. Завальнюку та Ю. Телячому. Олександр Завальнюк, доктор історичних наук, професор кафедри історії України К-ПНУ на шпальтах збірника розкриває передісторію будувannya університету в Кам'янці-Подільському у 1918–1920 рр., публікує результати дослідження проблеми перших українських державних університетів – Київського і Кам'янець-Подільського, висвітлює проблеми формування їх бібліотек, аналізує діяльність С. Сірополка та його внесок у розвиток фундаментальної бібліотеки Кам'янець-Подільського державного українського університету. Фонди бібліотек і архівів досліджує та висвітлює у публікаціях на сторінках збірника Ю. Телячий, проректор Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, доктор історичних наук, професор.

У збірнику вдало поєднано різнопланову проблематику з історії бібліотечної справи та розвитку краєзнавства Поділля, становлення та функціонування бібліотеки К-ПНУ, висвітлено постаті у царині бібліотечної справи. Зазначимо, що п'ятий випуск збірника значно розширює тематику публікацій дослідників та подає статті з питань академічної добро-

чесності, трансформації ціннісних орієнтирів суспільства в інформаційному середовищі та використання соціальних мереж як комунікаційної платформи. Сучасна тематика статей сприяла створенню нової рубрики.

Упродовж 2008–2020 рр. існування збірника загалом утворено 23 рубрики (табл. 2). Збірник містить постійні та змінні назви рубрик (останніх більше – 13 (56%)), однак їх кількість у кожному номері різна – від 7 до 10 (табл. 2). До постійних рубрик можна віднести такі: «Історія становлення та розвитку бібліотечної справи в Україні» (1-4 вип., започаткована 2008 р.), «Бібліотечне краєзнавство та історико-регіональні дослідження» (1-5 вип., започаткована 2008 р.), «Традиції та інновації в діяльності бібліотек» (2-5 вип., започаткована 2010 р.), «Наші ювіляри» (у 2-5 вип., започаткована 2010 р.), «Критика. Бібліографія» (2-4 вип., започаткована 2010 р.).

Таблиця 2.

Назви рубрик наукового збірника

№	Назва	Випуск
1.	До 135 річчя від дня народження С. Сірополка	1
2.	Видатні постаті в царині бібліотечної праці	1; 2
3.	Історія становлення та розвитку бібліотечної справи в Україні	1; 3; 4
4.	Бібліотечне краєзнавство та історико-регіональні дослідження	1; 2; 4; 5
5.	Університетська бібліотека: традиції, проблеми та перспективи	1
6.	Інноваційні технології в діяльності бібліотек	1
7.	Творчий доробок попередників. Передрук	1; 2; 3
8.	Додатки (документи і матеріали, хроніка, критика, бібліографія)	1
9.	Бібліотечна справа в Україні: історія становлення і розвитку	2
10.	Традиції та інновації в діяльності бібліотек ВНЗ	2; 3; 4
11.	Наукове обґрунтування і раціональне використання фондів – важливий напрям діяльності бібліотек	2
12.	Хроніка	2; 3;
13.	Наші ювіляри	2; 3; 4; 5
14.	Критика, бібліографія	2; 3; 4
15.	До 140-річчя від дня народження Степана Сірополка	3
16.	Постаті в царині бібліотечної справи	4
17.	Удосконалення традиційних форм і методів бібліотечної діяльності	4

18.	З творчого доробку попередників	4; 5
19.	Творчий доробок працівників бібліотеки	4; 5
20.	Історія становлення та розвитку бібліотек України. Постаті в царині бібліотечної справи	5
21.	Збереження, формування та використання бібліотечних фондів – важливий напрям роботи бібліотек	5
22.	Традиційні та інноваційні методи бібліотечної діяльності	5
23.	Бібліотека – комунікативно-інформаційне середовище	5

У 2018 році започатковано рубрики «Бібліотека – комунікативно-інформаційне середовище» та «Збереження, формування та використання бібліотечних фондів – важливий напрям роботи бібліотек», які відповідають напрямам сучасних досліджень. Також простежується тенденція перефразування назв рубрик. Наприклад: «Історія становлення та розвитку бібліотечної справи в Україні» змінено на «Бібліотечна справа в Україні: історія становлення і розвитку»; «Видатні постаті в царині бібліотечної праці» змінено на «Постаті в царині бібліотечної справи»; «Традиції та інновації в діяльності бібліотек ВНЗ» змінено на «Удосконалення традиційних форм і методів бібліотечної діяльності» та «Традиційні та інноваційні методи бібліотечної діяльності»; «Творчий доробок попередників. Передрук» змінено на «З творчого доробку попередників».

Зазначимо, що з кожним випуском покращувалось оформлення та змістовне наповнення видання. Збірник «Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство» з плином часу не втрачає своєї актуальності, він і сьогодні слугує важливим інформантом про стан регіональних досліджень з історії бібліотек та бібліотечної справи, персоналій, бібліотечного краєзнавства, залишається носієм ідей національно-культурної розбудови та розвитку. Видання підсумовує та узагальнює досвід уже набутого та прагне до подальшого розвитку бібліотекознавства та книгознавства.

Отже, збірник «Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство» безпосередньо є вагомим виданням, яке задовольняє інформаційні запити із питань бібліотекознавства, документознавства, джерелознавства, культури, науки, освіти та архівної справи. Це видання не тільки

популяризує й розв'язує актуальні проблеми з бібліотечної справи та книгознавства, але й сприяє гуртуванню загалу вчених і бібліотечних фахівців з єдиною метою вдосконалення діяльності сучасних документально-інформаційних установ.

Примітки:

1. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету / Кам'янець-Подільський національний університет, Наукова бібліотека; редкол.: О. М. Завальнюк (голова), В. С. Прокопчук (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Поділ., 2008. 400 с. (Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство; вип. 1).
2. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка ; редкол.: О. М. Завальнюк (голова), В. С. Прокопчук (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. 648 с. (Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство ; вип. 2).
3. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка; редкол.: С. А. Копилов (голова), В. С. Прокопчук (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Поділ., 2013. 328 с. (Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство; вип. 3).
4. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка ; редкол.: С. А. Копилов (голова), В. С. Прокопчук (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Поділ., 2015. 396 с. (Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство; вип. 4).
5. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка; редкол.: С. А. Копилов (голова), Л. В. Климчук (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Поділ., 2018. 268 с. (Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство; вип. 5).

The article analyzes the collection «Scientific works of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University. Series: Library Science. Book Science», its structure, rubrics and topics of publications are characterized. The contribution of scientists, librarians, local historians to the development of research in the history of libraries, librarianship, document science and information activities is highlighted.

Key words: scientific collection, «Scientific works of the Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University. Series: Library Science. Book Science», history of libraries, library business, book science, document science, informational activity.

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94(438):355(477) «1648»

Олександр Юга

кандидат історичних наук,
старший викладач
(м. Кам'янець-Подільський)

КОЗАЦЬКА ПРОБЛЕМА В ПОЛІТИЧНІЙ СВІДОМОСТІ ВЛАДНОЇ ВЕРХІВКИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (ЛЮТИЙ – ЧЕРВЕНЬ 1648 Р.)

У статті проаналізовано специфіку сприйняття владною верхівкою Речі Посполитої сутності козацької проблеми першої половини 1648 р. через призму тогочасної політичної свідомості її представників.

Ключові слова: Річ Посполита, владна верхівка, шляхта, козацька проблема, політична свідомість, сарматська ідеологія.

Із часу утворення у 1569 р. Речі Посполитої, коли більшість українських земель (Волинь, Підляшшя, Брацлавщина, Київщина) відійшли від Литви до Корони Польської, перед її політичною верхівкою постала необхідність вироблення відповідного ставлення до козацтва. Особливо гостро козацька проблема постала в 1591-1596 рр. – час розгортання перших козацьких повстань, адже саме тоді Військо Запорозьке обґрунтовує перед королем ідею непідлеглості владі прикордонних старост і воєвод та стає на шлях формування «альтернативних владних структур»¹. Зростання політичної свідомості реєстровиків викликало занепокоєння у Варшаві, де навіть поширювалися чутки про наміри козаків «заснувати нову республіку» на чолі з «князем» С. Наливайком². На початку XVII ст. Військо Запорозьке посилює діяльність у напрямі відстоювання своїх прав та привілеїв, наданих попередніми королями, більше того, поступово виходило за межі лише своїх станових інтересів та наближалось до ролі репрезентанта національних інтересів українського соціуму³, що розширювало зміст «козацької проблеми».

Виникає запитання – яким чином реагувала на змінність суспільно-політичної ситуації на підвладних Речі Посполитій українських теренах її владна верхівка – усвідомлювала їх сутність (якщо так, то наскільки глибоко) чи ігнорувала (якщо так, то з яких причин)?

Зазначимо, що упродовж останньої третини XVI ст. – першої половини XVII ст. річпосполитська політична еліта відмовлялася сприймати козацтво як повноправних (на рівні зі шляхтою) «членів Речі Посполитої»⁴, ігноруючи таким чином «останнє слово політики компромісу козащини з польським державним організмом»⁵. Окремі представники владних кіл навіть вважали, що «краще, щоб на тих місцях (проживання козацтва – О. Ю.) росла кропива, ніж розмножувалися зрадники й. к. м. і Речі Посполитої»⁶. Несприйняття козацтва як окремого стану пояснювалося значною мірою утвердженням у політичній свідомості правлячої верстви Речі Посполитої ягелонської традиції, у якій «не залишалося місця для Русі як для рівноправного політичного партнера»⁷. Натомість, починаючи з 1630-х рр. козацтво почало сприймати себе «політичним народом», рівноправним зі шляхтою, легітимізованим виразником і захисником «прав і свобод» всієї «руської (української) нації»⁸.

Проте, попри зростання політичної свідомості козацтва як репрезентанта уже загальнонаціональних, а не вузько станових інтересів, що було помітно з вимог до королівського уряду упродовж першої половини XVII ст., козацькі заворушення початку 1648 р. на Запорозжжі були сприйняті більшістю представників владних кіл Речі Посполитої як типове чергове козацьке повстання⁹. Хоча, окремі з них, як от коронний гетьман М. Потоцький, вбачали справжній задум козаків у тому, «щоб самостійно панувати на Україні, укласти договори з іноземцями й сторонніми правителями, і чинити все, що лише захочеться їх волі і бажанню»¹⁰. Такий висновок урядовець зробив на підставі ознайомлення з вимогами повсталих козаків, які передбачали відновлення давніх прав і вольностей, усунення з полків полковників і старшин польського походження, натомість дозволити обирати їх з «їхнього (руського) народу», дозвіл на здійснення морського походу та виведення польського війська із Задніпров'я і козацького регіону Правобережжя й ліквідації тут органів влади Речі Посполитої¹¹. Але ознайомлення з вимогами не спричинило адекватної реакції на нові суспільно-політичні реалії на українських теренах у контексті пошуку компромісів. Навпаки, сприймалися як «ультиматум з козацької сторони»¹², а тому ставку було зроблено на силовий сценарій. Причому, пояснюючи причини організації військового походу на Запорозжжя, коронний гетьман зазначав, що змушений був здійс-

нити його на прохання шляхти та магнатів «до погашення згубного вогню поспішити». Тобто діяв у контексті вже традиційної для шляхетського стану сарматської ідеології, яка спонукала ревно стежити за тим, щоб не допустити якнайменшого приниження (у свідомості самої шляхти) шляхетського гонору, що вбачалося навіть у самій можливості поступок повсталим. Як зазначають дослідники, упродовж XVI – XVII ст. у Речі Посполитій відбувався процес формування особливого різновиду шляхетської «сарматської» культури з її ідеалізацією річпосполитського політичного устрою, лицарських чеснот, ратних звичаїв та «істинної» католицької віри¹³.

Зауважимо, що окрім ідеалізації, відстоювання й оберігання шляхетської демократії («золотої вольності»), що становила основу тогочасної річпосполитської політичної системи, важливою причиною політики шляхти і магнатів у напрямі недопущення жодних поступок козацтву була економічна зацікавленість в українських землях. Як влучно зауважив М. Грушевський, основна мета шляхти – «аби тільки на дозвіллі розширяти свої слободи і фільварки по обох сторонах Дніпра, не боячися опозиції покаячених непослушних». Тому, виходячи з власного світогляду і користі, шляхта вважала за краще «тримати козачину на короткім шнурі»¹⁴.

Значно іншим було сприйняття подій королем Владиславом IV, який вважав, що козацький виступ спричинений переслідуваннями магнатів і шляхти та пов'язаний з підготовкою до чорноморського військового походу. Річ у тім, що однією з ключових цілей короля було зміцнення власних позицій у політичному житті Речі Посполитої, а також і на загальноєвропейських теренах. Одним з засобів досягнення визначеної мети був задум турецької війни, яка б, «при щасливих результатах», зміцнила його владу в країні¹⁵. Коли ж шляхта у 1646 р. виступила проти цього плану, він «повернув погляд у бік козаків»¹⁶, тобто вирішив скористатися їх допомогою для реалізації своїх політичних цілей. Задля цього пообіцяв відновити «старі козацькі вольності» (отримані від його попередників – О. Ю.), збільшити реєстр до 12 тисяч осіб й, очевидно, надати козацькому регіонові окремий статус¹⁷. У контексті розробленого сценарію Владислав IV вважав, що лютневі заворушення на Запорозжжі якраз і спричинені підготовкою до морської виправи, а тому наказав коронному гетьману пропустити козаків на море та не просуватися з військом вглиб України¹⁸.

Специфіка політичної свідомості короля зумовлювалася особливостями організації політичного життя Речі Посполитої, де шляхта монополізувала в своїх руках усі владні повноваження: король був позбавлений права видавати закони без згоди сейму, будь-які зміни до законів та введення нових законодавчих актів мав узгоджувати з обома палатами сейму – посольською ізбою і сенатом, а у 1573 р. шляхта здобула право брати участь у виборах короля, що фактично перетворило Річ Посполиту на шляхетську республіку. Окрім того, утвердження в політичному житті принципу «*liberum veto*», за яким усі рішення сейму могли бути прийняті тільки за одностайної згоди всіх делегатів, стало зручним інструментом політичних маніпуляцій шляхти¹⁹. Водночас, політичний імунітет шляхти підсилювали також принципи «*Pacta Conventa*»*, які обмежували свободу політичних кроків короля. Невиконання ж зобов'язань з його боку давало шляхті право на легітимний спротив шляхом оголошення «рокошу» (повстання) та створення конфедерації, постанови котрої мали силу сеймових ухвал²⁰.

Будучи в таких політичних реаліях, Владислав IV дійсно значні надії покладав на мілітарну силу Війська Запорозького. Із планами короля був добре знайомий канцлер Є. Оссолінський, який також виступав за боротьбу з турками, яка мала відбуватися в рамках «християнської ліги» проти Османської імперії, до котрої повинні були ввійти і козаки²¹. Тому, дізнавшись про події на Запорозжжі, не бачив у них нічого небезпечного для Речі Посполитої. Він вважав, що Б. Хмельницький, таємно агітуючи і вербуючи козаків на війну з Туреччиною, зазнав у зв'язку з цим переслідувань з боку магнатів і шляхти, котрі виступали проти королівських планів, а відтак, змушений був втекти на Запорозжжя, звідки і мав намір здійснити похід на Чорне море²². Подібною була і реакція брацлавського воєводи А. Киселя, який також був обізнаний з планами «турецької війни» Владислава IV і навіть брав участь у їх реалізації (у 1647 р. очолював посольство до Москви, яке мало завершити справу формування антитатарського союзу)²³.

Водночас, з розвитком подій окремі урядовці, які знали про політичні задуми короля, почали переосмислювати характер і сутність козацького повстання. Як свідчать джерела, А. Кисіль на початку квітня не виключав і збройної розправи

* Угода між шляхтою і новообраним королем (по суті – присяга короля шляхті), підписання якої було умовою обрання на трон і за якою чітко визначалися зобов'язання монарха.

над повстанцями і навіть готовий був надіслати на допомогу свою «убогу жменю людей»²⁴. Такі висловлювання воєводи можна пояснити тим, що, як і значна частина шляхти та магнатів, він володів маєтностями на українських землях. Зрозуміло, під час перебігу козацького повстання, до якого приєднувалися селяни й міщани, існувала небезпека їх руйнації, а відтак втрати важливих засобів накопичення матеріальних цінностей. Цілком природно, що це викликало обурення й різкий тон і в брацлавського воєводи. Тому, окрім власних економічних мотивів, він усвідомлював, що події на Запорозжжі уже вийшли за межі підготовки морської виправи і якщо повстання поширюватиметься, то це матиме великі проблеми для всієї Речі Посполитої.

Прихильники політики Владислава IV, прагнучи вже в умовах розгортання повстання використати королівський план турецької війни для припинення козацьких заворушень (переорієнтувати їх на зовнішнього ворога²⁵), відзначали, що якби М. Потоцький у той момент схвалив похід на море, це напевно відвернуло б козацтво від агітації Б. Хмельницького, послабило його союз з татарами і дозволило б уникнути Речі Посполитій усієї пізнішої небезпеки²⁶. Однак М. Потоцький виступав за приборкання козацтва силою. Він був переконаний, що Б. Хмельницький насправді добивається того, щоб жити «в стародавній сваволі, а ті святі постанови Речі Посполитої (Ординація 1638 року – О.Ю.), аби були ліквідовані»²⁷. Прагнення коронного гетьмана не допустити морського походу можна пояснити, мабуть, і тим, що він, пам'ятаючи обурення, викликане в шляхетських колах військовими задумами короля, не хотів накликати на себе нарікань і звинувачень з боку магнатів та шляхти в тому, що дозволив козакам похід на море.

Погоджуємось із висловленими в історіографії міркуваннями, що Владислав IV, Є. Оссолінський і А. Кисіль недооцінювали повстання на Запорозжжі, фактично ігнорували небезпечну для Речі Посполитої можливість укладення воєнного союзу козаків із кримським ханом і перспективу поширення повстання «на волості»²⁸. Як зазначала польська дослідниця С. Охманн, коли воно розпочалося, виходячи з переконання, що мало винятково соціально-релігійний характер, а не політичний, помірковані сили сподівалися «заспокоїти козаків за допомогою адміністративних заходів». Головна роль у цій справі відводилася королю як найвищому авторитетові в очах козацтва, який мав гарантувати їм поступки²⁹. Тому й

існувала впевненість у безпечності козацького виступу для Речі Посполитої. Проте, на нашу думку, зважаючи на слабкість влади Владислава IV, гарантування ним «козацьких вольностей» практично було неможливим, інша справа, що король справді користувався авторитетом у козацькому середовищі та справді прагнув скористатися його мілітарним потенціалом для посилення своєї політичної ваги.

Як відомо, сподівання шляхти на успіх військового походу на Запорозжя не виправдалися. Вже після битви біля Жовтих Вод М. Потоцький, вважаючи ситуацію надзвичайно критичною, просив канцлера порадити королю, «щоб поспішав з посполитим рушенням», інакше – «кінець республіці»³⁰, а значить і шляхетським «золотим вольностям».

Починаючи з другої половини травня 1648 р. внутрішньополітичне становище Речі Посполитої дійсно почало помітно погіршуватися. Це пояснювалося двома чинниками: по-перше – смертю 20 травня короля Владислава IV (як зазначав М. Грушевський «як пильно не обмежувала польська шляхта протягом цілого століття права, впливи і компетенції короля, все-таки його особа значила дуже багато»³¹), а по-друге – поразками польських військ біля Жовтих Вод і під Корсунем, адже вони завершили період «золотого спокою»*. Як зазначав А. Кисіль, «квітнуча спокоєм вітчизна зів'яла», натомість розпочиналася «страшна переміна справ»³².

До обрання нового короля управління країною зосередилося в руках примаса М. Лубенського і канцлера Є. Оссолінського. До Варшави почали надходити відомості про поразки польських військ³³. Дізнавшись про них, А. Кисіль вважав, що такого розвитку подій можна було уникнути, якби М. Потоцький прислухався до його порад «поводитися з ними (повсталими козаками – О. Ю.) лагідніше»³⁴. Отже, натрапляємо на звинувачення прихильників жорсткої політики щодо козацтва у трагічних для Речі Посполитої подіях травня 1648 р. Зауважимо, що навіть папський нунцій Д. Торрес вважав, що краще було дозволити козакам похід на Чорне море та уникнути в такий спосіб повстання³⁵.

Важливо зазначити, що травневі перемоги внесли зміни і в бачення Б. Хмельницьким подальших взаємин державного організму Речі Посполитої з Військом Запорозьким. Так,

* Символічна назва періоду в історії Речі Посполитої з 1638 до 1648 рр., час відносного миру (спокою) після придушення повстання Я. Остринина й Д. Гуні.

після Корсунської битви у листі до білоцерківського підстарости Чорного від 27 травня, гетьман чітко розмежовує два народи, протиставляючи «нас» польському народові як «зовсім іншої, відмінної державної сфери»³⁶. Так, у листі зазначено: «нехай з нами воля Найвищого пана Бога діється, а його кор. мость, пан наш милостивий, дай Боже аби довголітно над народом польським і над нами панував»³⁷. Звичайно, цитовані рядки можна трактувати по-різному, однак зрозуміло одне – в цьому «скромному листі» чітко наголошувалося щонайменше на тому, що Річ Посполита це держава не двох, а трьох народів.

Окрім зазначеного листа, Б. Хмельницький передав через Тугай-бея М. Потоцькому перелік вимог Війська Запорозького: створення по Білу Церкву й Умань удільної, з визначеними кордонами, козацької державності, скасування на визначеній козацькій території прав воєвод і старост щодо міст, замків і королівських володінь та відновлення усіх давніх козацьких прав³⁸. Наприкінці травня до польських урядовців надходили відомості про те, що козаки «по Білу Церкву й за Дніпром все хочуть забрати, щоб було там руське князівство»³⁹. Тобто, йшлося про створення у структурі Речі Посполитої окремого автономного українського державного організму. Проте, коронний гетьман навіть не допускав можливості подібних поступок з боку Речі Посполитої, адже з вимог було чітко зрозуміло, що всю повноту влади в межах визначеної автономії матиме козацька старшина, а не коронна шляхта, що було категорично неприйнятно для тогочасної політичної свідомості представників «політичного народу» – шляхетського стану, які дотримувалися ідеології сарматизму.

Шляхетський стан Речі Посполитої був одностайний у несприйнятті козацьких прав і вольностей, тим більше у напрямку їх можливого подальшого розширення. В цьому контексті, мабуть, спрацьовувала станова замкнутість шляхти у собі, яка вважала свій суспільний лад ідеальним, а свою державу найрозвиненішою в Європі. Фактично шляхта жила і діяла відповідно принципу: «світ – це Річ Посполита», а все, що поза ним – чуже, непольське, заслуговувало у свідомості найпривілейованішого стану виключно несприйняття і відторгнення. Тобто, у політичній свідомості була глибоко вкорінена формула сарматизму – «поляк – шляхтич – католик»⁴⁰.

Отже, аналіз специфіки політичної свідомості владної верхівки Речі Посполитої в контексті розгортання на початку

1648 р. козацького повстання на Запорозжжі засвідчив її відданість ідеології сарматизму, що породжувало неспроможність її представників вийти за межі сфери егоїстичних станових інтересів, які ототожнювалися з державними. Українська політика правлячої верхівки характеризувалася повним ігноруванням її представниками істотних політичних змін, які сталися внаслідок розмаху повстання й поступової трансформації суто станової «козацької проблеми» в «українську». Залишаючись у полоні традиційної ідеології та поглядів на козацтво, владні кола (незалежно від радикальності чи поміркованості політичних поглядів) не допускали виокремлення й функціонування навіть у складі Речі Посполитої окремого автономного державного утворення. Натомість, врахування вимог Війська Запорозького та їх задоволення дійсно було б адекватною реакцією на зміну ситуації та сприяло б збереженню цілісності Речі Посполитої. Проте, шляхті було вкрай важко визнати той факт, що козацьке повстання на Запорозжжі власне і було реакцією на сарматську зарозумілість і колонізацію.

Примітки:

1. Брехуненко В., Нагельський М. Дванадцять листів гетьманів Війська Запорозького XVI – першої половини XVII століття з польських рукописних зібрань // Український археографічний щорічник. Київ; Нью-Йорк, 2004. Випуск 8/9. Т. 11/12. С. 440; Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернівці: Сіверянська думка, 1996. С. 71-72, 79; Смолій В. А., Степанков В. С. Становлення козацького політичного автономізму // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Т. 1. С. 228-229.
2. Винар Л. Козацька Україна: Вибрані праці / Л. Винар.К.; Львів; Нью-Йорк; Париж: Місіонер, 2003. С. 276; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.). Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 74.
3. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст... С. 73.
4. Плохий С. Национализация украинского казачества в XVII – XVIII вв. // Ab Imperio. 2004. № 2. С. 578; Nagielski M. Kozaczyzna czasów Władysława IV (1632 – 1648) // Przegląd Wschodni. 1991. T.1. Z. 4. S. 793.
5. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Київ: Наукова думка, 1995. Т. VIII. Ч. 1: 1626-1638. С. 142.
6. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. Москва: АН СССР, 1953. Т. 1. 1620-1647. С. 179.

7. Комар В. Ягайлонська традиція в політиці Польщі // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. Івано-Франківськ, 2012. № 20-21. С. 217.
8. Брехуненко В., Нагельський М. Дванадцять листів гетьманів Війська Запорозького XVI – першої половини XVII століття з польських рукописних збірань // Український археографічний щорічник. Київ: Нью-Йорк, 2004. Випуск 8/9. Т. 11/12. С. 436; Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII – XVIII ст. Київ: Темпора, 2014. С. 45; Смолій В. А., Степанков В. С. Становлення козацького політичного автономізму // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Т. 1. С. 231; Шербак В. Конфесійний фактор у взаємовідносинах українського козацтва з урядом Речі Посполитої до середини XVII ст. // Україна-Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнародної наукової конференції, Кам'янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р. Київ: «Либідь», 1993. С. 96.
9. Franz M. Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraiennych w XVI –XVII wieku. Toruń : Adam Marszałek, 2006. S. 263; Wójcik Z. Jan Kazimierz Waza. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2004. S. 46.
10. Michałowski J. Księga pamiętnicza. Kraków, 1864. S. 6.
11. Chrzaszcz J. Pierwszy okres buntu Chmielnickiego w oświeceniu uczestnika wyprawy żółtowodskiej i naoczego świadka wypadków // Prace historyczne 30-lecie działalności profesorskiej Stanisława Zakrzewskiego. Lwów, 1934. S. 263; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. С. 102; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 pp.). Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 83; Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649 pp.). Львів, 1993. С. 10-11.
12. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Київ: Наукова думка, 1995. Т. VIII. Ч. 2: 1638-1648. С. 181.
13. Смолій В., Степанков В. Феномен Української національної революції XVII ст.: компаративні та евристичні проєкції / НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2019. С. 77; Голенченко Г. «Шляхетская демократия» в Великом княжестве Литовском XVI-XVIII вв. // Беларусь и Россия: общество и государство. Минск, 1998. Вып. 2. URL: <https://www.yabloko.ru/Themes/Belarus/belarus-33.html>
14. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Київ: Наукова думка, 1995. Т. VIII. Ч. 2: 1638-1648. С. 5-6.
15. Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII – XVIII ст. Київ: Темпора, 2014. С. 93-94; Грушевський М.С. Історія України-Руси. Київ: Наукова думка, 1995. Т.

- VIII. Ч. 2: 1638-1648. С. 23; Majewski W. Plany wojny tureckiej Władysława IV a rzekome przymierze kozacko-tatarskie z 1645 r. // *Przekład Historyczny*. Warszawa, 1973. T. LXIV. Z. 2. S. 269.
16. Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. // *Історія українського козацтва*. Нариси у двох томах. Том 1. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. С. 342; Павлищев Н. И. Польская анархия при Яне Казимире и война за Украину. Санкт-Петербург, 1878. Т. 1: 1592-1648. С. 158-162; Franz M. Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraiennych w XVI –XVII wieku. Toruń : Adam Marszałek, 2006. S. 207; Romański R. Wojny kozackie. Warszawa: Bellona, 2012. S. 26-27.
17. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.). Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 80; Borowiak A. Kozaczyzna w przededniu powstania Bohdana Chmielnickiego (1635–1648) // *Epoka «Ogniem i mieczem» we współczesnych badaniach historycznych*. Zbiór studiów pod redakcją Mirosława Nagielskiego. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2000. S. 41;
18. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. Москва: АН СССР, 1953. Т. 2. 1648-1651. С. 29; Kubala L. Jerzy Ossoliński. Lwów, 1924. S. 263.
19. Котиченко А. А. Сарматизм: етносоціальний міф шляхетського походження // *Вісник Черкаського університету*. Серія «Історичні науки», 2014. № 9 (302). С. 55; Лизогуб В. Формування станових прав шляхти на українських землях у XVI–XVIII ст. // *Форум права*. 2010. № 3. С. 268–272. URL: [file:///C:/Users/Admin/Downloads/FP_index.htm_2010_3_38%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Admin/Downloads/FP_index.htm_2010_3_38%20(1).pdf)
20. Звягіна О. М. Дипломатія Королівства Польського та Речі Посполитої у кінці XV– на початку XVII ст. // *Гілея*. 2013. № 71. С. 316-321.
21. Ochmann S. Sejm koronacyjny Jana Kazimierza w 1649 r. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1985. S. 12.
22. Rawita-Gawroński F. Bohdan Chmielnicki do elekcyi Jana Kazimierza. Lwów, 1906. Т. 1. S. 266.
23. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Санкт-Петербург: Тип. П. А. Кулиша, 1861. Т. 3: 1638-1657. С. 167; Заборовский Л. В. Порты, Крымское ханство и государства Центральной и Восточной Европы в 1648 – 1654 гг. // *Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в*. Москва: Наука, 1998. Ч. 1. С. 192; Флоря Б. М. Запорозьке козацтво і плани турецької війни Владислава IV (політика верхів і суспільна свідомість низів) // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Київ, 1992. Вип. 1. С. 98;
24. Документы об освободительной войне украинского народа 1648 – 1654 гг. Киев, 1965. С. 24, 28.

25. Заборовский А. В. Порта, Крымское ханство и государства Центральной и Восточной Европы в 1648 – 1654 гг. // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. Москва: Наука, 1998. Ч. 1. С. 199.
26. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Київ: Наукова думка, 1995. Т. VIII. Ч. 2: 1638-1648. С. 178-179.
27. Michałowski J. Księga pamiętnicza. Kraków, 1864. S. 8.
28. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. 2-ге вид., доп., перероб. Київ: Либідь, 1995. С. 93.
29. Ochmann S. Sejm koronacyjny Jana Kazimierza w 1649 r. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1985. S. 12.
30. Szajnocha K. Dwa lata dziejów naszych 1646–1648. Lwów, 1869. T. II. S. 319.
31. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Київ: Наукова думка, 1995. Т. VIII. Ч. 3: 1648-1650. С. 5.
32. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. Москва: АН СССР, 1953. Т. 2. 1648-1651. С. 25, 27.
33. Кордуба М. Боротьба за польський престіл по смерті Володислава IV // Жерела до історії України-Руси. 1911. Т. 12. С. 1.
34. Ochmann S. Sejm koronacyjny Jana Kazimierza w 1649 r. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1985. S. 28.
35. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648 –1658 рр. Т. 1: (1648–1649 рр.) / Упорядн. о. Ю. Мицик. Київ, 2012. С. 45.
36. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Київ: Наукова думка, 1995. Т. VIII. Ч. 3: 1648-1650. С. 10-11.
37. Там само. С. 10.
38. Там само. С. 11; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. 2-ге вид., доп., перероб. Київ: Либідь, 1995. С. 111-112.
39. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. 2-ге вид., доп., перероб. Київ: Либідь, 1995. С. 112.
40. Камінський А. Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505–1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура. Київ, 2011. С. 56; Котиченко А. А. Ідеологія «сарматизму» в повсякденні шляхти Речі Посполитої // Гуржіївські історичні читання. 2015. Вип. 10. С. 209.

The article analyzes the specifics of the perception of the Cossack leadership of the essence of the Cossack problem of the first half of 1648 through the prism of the then political consciousness of its representatives.

Key words: Polish-Lithuanian Commonwealth, ruling elite, gentry, Cossack problem, political consciousness, Sarmatian ideology.

**СПІВПРАЦЯ РОСІЙСЬКИХ НАУКОВИХ КІЛ І
ГРОМАДСЬКОСТІ З ГАЛИЦЬКИМИ ІНТЕЛЕКТУАЛАМИ У
ВЕЛИКОДЕРЖАВНИХ ЦІЛЯХ РОСІЇ
(30-ТІ РР. ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

Стаття присвячена зовнішній політиці Російської імперії 30-х років ХІХ – початку ХХ ст. З'ясовується реалізація її галицького напрямку за допомогою співпраці російських наукових кіл і громадськості з інтелектуалами Галичини.

Ключові слова: галицька інтелігенція, галицькі інтелектуали, зовнішня політика, Російська імперія.

Події кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. ознаменували початок становлення та подальший розвиток галицького вектору зовнішньої політики Російської імперії. Російська влада, попри те, що віддавала першість у своїх планах Боспору та Дарданеллам, плекала надії долучити до складу імперії Романових Галичину, намагалася постійно зміцнювати свої позиції в регіоні, формувати думку про закономірність своїх претензій на нього. Важливою складовою цього процесу стали галицькі інтелектуальні кола.

Першими до цієї проблеми звернулися сучасники тих подій¹. У радянські часи досліджувана нами тема відносила-ся до кола другорядних наукових інтересів, тому ми можемо констатувати лише згадки загального характеру². Значно більше уваги до нашої проблеми приділили зарубіжні науковці³. Свій внесок зробили також вітчизняні історики⁴. Однак, попри наявність видань з галицького вектору зовнішньої політики Російської імперії у зазначений у заголовку період, питання використання Петербургом у своїх інтересах галицьких інтелектуалів не достатньо досліджено. Тому автор робить спробу виправити даний недолік.

Геополітичні плани Російської імперії передбачали розширення своїх кордонів у західному напрямі. За рахунок поділів Речі Посполитої багато чого вдалося досягти, однак Галичина виявилася не досяжною, так як відійшла під владу Австрії. У той же час у владних коридорах неодноразово озвучувалося бажання приєднати цю територію. Більше то-

го, у Петербурзі добре розуміли, що «слов'янське питання» є слабкою ланкою габсбургської Австрії. Міжнародні обставини не дозволяли виправити ситуацію силовим шляхом. Тому слід було очікувати більш сприятливих обставин і паралельно формувати ідеологічне підґрунтя необхідності та справедливості майбутнього включення цієї підавстрійської території до складу імперії Романових. Здійснення означених планів мало ряд об'єктивних та суб'єктивних труднощів. Російським владним структурам потрібно було враховувати ряд таких моментів: 1) офіційний Петербург не міг здійснювати активну політику щодо галицького краю, так як це могло спровокувати конфлікт із своїм західним сусідом, а війна з австрійцями у плани росіян не входила; 2) приєднання Галичини потребувало належного ідеологічного обґрунтування та необхідної пропагандистської розробки.

Але вихід із цієї ситуації було знайдено. Царизм зробив ставку на російську громадськість і наукові кола, у середовищі яких набули поширення слов'янофільські (панслов'янські) ідеї, і чийми руками можна було б, уникаючи офіційної урядової складової, зміцнювати свої позиції у Галичині та реалізовувати задумане. Такої стратегії царизм дотримувався аж до початку Першої світової війни. У той же час, вагомою складовою такої внутрішньої та зовнішньої політичної діяльності Російської імперії стали галицькі інтелектуали, а саме та їх частина, в світогляді якої панували проросійські симпатії.

Своєрідним прологом використання Російською імперією галицьких інтелектуальних сил на свою користь може слугувати діяльність закарпатських діячів, які емігрували до Росії на початку XIX ст. А вже з 20-х рр. XIX ст. розгортаються перші наукові та культурні контакти між російськими та галицькими інтелігентськими колами.

У 1830-1840-х рр., по мірі того, як у самій Росії посилювалася зацікавленість слов'янським питанням, розширювалися контакти російських суспільних і наукових кіл з представниками Галицької Русі. Однак ці відносини, як стверджує М. Клопова, ще не мали достатнього ідеологічного забарвлення⁵.

Однак у той же час, 30-ті роки XIX ст., на наш погляд, стали своєрідною точкою відліку у використанні російською владою галицької інтелігенції у своїх зовнішньополітичних цілях. Як влучно визначив О. Сухий: «Вихідним пунктом втягнення галицьких русинів до процесів модерного націотворення в Росії стало співпадіння історичних етнонімів «Русь»,

«Росія», «русини», «русские», «россияне», «руський», «русский»⁶. Важливу роль у цьому контексті відігравала теорія «офіційної народності», головний постулат якої було сформовано С. Уваровим: православ'я – самодержавство – народність. Чи не найбільш активним адептом таких поглядів був М. Погодін, у творчій спадщині якого представлено чимало публікацій, які стосувалися обґрунтування єдності Галичини з Російською імперією. У цьому контексті покажемо єдиний з його листів до міністра народної освіти С. Уварова в 1839 р., у якому автор, характеризуючи слов'ян, які проживали в європейських країнах, окремо звернувся увагу на Австрію, виділяючи у її складі Галичину, саме її східну частину, зазначаючи, що вона не лише слов'янська країна, а чисто «русская» і є своєрідним продовженням «Малоросії з її мовою, вірою, звичаями»⁷. Але тогочасні російські та урядові кола тоді ще досить обережно ставилися до слов'янського питання загалом, та галицького зокрема. Така обережність була притаманною і в подальшому.

У наступні десятиліття відбулося зростання інтересу росіян до галицького краю. Той же М. Погодін продовжував активно звертати увагу російської громадськості на важке становище «русских» у Галичині та історичні права на територію цього регіону Російської імперії. Разом з тим, він чудово розумів, що для отримання необхідного успіху потрібно готувати й іншу сторону – галицько-руську громадськість. Так, наприклад, у зверненні «До Галицьких братів», у якому, окрім традиційних постулатів, на кшталт «п'ятсот літ страждали, мучилися й стогнали галичани, наші рідні брати, під гнітом ворожих племен, релігій, мов», для більшої красномовності було взято сюжет смертної кари Остапа «Тараса Бульби», який символізував те, що Росія (як батько Тарас) чує страждання сина, що символізував Галичину⁸.

М. Погодіна можна сміливо віднести до числа тих перших, хто запропонував російській владі використати в своїх цілях потенціал проросійсько налаштованої галицької інтелігенції. У ході відвідин Галичини у нього зав'язалися контакти з представниками української громадськості (Д. Зубрицький, І. Вагилевич, Я. Головацький). Отримані від них, насамперед від Д. Зубрицького, листи свідчили про їх антипольську позицію, а тому відкривали можливість реалізації відповідних намірів росіянами. Свої міркування він подав у одному із звернень до міністра народної освіти С. Уварова, де зазна-

чив, що «духовенство, адвокати, купці усвідомляють своє «русское» походження і «тягнуться всім серцем до Росії». Цьому безперечно сприяла поява у Східній Галичині «погодінської колонії». М. Погодін давав російській владі і громадськості цінні поради щодо ефективності в роботі з галичанами⁹.

Ще одним важливим містком між російською громадськістю та галицькими інтелектуалами став багатолітній священник церкви при російському посольстві у Відні М. Раєвський. Зокрема, у 1865 р. редактор журналу «Русская беседа» О. Кошелев звернувся до Михайла Федоровича з проханням увійти в тісні стосунки зі слов'янськими вченими (зрозуміло, що і з галичанами також – С.О.) для того, щоб отримати від них необхідні свідчення про їх землі, і в натомість познайомити зарубіжних слов'ян з російським світом¹⁰.

Поступово з 30-х рр. XIX ст. на сторінках російських часописів збільшується кількість публікацій щодо історії, етнографії, освіти галицького краю, здебільшого у вигляді коротких заміток про події в регіоні, видані там праці тощо. Таким чином, акцентувалася увага на загальномовну та історичну спорідненість Галицької (Червоної) Русі з Росією. Як свідчить аналіз найбільш популярних тогочасних періодичних видань, у них все частіше починають з'являтися статті, авторами яких були галицькі інтелектуали (почасти переклади з німецької і польської мов), або огляди їх видань. Поряд з цим мали місце публікації російською мовою окремих видань галичан. Публікації за авторством галицьких інтелектуалів, які містили інформацію про Галичину та вказували на її історичну близькість з Росією, стали традиційними в імперії Романових і в подальші десятиліття¹¹. Ця література відігравала неабияку роль у формуванні підґрунтя ідеї історичної близькості Галичини і Росії. Адже чого варта лише назва праці Б. Дедицького «В один час навчитися Малорусину по великоруски»¹².

У контексті дослідження проблеми слід звернути увагу на таке явище, як благодійність, яке набуло поширення у російському суспільстві після поразки у Кримській війні. Слов'янофільські (панславистські) настрої сприяли появі благодійних комітетів (товариств) на кшталт Московського слов'янського комітету, котрі слугували ширмою російської політики в слов'янському питанні. Всі ці осередки благодійності мали відношення до галицького вектору зовнішньої політики царизму. До участі у роботі слов'янських благодійних товариств долучалися і галицькі інтелектуали, насампе-

ред русофіли за переконаннями. Окремі з них були присутніми на їхніх зібраннях (В. Площанський, О. Марков, А. Добрянський, М. Король)¹³. У 1867 р. з ініціативи комітетчиків у Москві відкрилася Етнографічна виставка. До її роботи вдалося долучити кількох представників галицької інтелігенції: Я. Головацького, О. Ливчака та Є. Павлевича. Безумовно це був успіх для росіян. Того ж року ці ж особи брали участь у Слов'янському з'їзді, що проходив у Росії. Явно підсилив такий успіх переїзд до Росії Я. Головацького¹⁴. Зародження русофільської течії в Галичині та зростання там чисельності проросійських симпатиків поставили перед російською владою питання необхідної доцільності їх фінансування. Вважається, що перша фінансова підтримка Слов'янських комітетів галицьких видань мала місце у 1867 р. Однак обіцянки зробити таку допомогу регулярною виявилися нездійсненими¹⁵.

Із реорганізацією у 1877 р. слов'янських комітетів у благодійні товариства сутність діяльності останніх не змінилася. До роботи в них долучалася русофільська галицька інтелігенція (А. Добрянський, В. Площанський, О. Марков, М. Король)¹⁶. Паралельно із середовища галицьких інтелектуалів виокремлюється група діячів, яка, в силу обставин перебирається до Росії, де проводить відповідну громадсько-політичну та культурно-пропагандистську діяльність на користь династії Романових (І. Наумович, С. Бендасюк, брати Геровські, Й. Лівчак, В. Площанський та ін.)¹⁷.

У грудні 1902 р. в Санкт-Петербурзі було відкрито Галицько-російське благодійне товариство. Його діяльність полягала у наданні галицьким москвофілам необхідної матеріальної підтримки, постачанні їм російськомовних книг, проведенні спільних освітніх заходів та акцій з метою привернути увагу російської громадськості й владних кіл до становища «русских» у «під'яремній» Русі. Важливою функцією товариства було встановлення й укріплення духовних зв'язків «Русі Підкарпатської з Руссю Державною». Цікаво, що до складу товариства по мірі можливості включали галицьких москвофілів, і таким чином формували пряму співпрацю¹⁸.

На наш погляд, найбільш яскравою постаттю серед галичан, котрі співпрацювали у цей період з російською владою, був філолог, журналіст, публіцист, поет, редактор і видавець «Словянского века» у Відні, активний член «Галицько-російського благодійного товариства», і навіть певний час заступник його голови Д. Вергун. Дмитро Миколайович неоднора-

зово виступав з проросійськими доповідями на засіданнях, чим сприяв зростанню інтересів російської громадськості, представників влади до Галичини та формуванню у них ідеї необхідності і закономірності долучення цього краю до складу імперії Романових¹⁹. Ще однією яскравою постаттю галицької проросійської інтелігенції у передвоєнний період можна вважати літературознавця, фольклориста, публіциста, поета, літературного критика, доктора філософії Ю. Яворського, діяльність якого була тісно пов'язана з Київським відділенням Галицько-Російського благодійного товариства²⁰.

Таким чином, починаючи з 30-х рр. XIX ст. і до початку Першої світової війни російська влада постійно тримала в полі свого зору Галичину, по мірі можливостей здійснювала політику, направлену на підготування необхідного ідеологічного ґрунту для включення цього краю у майбутньому до складу імперії Романових. Вона активно і різнобічно використовувала потенціал галицьких інтелектуалів через їх співпрацю з російськими громадськими та науковими колами для пропаганди ідеї історичної та культурної спорідненості Галичини і Росії, а тому і закономірного права останньої на галицький край.

Примітки:

1. Лозинський М. Українство і москвофільство серед українсько-руського народу в Галичині. Репринт. Вид. Стрий: МП «Опришки», 1994. 93 с.; Терлецький О. М. Москвофіли й народовці в 70-х рр. Львів: з друк. Наукового Товариства ім. Шевченка, 1902. 61 с. та ін.
2. Макарчук С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. Львов: Изд-во при Львовском госуд. ун-те изд-во объединения «Вища школа», 1983. 255 с.; Осечинський В. К. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму. Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1954. 185 с. та ін.
3. Пашаева Н. М. Очерки истории русского движения в Галичине XIX – XX вв. Москва: Имперская традиция, 2007. 192 с.; Клопова М. Э. Русины, русские, украинцы. Национальные движения восточнославянского населения Галиция в XIX – начале XX века. Москва: Индрик, 2016. 280 с. та ін.
4. Аркуша О., Мудрий М. Русофільство в Галичині в середині XIX – на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд // Вісник Львівського університету. Серія історична. 1999. Вип. 34. С. 231-268; Макарчук С. Москвофільство: витоки та еволюція ідеї (середина XIX ст. – 1914 р.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. 1997. Вип. 32. С. 82-98; Олійник С.В.

Формування та впровадження Російською імперією ідеї закономірності приєднання Галичини напередодні і під час Першої світової війни // Науковий вісник Чернівецького ун-ту ім. Ю. Федьковича : збірник наукових праць. Серія Історія. Чернівці: Чернівецький ун-т, 2016. Вип. 2. С. 73-80; Сухий О. Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у ХІХ столітті). Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2003. 498 с. та ін.

5. Клопова М. Э. Вказана праця. С.34.
6. Сухий О. Вказана праця. С. 352.
7. Олійник С.В. Ідея єднання Східної Галичини з Російською імперією в працях М. Погодіна // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2018. Т.28: До 100-річчя від заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. С. 261.
8. К Галицким братьям // Собрание статей, писем и речей по поводу Славянского вопроса М.П. Погодина. Москва: Изд. Д.М.Погодина, 1878. С. 20.
9. Олійник С.В. Ідея єднання Східної Галичини з Російською імперією в працях М. Погодіна. С. 264.
10. Зарубежные славяне и Россия. Документы архива М.Ф. Раевского 40-80 годы XIX века. Москва: Наука, 1975. С.237.
11. Зубрицкий Д. И. Галицкая Русь XVI ст. // Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете. 1862. Июль-Сентябрь. Книга третья. Материалы словянские. С. 1-84.
12. Дедицкий Б.А. В один час научиться малорусину по-великорусски. 2-е издание. Львов: в типографии Института Старопигийского, 1866. 31 с.
13. Поповкин А.А. Деятельность славянских обществ России в контексте социального развития славянских народов (1857-1917 гг.) // Вестник Тюменского государственного университета. Гуманитарные науки. История и политология. 2012. Вып. 6 (110). С. 242.
14. Колмаков Н. Очерк деятельности Киевского Славянского Благотворительного общества за 25 лет существования. 1896-1894. Киев: Издание Киевского Благотворительного Общества, 1894. С.15-17.
15. Сухий О. Вказана праця. С. 383.
16. Поповкин А. А. Вказана праця. С. 242.
17. Олійник С.В. Російські благодійні товариства як інструмент реалізації галицького напрямку зовнішньої політики імперії Романових (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник : серія історична / [редкол.: С. А. Копилов (гол. ред.), О. М. Завальнюк (відп. ред.) та ін.].

- Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2018. Вип. XIV. С. 408.
18. Олійник С.В. Участь галицької інтелігенції в діяльності «Галицько-руського благотворительного общества» // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [редкол.: А.Г. Філінюк (відп.ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. Вип. 10: Присвячено 100-річчю Української революції 1917-1921 рр. С. 479-486.
 19. Олійник С.В. Участь Дмитра Вергуна в діяльності «Галицько-Російського благодійного товариства» // Aktuelle Themen im Kontext der Entwicklung der modernen Wissenschaften: der Sammlung wissenschaftlicher Arbeiten «ΛΟΓΟΣ» zu den Materialien der internationalen wissenschaftlich-praktischen Konferenz, Dresden, 23 Januar, 2019. С. 98-101.
 20. Червоная Карпатская Русь – часть единой и неделимой Руси. Отчет о деятельности Киевского Отделения Галицко-Русского Общества. Киев: Тип. Т-ва И.Н. Кушнарев и К⁰, 1915. С. 17-18.

The article is devoted to the foreign policy of the Russian Empire in the 30s of the XIX - early 20th centuries. The implementation of its Galician direction through the cooperation of Russian scientific circles and the public with the intellectuals of Galicia is being clarified.

Key words: Galician intelligentsia, Galician intellectuals, foreign policy, Russian Empire.

УДК 94:327(437+437.6) «1938»

Іван Боровець

*кандидат історичних наук, доцент
(м. Кам'янець-Подільський)*

ВІД МЮНХЕНА ДО ВІДНЯ: СЛОВАЦЬКЕ ПИТАННЯ НА МІЖНАРОДНІЙ АРЕНІ (ЖОВТЕНЬ – ПОЧАТОК ЛИСТОПАДА 1938 Р.)

У статті охарактеризований міжнародний контекст словацького питання у період від Мюнхенської конференції до Першого Віденського арбітражу 1938 р. Розкрито позиції Угорщини, Польщі, Німеччини, Італії, Великої Британії щодо подальшого державно-правового статусу й територіальних меж словацьких земель. З'ясовано вплив чесько-словацьких взаємин у справі обговорення проблеми на дипломатичному фронті.

Ключові слова: міжнародні відносини, Чехословаччина, Словацький край, Угорщина, Польща, Німеччина, Італія, Велика Британія, переговори, арбітраж.

Мюнхенська угода чотирьох держав (Німеччина, Італія, Велика Британія, Франція) 29-30 вересня 1938 р. щодо відторгнення від Чехословаччини Судетської області не розв'язала міжнародної кризи у Центральній-Східній Європі. Швидше, навпаки, спровокувала подальші територіальні суперечки, адже задекларувала, що питання польської та угорської національної меншин у Чехословаччині мають вирішитися упродовж трьох місяців шляхом двосторонніх переговорів або ж на новій зустрічі учасників Мюнхенської конференції¹.

Оскільки на півдні та сході Словаччини проживала значна кількість угорців², а північно-західні райони (Спіш та Орава) були населені горалями (горцями), яких варшавська владна пропаганда вважала за «несвідомих поляків»³, то словацьке питання опинилося в епіцентрі зовнішньополітичної уваги низки держав – як прямих претендентів на території, так і зацікавлених провідних країн.

Найширше у тогочасній дипломатичній документації представлені угорські претензії на словацькі землі. Їх цілком підтримувала Італія. Згідно інформації польського посла в Римі Б. Веняви-Длугошовського від 4 жовтня Б. Муссоліні на зустрічі з відомим словацьким емігрантом-мадярофілом В. Дворчаком начебто заохочував того до активності в справі приєднання Словаччини до Угорщини, обіцяв свою допомогу та запевняв, що французи зі страху перед більшовицькою загрозою погодяться на становлення таким чином спільного польсько-угорського кордону. Італійська влада дотримувалася думки, що мадярські етнічні райони мусять бути віддані Будапешту негайно, а на решті території необхідно організувати народне волевиявлення, тобто плебісцит⁴. Дану лінію також підтримував мадярофілський активіст словацьких емігрантів в США Г. Кошік⁵.

Важливу інформацію щодо угорської візії словацького питання містять спогади активіста радикального крила автономістської Глінкової словацької народної партії (ГСНП) Й. Фаркаша, який 5 жовтня зустрічався в Будапешті з угорськими міністрами К. Канею й П. Телекі та державним секретарем у справах національних меншин Т. Патаки. Метою його місії було з'ясування позиції мадярських владних кіл щодо можливого проголошення словацької незалежності. Фаркаш озвучив цікаву, хоч на той час і фантастичну, концепцію федералізації Центральної Європи у складі також подунайських держав і самостійної Словаччини. Проте угорські

лідери виклали йому по суті стару ревізійністську позицію про національні масиви угорського населення в Братиславі, області від Нітри до Комарна, на Житньому острові, в околицях Левіце, Кошіце, а також наявність значного відсотку мадярського населення в інших частинах Фельвідеку⁶. Відтак, рекомендували словакам повернутися в лоно святостефанської корони, обіцяючи широку автономію районам з компактним проживанням словацької національності⁷.

Однак події засвідчили інший вибір словацьких політиків. 4 жовтня провідний лідер ГСНП М. Чернак в інтерв'ю зауважив: «Не вірю, що для словаків була б вигідна конфедерація з Угорщиною. У нас погані спогади про передвоєнний сп'янілий угорський націоналізм»⁸. 6 жовтня в Жіліні відбулося проголошення автономії Словацького краю у рамках Чехословацької республіки, що давно декларувалося ГСНП як головна політична мета. Попри формально автономний статус, словацькі органи стали прибирати до своїх рук не лише внутрішньополітичні процеси в краї, але й активно прагнули стати суб'єктом зовнішньої політики, тим паче, що актуальна міжнародна ситуація цього настійливо вимагала. Відтак, уже 7 жовтня лідери ГСНП Й. Тісо та К. Сідор задекларували польському послу в Празі К. Папає, що вони «не відчують себе зв'язаними зобов'язаннями, які взяли чехи на себе у Мюнхені, однак як доказ доброї волі розпочнуть переговори з Угорщиною щодо передачі мадярських територій»⁹. Разом з тим, словацькі лідери шукали польського заступництва у справі пом'якшення угорських вимог, «адже ідея унії з Угорщиною ще не цілком згасла, але мадярська агресія її може знищити»¹⁰.

Тим часом анексію частини словацьких земель здійснила Німеччина. 10 жовтня частини вермахту зайняли Петржалку (з нім. Енгерау) – передмістя Братислави на правому березі Дунаю. При цьому угорці були явно незадоволені¹¹, адже самі розраховували взяти під контроль цей невеликий, однак стратегічно важливий плацдарм, а тому висували пропозицію проведення в місті плебісциту.

9 жовтня розпочалися чехословацько-угорські переговори в м. Комарно, на яких делегацію ЧСР складали словаки на чолі з Й. Тісо та представник Підкарпатської Русі І. Парканій¹². Угорські дипломати зажадали, щоб за основу кордону була взята межа розселення угорців згідно перепису 1910 р., тобто в період найбільшого піку мадяризаційних процесів у

Транслейтанії¹³. При такому розмежуванні до Угорщини переходила вся Південна Словаччина та головні міста краю.

Слід зауважити, що угорці аргументували свої апетити етнічним принципом та посилалися на мюнхенський приклад, який на той час визнавала навіть Велика Британія. Показовим у цьому плані був меморандум за авторства першого секретаря південного відділу Маллета під назвою «Майбутнє Словаччини» від 10 жовтня. Її територія в документі окреслюється без південних земель, а зміст й формулювання тексту свідчить про бажання британської дипломатії не загострювати ситуації, що можна розцінювати як гру нам користь Угорщини¹⁴.

Польський посол у Будапешті Л. Орловскі припускав, що словацький контрпроект не буде містити й половини того, на що претендують угорці¹⁵. Зокрема, словаки бажали залишити за собою Братиславу, Кошице, Нітру¹⁶. 13 жовтня Прага через словацьку делегацію передала свої пропозиції про перепис 1930 р. як основу для визначення національної структури населення спірних районів¹⁷. За таких умов угорці могли розраховувати лише на низинний Житній острів. Цього ж дня вперше згадано можливість винесення проблеми на міжнародну арену як шляху вирішення даної кризи, як то порадили угорцям італійці¹⁸. Також 13 жовтня у Братиславі відбулася 3-тисячна угорська демонстрація. Маніфестанти співали мадярський гімн, славили Хорті, Гітлера, Муссоліні. Захід відбувся без гострих інцидентів, лише шестеро радикально налаштованих демонстрантів арештували, але швидко звільнили¹⁹.

З 5 жовтня стартували численні теракти та насильницькі дії на ділянці чехословацько-угорського кордону, які здійснювали великі групи мадярських «добровольців», зокрема так званої «гвардії обірванців», яких насправді організовувала й озброювала угорська армія²⁰.

Чехословацький уряд також офіційно звернувся по дипломатичну допомогу в Париж, Лондон, Белград та Бухарест. Франція, Югославія та Румунія закликали угорську владу до поміркованості у своїх вимогах²¹.

Задля протидії мадярському тиску діячі ГСНП стали розвивати германофільську лінію маневрування молоді словацької дипломатії. 11 жовтня Й. Тісо на зустрічі з німецьким консулом у Братиславі Е. Фон Дрюфелем цілеспрямовано звернув розмову на угорські вимоги в Комарні²². Ф. Дюрчански та А. Мах під час візиту до Берліну вони артикулювали приємні для «нацистського вуха» антибільшови-

цькі та антиєврейські настрої у словацькому політичному таборі. Німецькі політики (насамперед Г. Герінг) начебто убезпечили, що лівобережна Братислава залишиться словакам, а також обговорювалася гіпотеза про самостійну Словаччину під протекторатом Німеччини²³.

19 жовтня Тісо та Дюрчански у Мюнхені зустрілися з Й. Ріббентропом. Очільник німецького МЗС був задоволений, що вони акцентували на тому, що не несуть відповідальності за минулу політику Праги й прийняв від них матеріали аргументації лінії розмежування кордону. Словаки набули переконання, що їм вдалося заручитися підтримкою Німеччини, зокрема у дискусії навколо приналежності міста Кошіце²⁴. Однак, візит Ріббентропа до Риму наприкінці жовтня був використаний італійською дипломатією для переконання німецького міністра закордонних справ у доцільності більших угорських територіальних прирощень. Г. Чіано, користуючись обмеженою інформованістю Ріббентропа про національну структуру населення на спірній території, зміг по суті нав'язати йому свою проугорську позицію²⁵.

Тогочасну позицію Німеччини у словацькому питанні чудово ілюструє таємний наказ Гітлера для вермахту від 21 жовтня, у якому йшлося про завдання «швидкої окупації Чехії та ізоляцію Словаччини»²⁶. Тобто нацистський лідер тоді ще не визначився зі своїми планами на словацьку територію.

Характерно, що Польща теж прагнула впливати на перебіг подій, а тому висловлювала в Будапешті пропозиції, щоб угорці звернулися з проханням арбітражу не лише до чотирьох провідних держав, але й у Варшаву²⁷. Але в угорських планах було залучення Польщі до арбітражу лише на ділянці кордону на Підкарпатській Русі аби «не ставити поляків в незручне становище перед словаками»²⁸. Одночасно Варшава висунула власні претензії на словацькі території на Спіші та Ораві які за підсумками арбітражного розмежування у 1920 р. були залишені, попри протести Варшави, у складі ЧСР²⁹. Згідно висловлювання польського консула у Братиславі В. Лацінського, «для словаків це було громом серед ясного неба, хоча ми називали наші вимоги «невеликим виправленням кордонів»³⁰.

Слід відзначити, що польський уряд передав 8 жовтня свої територіальні вимоги не Празі, а безпосередньо в Братиславу, щойно створеному словацькому автономному уряду. Польські дипломати у розмовах зі словаками наголошували, що якщо справа розглядатиметься центральною владою,

польські претензії будуть більшими, ніж у переговорах зі словацькими лідерами³¹.

Не вплинув на ситуацію й візит 19-20 жовтня К. Сідора до польської столиці. Йому було наголошено, що озвучені вимоги є мінімальними і передбачають невеликі корекції кордонів³². Тобто офіційна Варшава інтерпретувала ситуацію як велику послугу словакам, своєрідне самообмеження³³. Демаркаційна лінія, накреслена варшавськими експертами, охоплювала територію навколо Чадци, частини лісів Татр, Яворіну, П'єнін-на-Дунайці, річку Попрад та ін. Загальна площа складала 500 км² з близько 6 тис. жителів³⁴.

Чехословацько-угорські переговори у Комарні були перервані в середині жовтня за ініціативи з Будапешту. Причому одним з неофіційних мотивів було те, що керівник угорської делегації К. Каня вважав за особисте приниження сидіти за переговорним столом з Й. Тісо, якого він вважав за «зрадливого шпика, який раніше отримував гроші від мадяр»³⁵. Угорські політики здійснили візити до Риму (І. Чакі) та Берлін (К. Дарані). Останній заявив, що Угорщина готова воювати та «не буде терпіти поведінку словаків». Але Гітлер наголосив, що у разі, якщо справа дійде до військового конфлікту, то ніхто не допоможе Будапешту й радив продовжити переговори³⁶.

В останній декаді жовтня Прага пропонувала відновити двосторонні зустрічі, називалися можливі місця переговорів – угорський Будапешт, словацькі Пештяни, німецький Відень, польська Варшава. Але мадярська дипломатія вперто відмовлялася³⁷.

Одночасно загострилася криза довкола проблеми Спіша та Орави, адже словацький автономний уряд відхилив польську ноту від 25 жовтня та запропонував переговори на основі етнічного принципу³⁸. Однак Варшава не була налаштована компромісно. 31 жовтня посідував ультиматум (усний в Братиславу та у формі ноти в Прагу)³⁹. Керівник центральноєвропейського відділу польського МЗС Т. Кобилянски у телефонній розмові з посольством в ЧСР вказував вимагати негайної відповіді, а інакше – «давати в морду». Міністр закордонних справ Ю. Бек погрожував, що у разі опору доручить вирішення справи генералу Бортновському (начальник операційної групи польських військ у Сілезії)⁴⁰.

Зрештою ситуація розрядилася без втручання третьої сторони. 1 листопада Прага та Братислава задовольнили польський ультиматум й була сформована двостороння делі-

мітаційна комісія, яка визначала встановлення кордонів. Представники з боку ЧСР в даній комісії були призначені словацьким автономним урядом⁴¹.

Натомість суперечка за південнославацькі землі вирішилася на міжнародному форумі у Відні 2 листопада, який увійшов в історію як Перший Віденський арбітраж. Але на засіданні у Бельведерському палаці ми бачимо лише представників Німеччини та Італії (Ріббентроп і Чіано), натомість Велика Британія та Франція продемонстрували пасивність, незацікавленість у чехословацько-угорських протиріччях, віддавши регіон Центрально-Східної Європи у сферу впливу агресорів. Очевидець заходу згадував, що арбітри кожен на свій розсуд тягнув олівцем лінію розмежування: «Міністри закордонних справ ще хвилю думали, стирали лінію гумкою, знову креслили, доки їх олівці не затупилися, а лінії ставали все жирніші»⁴².

Важливо наголосити, що арбітри вирішували питання без керівників автономних словацького та підкарпатського урядів. Й. Тісо на А. Волошин чекали на вердикт у сусідній кімнаті⁴³. Така демонстративна зневага сигналізувала, що їх очікує новий Мюнхен, адже там чехословацькі представники теж не були у залі переговорів.

Згідно арбітражного рішення площа Словацького краю зменшилася на 10307 км², на якій проживало 504114 угорців та 272337 словаків і чехів⁴⁴. До Угорщини відійшли значні міста Комарно, Нові Замки, Рімавська Собота, Кошиці. Етнічний принцип не був дотриманий цілком послідовно, адже з 779 населених пунктів у 170 словаки творили більшість населення. Особливо показова ситуація склалася навколо Кошиць, де з 79 населених пунктів сільськогосподарської округи міста лише у 8 жило угорське населення⁴⁵. В цілому словацькі представники були незадоволені, адже сподівалися на більшу прихильність німців. Й. Тісо начебто демонстративно не подав руки головному арбітру – Й. Ріббентропу⁴⁶.

Отже, у жовтні 1938 р. словацькі землі опинилися в епіцентрі уваги дипломатії низки країн. Вони стали об'єктом територіальних домагань південного (Угорщина) та північного (Польща) сусідів, а також «словацьку карту» активно розігрували Німеччина та Італія, звісно, у своїх геополітичних інтересах. Це також стало часом старту зовнішньополітичної активності діячів автономної Словащини, однак їхні намагання маневрувати й стати суб'єктом міжнародної політики не були успішними. Відтак, значний масив південнослава-

цьких земель відійшли до Угорщини, а невеликі території анексували Німеччина та Польща.

Примітки:

1. Viedenská arbitráž. 2 november 1938. Dokumenty I.. (20 september 1938 – 2 november). / Zost. L. Deák. Martin: Matica Slovenská, 2002. S. 48-49.
2. R.W.Seton-Watson and His Relations with the Czechs and Slovaks. R.W.Seton-Watson a jeho vzťahy k Čechům a Slovákům. R.W.Seton-Watson a jeho vzťahy k Čechom a Slovákům. Documents. Dokumenty. 1906-1951. Zv. 1 / [Editori]: Jan Rychlík, Thomas D. Maržík, Miroslav Bielik. Praha–Martin: Ústav T.G.Masaryka-Matica slovenská 1995. S. 500.
3. Drobňák A. Slovensko-poľské vzťahy na stránkach denníka Slováč v medzivojnovom období. 8. študentská vedecká konferencia. Zborník plných príspevkov / ed. M. Ološtiak, M. Chovanec. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, 2013. S. 376.
4. Slovensko a slovenská otázka v poľských a maďarských diplomatických dokumentoch v rokoch 1938–1939 / [Ed.]: Dušan Segeš, Maroš Hertel, Valerián Bystrický. Bratislava : Spoločnosť Pro Historia 2012. C. 324, 369, 376.
5. Deák L. Slovensko v politike Maďarska v rokoch 1938-1939. Bratislava : Veda, 1990. S. 92.
6. З угорської мови – «Верхні землі», даним терміном в цілому позначалися у Транслейтанії сьогодишні словацькі території
7. Slovensko a slovenská otázka v poľských a maďarských diplomatických dokumentoch... S. 330-331.
8. Deák L. Slovensko v politike Maďarska v rokoch 1938-1939... S. 76.
9. Slovensko a slovenská otázka v poľských a maďarských diplomatických dokumentoch... S. 340.
10. Ibidem. S. 343.
11. «Tretia ríša» a vznik Slovenského štátu. Dokumenty 1. = Das «Dritte Reich» und die Entstehung des Slowakischen Staates. Dokumente 1 / [Eds.]: Michal Schvarc, Martin Holák, David Schriff. Bratislava, Ústav pamäti národa – Slovenské národné múzeum Múzeum karpatských Nemcov 2008. S. 116.
12. Deák L. Viedenská arbitráž. 2 november 1938. Br. [b.v.], 1998. S. 20.
13. Mikuš J. A. Pamäti slovenského diplomata. Martin: Matica Slovenská, 1998. S. 35; «Tretia ríša» a vznik Slovenského štátu... S. 238.
14. Becker A. Britský pohľad na Prvú viedenskú arbitráž. *Juh Slovenska po Viedenskej arbitráži 1938-1945*. Zborník z vedeckej konferencie Šurany 22.-23. marca 2011. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2011. S. 125, 128-129.
15. Slovensko a slovenská otázka v poľských a maďarských diplomatických dokumentoch... S. 353.
16. «Tretia ríša» a vznik Slovenského štátu... S. 105.
17. Ibidem. S. 162.

18. Slovensko a slovenská otázka v poľských a maďarských diplomatických dokumentoch... S. 358-359, 362, 364.
19. Ibidem. S. 370.
20. Mičianik P. Malá vojna Maďarska proti Slovenskej krajine a Slovenskému štátu : (október 1938 – marec 1939). *Malá vojna v marci 1939 a jej miesto v pamäti národa* : zborník príspevkov z konferencie organizovanej Ústavom pamäti národa a mestom Spišská Nová Ves v dňoch 19.-20. marca 2015. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, Bratislava : Múzeum ozbrojených zločiek SR 1939-1945, 2016 S. 31-37.
21. Deák L. Slovensko v politike Maďarska v rokoch 1938-1939... S. 107.
22. «Tretia ríša» a vznik Slovenského štátu... S. 118.
23. Slovensko a slovenská otázka v poľských a maďarských diplomatických dokumentoch... S. 367, 376.
24. Deák L. Slovensko v politike Maďarska v rokoch 1938-1939... S. 116.
25. Deák L. Hra o Slovensko. Slovensko v politike Maďarska a Poľska v rokoch 1933-1939. Bratislava : Veda 1991. S. 167.
26. Hoensch, Jörg K. Slovensko a Hitlerova východná politika. Hlinkova slovenská ľudová strana medzi autonómiou a separatizmom 1938-1939 / [Z nem. prel.]: Kristína Čaplovičová. Bratislava: Veda, 2001. S. 128.
27. Slovensko a slovenská otázka v poľských a maďarských diplomatických dokumentoch.... S. 372, 398.
28. Ibidem. S. 395.
29. Majeriková M. Vojna o Spiš. Spiš v politike Poľska v medzivojnovom období v kontexte česko-slovensko-poľských vzťahov. Krakov :Spolok Slovákov v Poľsku 2007. S. 95.
30. Segeš D. Reflexia medzivojnového politického vývoja na Slovensku očami Varšavy. Historický časopis. 2007. Ročník 55. článok 2. S. 361.
31. Žerko S. Polska wobec autonomicznej Slowacji (październik 1938-marzec 1939). Colloquium wydziału nauk humanistycznych i społecznych. Kwartalnik. 2014/2. S. 80.
32. Slovensko a slovenská otázka v poľských a maďarských diplomatických dokumentoch... S. 385.
33. Gniazdowski M. Slovenský autonomizmus v poľskej politike v 30. rokoch. *Česko-slovenská historická ročenka*. 2010. S. 263.
34. Majeriková M. Vojna o Spiš... S. 96.
35. Slovensko a slovenská otázka v poľských a maďarských diplomatických dokumentoch... S. 393.
36. Deák L. Hra o Slovensko. Slovensko v politike Maďarska a Poľska v rokoch 1933-1939... S. 164.
37. Slovensko a slovenská otázka v poľských a maďarských diplomatických dokumentoch... S. 396-397.
38. Jesenský M. Between Realpolitik and Idealism. The Slovak-Polish Border, 1918-1947. Thesis submitted to the Faculty of Graduate Postdoctoral Studies in partial fulfillment of the requirements for the PhD degree in History. Ottawa :University Ottawa, 2012. P. 211.

39. Kowalski R. Prasa czeska wobec polsko-słowackich rokowań rektyfikacyjnych w świetle raportów prasowych Konsulatu RP w Morawskiej Ostrawie z listopada i grudnia 1938 roku. *Mazowieckie Studia Humanistyczne*. 2001. 7/2. S. 126; Segeš D. Orava: úvahy politických elit verzus realita sporného regionu v rokoch 1918–1947. *Putovanie dejinami pod múrmi Oravského hradu* / Michal Bada, Alena Bartlová a kol. Bratislava : Veda, 2015. S. 120.
40. Segeš D. Reflexia medzivojnového politického vývoja na Slovensku očami Varšavy... S. 361.
41. Segeš D. Orava: úvahy politických elit verzus realita sporného regionu v rokoch 1918–1947... S. 121.
42. Deák L. Hra o Slovensko. Slovensko v politike Maďarska a Poľska v rokoch 1933–1939... S. 168–169.
43. Deák L. Slovensko v politike Maďarska v rokoch 1938–1939... S. 121.
44. Expertiza A. Granatiera a P. Horvátha o rozsahu územia odstúpeného Maďarsku, jeho etnickom zložení a dôsledkoch viedenského rozsudku z 2 novembra 1938 pre jednotlivé regióny Slovenska. *Deak L. Viedenská arbitráž. 2 november 1938. Dokumenty II. Okupacia. (2november 1938 – 14 marec 1939)*. Martin: Matica Slovenská, 2003. S. 31.
45. Deák L. Slovensko v politike Maďarska v rokoch 1938–1939... S. 123.
46. Slovensko a slovenská otázka v poľských a maďarských diplomatických dokumentoch... S. 408.

The author of the article described the international context of the Slovak question in the period from the Munich Conference to the First Arbitration at Vienna in 1938. He characterized positions of Hungary, Poland, Germany, Italy, Great Britain toward further state and legal status and territorial boundaries of the Slovak lands. The influence of Czech-Slovak relations in the discussion of the problem on the diplomatic front has been clarified.

Key words: international relations, Czechoslovakia, Slovak region, Hungary, Poland, Germany, Italy, Great Britain, negotiations, arbitration.

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

УДК 908(477.4)

Сергій Сидорук

кандидат історичних наук, доцент

(м. Кам'янець-Подільський)

СОЛДАТСЬКІ СІМ'Ї У ГРОМАДСЬКОМУ ЖИТТІ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

У статті висвітлено окремі аспекти впливу військового фактору на соціальне та правове становище сімей військовослужбовців, зокрема солдаток-рекруток і ставлення до них у міських та сільських українських громадах.

Ключові слова: Правобережна Україна, громада, рекрутська повинність, сім'я, солдат, солдатка.

Вплив військового фактору на сім'ї військовослужбовців, соціальне та сімейне становище жінок-солдаток (рекруток) значною мірою розкривають уже сторінки періодичних видань, починаючи ще з другої половини XIX ст. У періодиці цього часу цінним джерелом для нашого дослідження є спогади сучасників про рекрутські набори. На шпальтах часописів «Киевская старина» та «Русская старина» свідки рекрутських наборів, а часом і самі уже колишні рекрути, колоритно та драматично змальовують роль рекрутчини у власному житті, або ж своїх знайомих, близьких або, навіть, цілої громади. Наприклад, Б. Познанський¹ надзвичайно правдиво описав емоції, пережиті громадою українського уже пореформеного села при здачі рекрутів. Однак подібні видання відносяться радше до джерел. Перші ж історичні дослідження відносяться до кінця XIX – початку XX ст. Однак більшість із них, як і праці більш пізнього – радянського періоду виконані здебільшого на матеріалах центральних російських губерній. У контексті досліджуваної проблематики серед істориків радянської доби, на особливу увагу заслуговує дослідження В. Александрова «Сільська община в Росії (XVII – початок XIX ст.)», в якому рекрутській повинності присвячено спеціальний розділ. У ньому автор підняв питання рекрутчини, оскільки, на його думку, не знаючи, як вона впливала на суспільне, господарське, сімейне життя села, не знаючи принципів, на основі яких відбиралися рекрути в селянському середовищі, не можна повністю відтворити життя сільської общини.

Серед сучасних українських дослідників до проблеми рекрутської повинності у Правобережній Україні звертали-ся у своїх дисертаційних дослідженнях Т. Трофімук, Н. Мацко. Підсумком дисертаційного дослідження автора цієї статті стала монографія у співавторстві з А. Філінуком², де також знайшли своє відображення окремі аспекти сімейного життя солдатських родин.

Деякі аспекти виконання рекрутської повинності в регіоні розкриває А. Скрипник в монографії про російський військовий чинник у суспільно-політичному та економічному розвитку Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині 60-х рр. XIX ст.³ З точки зору впливу рекрутчини на єврейські громади та родини Правобережжя цінний практичний матеріал містить монографічне дослідження Й. Петровського-Штерна «Євреї в російській армії: 1827–1914»⁴.

До сучасних російських досліджень, в яких предметом розгляду є окремі питання виконання рекрутської повинності на теренах, власне, російських губерній, належать також праці А. Вакулової, І. Волкової, В. Горячева, Ф. Іванова, Т. Кандаурової, Ж. Корміної, А. Кухарука, А. Оглобіної та Ю. Щербініної. Найбільш активно проблему рекрутчини досліджує Ф. Іванов⁵, який опублікував монографію про рекрутську повинність на європейській Півночі Росії, навчальний посібник і низку статей, присвячених еволюції державної політики в сфері рекрутської повинності, періодизації історії рекрутської повинності в Росії, висвітленню пільг і вилучень від рекрутської повинності та її розкриттю у російській історіографії.

З точки ж зору вивчення проблеми впливу військового фактору та рекрутчини на російський соціум XIX ст., то найвагомішими є дослідження П. Щербініна⁶, з огляду на те, що в російській історичній науці, як правило, воєнні епохи розглядалися у контексті вивчення воєнно-політичних, ідеологічних, мобілізаційних факторів, залишаючи за рамками дослідження трагічну і героїчну долю солдатки, наслідки воєнних років, які важким тягарем лягали на жіночі плечі. Вивчаючи гендерні відносини у період рекрутчини, автор зумів на конкретних прикладах показати побут, умови життя, правовий і соціальний статус рекрутської сім'ї.

Чергова система рекрутського набору мала надзвичайно негативний вплив на господарське становище сімей і через тривале перебування солдата в армії створювала особливу категорію залишених напризволяще солдаток, які разом із

дітьми, втративши годувальників, були приречені на поневір'яння. Звичайно, солдатка могла залишитися в сім'ї чоловіка або повернутися у родину своїх батьків. Часто на заваді цьому ставала низка соціально-економічних та морально-психологічних причин, які «виштовхували» солдаток з їх родин і, навіть, громад. По-перше, у Правобережжі, в умовах кріпосництва, дружина та діти солдата, які з моменту його призиву перепідпорядковувались військовому відомству і звільнялись від кріпацтва, ставали непотрібними поміщикам, і лише з його доброї волі могли продовжувати проживати у громаді. По-друге, сім'ям особисто вільних солдаток через втрату годувальника та викликані цим важкі економічні умови життя й мізерні статки важко було залишатися навіть у сім'ях батьків-кріпаків. По-третє, якщо ж солдатки залишалися у сім'ї свого чоловіка, то часто їм було важко, а то й неможливо вжитися з його родичами, для яких невістка залишалася чужою.

Фактично після призову чоловіка до армії солдатка втрачала зв'язок зі своїм соціальним корінням і була вимушена знову шукати своє місце у суспільстві. Через означені причини багато солдаток-рекруток були змушені покидати свої громади і, якщо вони проживали не у містах, шукати притулку та способу прохарчуватися саме там. Чимало з них осідало у містах і містечках, де вони могли знайти хоч якісь засоби до існування. Основними заняттями солдаток у містах були робота по найму, на фабриках, дрібна торгівля. Траплялося, що вони, втративши будь-яку надію влаштувати своє життя, шукаючи заробітку, вдавалися до заняття проституцією або злочинних дій. Наприклад, в одному із київських судів розглядали справу солдатки, яка у купчихи-єврейки скуповувала та продавала крадені речі, сама скоїла крадіжку та чинила «перелюб»⁷. У міських умовах, коли треба було самій сплачувати за своє житло, харчування, забезпечувати потреби дітей, жінки бралися за будь-яку роботу. Попри все, їх заробітки залишалися дуже незначними. Через це вони часто знаходилися на межі виживання, а смертність серед солдаток була вдвічі вищою, ніж у селян, які проживали у місті⁸. Це пояснюється тим, що у селян був захист хазяїна або вони мали можливість повернутися до свого дому в село. Солдатки таку можливість втрачали і могли розраховувати лише на власні сили.

До перерахованих негативних впливів рекрутської повинності на сім'ї бранців додавалися ще й часті війни, що

вела Росія упродовж XIX ст. Маса солдаток ставали вдовами навіть у мирний час, а у воєнні роки їх кількість непомірно зростала. І коли солдатка-вдова могла влаштувати своє подальше життя, шукаючи собі опору в особі нового чоловіка, то дружини безвісті пропалих воїнів такого права були позбавлені. Для отримання у єпархії дозволу на новий шлюб солдатки, доля чийх чоловіків залишалася невідомою, вимушені були представити від командира внутрішньої сторожі свідоцтво про те, що їх чоловіки не перебувають у розшуку⁹. В такому ж становищі опинялися дружини солдатів-дезертирів, які, втікаючи зі своїх підрозділів, не мали можливості повернутися до своїх сімей через небезпеку бути викритими.

Нерідко важкі соціально-правові та побутові умови життя штовхали солдаток на самогубство. Це підтверджують архівні справи. У фонді лише Київської духовної консисторії ЦДІАК України з 1846 по 1874 р. ми відшукали 12 таких справ. Типовою в цьому відношенні є справа про призначення єпітимії солдатці Марії Бойковій за спробу самогубства¹⁰. Справу розглядав Звенигородський земський суд, який у ході дізнання з'ясував, що солдатка, страждаючи приступами епілепсії, ще й зловживала спиртним. Показово, що спроба суїциду відбулась 1-го травня, очевидно, під час Пасхальних свят, коли на кладовищі поминали покійних родичів. Навіть після того, як її вчасно врятували і привели до тями, вона підтвердила свій намір повторити самогубство ще раз¹¹. Самотня і хвора жінка, доведена до відчаю долею рекрутки, не мала більше снаги до життя у суспільстві, для якого вона виявилася чужою.

Військовий фактор надзвичайно негативно вплинув і на шлюбні стосунки у сім'ях військовослужбовців. У період багаторічної розлуки масового характеру набули випадки, коли і сам чоловік-рекрут, і його дружина шукали партнерів на стороні. За нашими підрахунками, в уже згадуваному фонді Київської духовної консисторії нараховується понад 400 справ про призначення єпітимії солдатам і солдаткам за позашлюбні стосунки. Подібного змісту справи також і солдатських доньок. В окрему категорію виділялись і справи військових поселенців. Значна кількість таких документів вказує на масштаби руйнівного впливу військового фактора на суспільну моральність загалом, та на сім'ї військовослужбовців, зокрема.

Якщо для чоловіка позашлюбні зв'язки в гіршому випадку закінчувалися венеричною хворобою або покаранням у ка-

зармі, то жінці доводилося розплачуватися за це кризою сімейного життя та осудом оточення й суспільства загалом. Ставлення суспільства до жінок-рекруток було упередженим. Їх репутація у громаді вже наперед була негативною: якщо жінка солдатка, то вона вважалась непутящою, а всі її діти – незаконнонародженими. Навіть якщо солдатка народжувала цілком законну дитину, це все одно викликало підозру і подив. Разом з тим, часто солдатки, щоб захистити своїх дітей від солдатської долі, що спіткала їх батьків-рекрутів, самі оголошували їх незаконнонародженими¹². Попри осуд і зневагу громади, що чекав матерів-солдаток після таких заяв, вони наважувалися на такі кроки задля порятунку дітей від рекрутчини.

Жінці-солдатці дуже важко було подолати негативне сприйняття свого образу у свідомості сучасників. Так, в одному із сіл Васильківського повіту Київської губернії селяни жорстоко побили двох рекруток, звинувачуючи їх у «блудному житті»¹³. Поступово судові дізнання у справі звернуло в інше русло. Постраждалих від побоїв жінок зробили ще й винними, і справа про їх побиття переросла у суд над ними, а особи, що завдали постраждалим побоїв, не понесли ніякого покарання¹⁴. Документи цієї справи засвідчують безправне становище членів солдатських сімей у суспільстві та зневажливе ставлення до них як з боку властей і громад, у яких вони проживали, так і з боку всього суспільства.

Важкі соціально-правові та побутові умови життя солдатських сімей, нелегку долю приречених на самотність жінок-рекруток засвідчують справи про призначення їм епітімій за спроби самогубства. У фонді 127 «Київська духовна консисторія» Центрального державного історичного архіву України у м. Києві з 1846 по 1874 р. відкаалося 12 таких справ, що переконливо свідчить про поширення цього явища практично в усіх регіонах Правобережжя. Тим більше, що в подібних справах зафіксовані лише невдалі спроби суїциду, про які стало відомо властям. Якого масштабу це явище сягнуло насправді, залишається лише здогадуватись. Факти говорять, що випадки самогубства в розбитих сім'ях військовослужбовців були непоодинокими.

Примітки:

1. Познанский Б. Воспоминания о рекрутчине по прежнему порядку // Киевская старина. 1889. № 11. С. 225-256.
2. Філінюк А.Г., Сидорук С.А. Рекрутська повинність у Правобережній Україні в 1794–1874 рр.: суспільно-політичний, соціа-

- льно-становий і демографічний аспекти: сучасний дискурс: монографія. Кам'янець-Подільський Аксіома, 2017. 416 с.
3. Скрипник А.Ю. Російський військовий чинник у суспільно-політичному та економічному розвитку Правобережної України (1792–1865 pp.). Кам'янець-Подільський: Видавець ФОП Зволейко Д.Г., 2016. 612 с.
 4. Петровский-Штерн Й. Евреи в русской армии: 1827–1914. Москва: Новое литературное обозрение, 2003. 556 с.
 5. Иванов Ф.Н. Рекрутская повинность на Европейском Севере России в 1831–1874 годах (по материалам Архангельской, Вологодской и Олонецкой губерний): монография. Москва: Изд-во «Перо», 2016. 212 с.; Його ж. История рекрутской повинности в России (1699–1874 гг.): учеб. пособ. по дисциплине «История вооруженных сил России». Москва: Изд-во «Перо», 2017. 107 с.; Його ж. Эволюция государственной политики в сфере рекрутской повинности в XVIII – XIX вв. // Российская политика: прошлое, настоящее, будущее: Сб. тр. / Под ред. Г.Ф. Доброноженко, И.А. Гончарова. Сыктывкар: Сыктывкарский гос. ун-т, 2006. Вып. 2. С. 164–176; Його ж. Льготы и изъятия по рекрутской повинности в России в XVIII – XIX вв. как фактор перераспределения рекрутчины между населением регионов // Империи и империализм нового и новейшего времени: Сборник статей. Санкт-Петербург: Исторический факультет СПбГУ, 2009. С. 243–246; Його ж. Льготы и «изъятия» от рекрутской повинности в России в XVIII – XIX вв. // Вестник Тюменского государственного университета. 2010. № 1. С. 21–27; Його ж. Периодизация истории рекрутской повинности в России в XVIII – XIX веках // Вестник Военного университета. 2011. № 4. С. 134–140.
 6. Щербинин П.П. Военный фактор в повседневной жизни русской женщины в XVIII – начале XX в.: монография; ред. Н.А. Пушкарева. Тамбов: Юлис, 2004. 508 с.; Його ж. Жизнь русской солдатки в XVIII – XIX веках // Вопросы истории. 2005. № 1. С. 79–92; Його ж. Солдатские жены в XVIII – начале XX в.: опыт реконструкции социального статуса, правового положения, социокультурного облика, поведения и настроений [Soldiers' wives from the XVIII th to the XX th century: the reconstruction experience of social and legal status, sociocultural character, behavior and sentiments] // The Journal of Power Institutions in Post-Soviet Societies, Pipss. org: Issue 4/5. – 2006. – «Military and Security Structures in/ and the Regions» & «Women in/and the Military». URL: <http://www.pipss.org/document493.html>.)
 7. За відношенням Київського губернського правління про призначення епитимії солдатці Мотрі Кунцевій за перелюб // ЦДІАУК. Ф. 127. Оп. 891. Спр. 431. Арк. 5, 7.
 8. Щербинин П.П. Солдатские жены в XVIII – начале XX в.: опыт реконструкции социального статуса, правового положения, социокультурного облика, поведения и настроений [Soldiers'

wives from the XVIII th to the XX th centuru: the reconstruction experience of social and legal status, sociocultural character, behavior and sentiments]» // The Journal of Power Institutions in Post-Soviet Societies, Pipss. org: Issue 4/5. – 2006. – «Military and Security Structures in/ and the Regions» & «Women in/and the Military». URL: <http://www.pipss.org/document493.html>.

9. Предписание духовенству розъяснять своим прихожанам-солдаткам, коих мужья находятся в безвестной отлучке, чтобы ониране подачи просьб Епархиальному начальству о разрешении нового брака, испрашивали у командиров внутренней стражи свидетельства о нерозыске их мужей // Подольские епархиальные ведомости. 1868. № 6. С. 111.
10. Призначення епитимій солдаткам і рекруткам за спробу самогубства // ЦДАУК. Ф. 127. Ф. 127. Оп. 896. Спр. 286. Арк. 1-8.
11. Там само.
12. Філінюк А.Г. Рекрутська повинність у Правобережній Україні на межі XVIII – XIX століть // Наукові праці Кам'янець-Подільського університету: Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів. Вип. 3. В 3-х т. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, інформ.-видав. відділ, 2004. Т. 1. С. 17-20.
13. Справа про побиття рекруток // ЦДАУК. Ф. 127. Оп. 633. Спр. 336. Арк. 2.
14. Там само.

This article highlights some aspects of the impact of the military factor on the social and legal status of families of servicemen, including conscripts and attitudes towards them in urban and rural Ukrainian communities at the time.

Key words: Right-bank Ukraine, community, conscription, family, soldier, soldier's wife.

УДК 94(477.83/.86) : 94(100) : 94(470+571) «1916/1918»

Василь Марчук

доктор історичних наук, професор

Андрій Королько

кандидат історичних наук, доцент

(м. Івано-Франківськ)

ВІЙСЬКОВІ ДІЇ ТА ВІДБУДОВА НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА НА ПОКУТТІ В 1916–1918 рр.

У статті проаналізовано військові дії на території Покуття 1916–1917 рр. та розкрито особливості відбудови народного господарства краю на завершальній стадії Великої війни. Охарактеризовано перебіг захоплення російськими військами історико-географічного регіону у ході Брусиловського прориву 1916 р.; проаналізовано діяльність росій-

ської окупаційної адміністрації у краї, простежено непрості взаємини цієї влади з місцевим населенням протягом 1916–1917 рр.; висвітлено стан відбудови краю австрійською владою після вигнання російських військ у 1918 р.

Ключові слова: Перша світова війна, Покуття, фронт, окупаційна адміністрація, репресії, реквізиція, відбудова господарства, «рятункові комітети».

На початку 1916 р. російські війська спробували повернутися в Східну Галичину. Одна з ліній фронту, на якому знаходилася 9-а російська армія, проходила по лінії Тисмениця – Нижнів – Порхова – Ялівець – Чортків. Однак особливо «ожив» фронт наприкінці весни 1916 р. Новий наступ Південно-Західного фронту під командуванням генерала О. Брусилова на просторі від м. Луцька до м. Чернівців розпочався наприкінці травня.

Мета статті – висвітлити військові дії на території Покуття 1916–1917 рр. та розкрити особливості відбудови народного господарства краю на завершальній стадії Великої війни. Досягнення мети передбачає вирішення таких завдань: охарактеризувати перебіг захоплення російськими військами історико-географічного регіону у ході Брусиловського прориву 1916 р.; проаналізувати діяльність російської окупаційної адміністрації у краї, простежити непрості взаємини цієї влади з місцевим населенням упродовж 1916–1917 рр.; висвітлити стан відбудови краю австрійською владою після вигнання російських військ 1918 р.

Важливим джерелом для вивчення проблеми є неопубліковані матеріали Центрального державного історичного архіву України у м. Львові, де міститься колекція документів до історії перебування російських військ на території Галичини, зокрема і Покуття, у роки війни (ф. 694), пересування підрозділів Галицького округу, м. Чернівці у 1916–1917 рр. (ф. 748).

Події перебігу військових дій на Покутті 1916–1917 рр. та відбудови народного господарства 1918 рр. знайшли своє відображення на сторінках українських часописів «Діло», «Свобода» і «Громадський голос». Тут міститься оригінальний матеріал про особливості діяльності російської окупаційної адміністрації, соціально-економічну політику австрійської влади щодо відбудови краю і її оцінку зі сторони місцевого українського населення. Доповнює матеріал розвідки спогади українського історика Дмитра Дорошенка¹, який, фіксуючи по гарячих слідах перебіг воєнних лихоліть 1916 р, вка-

зував на незадовільний народногосподарський стан краю після російської окупації.

Проблема перебігу воєнних дій і російської окупації Покуття 1916–1917 рр. частково відображена у дослідженнях українських, російських і польських істориків О. Реєнта, і О. Сердюка², В. Волковинського³, А. Бахтуріної⁴, О. Мазура⁵, В. Савченка⁶, І. Кучери⁷, С. Шерепа⁸, В. Мілевського, Я. Новака, М. Зентари⁹, та інших.

Наступ російських військ на територію Покуття наприкінці весни – початку літа 1916 р. відбувався в кількох напрямках. У першій декаді червня відбувалися запеклі бої за контроль над р. Дністер. Російські війська захопили м. Снятин і м. Городенку. Особливо вперті бої відбувались у районі с. Незвисько Городенківського повіту¹⁰. Інший напрям наступу російських військ мав місце в районі м. Коломиї і м. Станиславова¹¹. У другій половині червня австрійські війська змушені залишити м. Коломию і відступити на схід та південь у бік долини верхньої течії р. Черемош. Завданням австрійських військ залишалося тільки продовжити своє просування у південному і південно-західному напрямі задля вирівнювання вигнутого місця на 6 км. на південний схід від м. Коломиї біля с. Пістинь. Власне, наслідком цього й стало «опорожнене» повітового міста. Наслідком натиску переважаючих у воєнній силі російської армії «наші війська» відступили у бік заходу і південного заходу від м. Коломиї. У свою чергу, російські кавалеристи великими силами наступали на північ від м. Обертина Товмацького повіту, однак австрійській піхоті і артилерії вдалося на деякий час призупинити атаку ворожих сил¹².

Наступ російських частин на територію краю в червнілипні 1916 р. був серйозно підготовленою військовою акцією (використовувалася військова авіація і кавалерія), про що свідчить вказівка австрійського командування від 12 червня 1916 р. опорожнити м. Товмач за один день: «Пусте і глухе місто представляло дуже сумний вид. Майже всі sklepi замкнені, на улиці великий військовий рух, цивільних людей нігде не видно [...]»¹³.

Наприкінці липня 1916 р. військова ситуація на Покутті нормалізувалася. Австрійській армії Ботнера вдалося стримати наступ російських військ на лінії від устя р. Коропець до р. Дністер – Озеряни – шлях між м. Товмач і с. Незвисько – залізнична дорога в районі с. Черемхів поблизу м. Отинії. Отож, стратегічно важливі для австрійської армії містечка

Товмач і Отинія не були зайняті російськими військами. Інша фронтова лінія простягалась на південь від м. Станиславова на Саджавку, Ланчин до Делятина і Татарова, де проходили серйозні військові сутички. Часопис «Діло» стверджував, що неправдивою є інформація про загальну втечу українського населення в ході наступу російських військ на територію Північної Буковини, за винятком євреїв, які дізналися про страту побратимів, здійснених російськими козаками в м. Снятин¹⁴.

Проте на початку серпня 1916 р. м. Товмач опинився на лінії серйозних військових сутичок між австрійцями і росіянами. Завзяті битви проходили біля с. Живачів і Озеряни Товмацького повіту, а ще один населений пункт Хотимир фактично був поділений навпіл двома ворожими дивізіями. Інша стратегічна лінія на Покутті проходила вздовж залізничної колії в с. Черемхів Коломийського повіту на шлях з м. Станиславова до м. Коломиї. Третій фронт на території краю проходив від с. Живачів до р. Дністер через с. Долина Товмацького повіту до гирла р. Коропець. Особливо жорстокі бої проходили в районі с. Озеряни Товмацького повіту, де черкеські козаки в лавах російської армії «з шаблею і списом в руках, з кинжалом в зубах» спробували здобути населений пункт. Унаслідок такої несподіваної атаки загинуло 12 і поранено 20 цивільних осіб, у сусідньому с. Ісаків загинуло більше 100 цивільних осіб¹⁵.

У другій декаді серпня 1916 р. здійснювався наступ російських військ на фронті по периметру 25 км в напрямі м. Тисмениці. Головним стратегічним завданням було здобуття м. Товмача і його околиць та території краю в бік залізничного шляху Станиславів – Коломия. В ході здобуття частини території Покуття російські війська використали отруйні гази невідомого походження. У полон потрапило 2 тис. австрійських військ. Здобуто населені пункти Товмацького повіту Нижнів, Братишів, Палагичі, Надорожна, Чорнолізці, Кривотули і Отинія. Відступаючи, австрійські війська спеціально знищували мости і різноманітні склади з боєприпасами і амуніцією, аби не дісталось ворогу¹⁶. 8 серпня 1916 р. російська армія Лешницького здобула м. Тисменицю, захопивши в полон 88 офіцерів і 7 400 австрійських солдат. Частина російських військ просунулися далі на захід у напрямі м. Станиславова¹⁷.

Таким чином, упродовж червня – початку серпня 1916 р. Покуття знову опинилося в руках росіян. На початок вересня 1916 р. Південно-Західний фронт вийшов на лінію: р. Стоход – Киселин – Золочів – Бережани – Галич – Станіславів – Ворохта¹⁸. У результаті Брусиловського прориву (4 червня – 20 вересня 1916 р.) на окупованих російськими арміями територіях було утворене «Генерал-губернаторство областей Австро-Угорщини, захоплених по праву війни» з центром спочатку в м. Тернополі, а згодом у м. Чернівцях. У адміністративному аспекті воно поділялося на дві губернії: Тернопільську та Чернівецьку. Територіальні межі останньої охоплювали Буковину та Городенківський, Коломийський, Снятинський, Печеніжинський повіти. Тернопільська губернія включала в себе всі окуповані російськими військами галицькі повіти, крім Покуття і Галицької Гуцульщини (якщо не врахувати більшу частину територію Товмацького повіту, яка залишалася у складі Тернопільської губернії. – *Авт.*)¹⁹.

Окупація Покуття 1916 р. хоч була короткотривалою, однак носила більш жорстокий характер, ніж у другій половині 1914 р. – на початку 1915 р. Особливих руйнувань зазнали населені пункти. Польський кореспондент «Познанського кур'єру», який знаходився в лавах російської армії, так описав руйнацію краю: «Треба би затратити всякі людські почування, щоби не защеміло серце у кого небудь, хто мусить дивитися на згарища, в які обернула сю країну воєнна пожежа. Страшно описувати, що зроблено з тою землею і з тим народом [...] Недавно їздив я з Коломиї до Чернівців, задержуючи ся по дорозі у місточках. Всюди там сумний образ знищення. Кілька кілометрів за Коломисю, по правім боці шляху, було село, в яким зберегло ся лише кілька хат. Снятин зовсім виселений, дуже знищений і спалений, особливо часть міста коло ринку і головного гостинця [...]»²⁰. На початку 1917 р. м. Коломия виглядала спустошеною, залишилось близько 5-6 тисяч мешканців: «Цілі части міста пусті. [...] Нема палива, нафти, цукру, чаю, а мало мяса і набілу. В околиці дворів майже нема. Від Коломиї по Городенку не заорано ні одного морґа поля під озимину»²¹. Захопивши втретє м. Тисменицю, козаки й солдати знову вдалися до грабунків. За словами очевидця тих подій, члена міського уряду Д. Хіровського, козаки позабирали з приміщення гміни шафи і столи, «документи порозкидували і завели коней до приміщення. Прихід до міста російських військ цього разу

остаточно доконав справи державного значення. Упродовж кількох днів росіяни грабували, вбивали і ґвалтували ціле місто. Ночами м. Тисменицю освічували зарева від пожеж»²².

Про складне матеріальне становище місцевого населення вказував і уповноважений Всеросійського союзу міст на Південно-Західному фронті, відомий український історик Дмитро Дорошенко, який з 1915 р. очолював відділення допомоги українцям на окупованих російськими військами територіях Галичини і Буковини. У праці «По Галиции» [Дорожные впечатления о бедственном положении населения в период войны] він писав: «Навіть моральний стан населення по відомій степені впливає на настрої військ, не говорячи вже про голод чи хвороби. Тому і військові власті і Тимчасова військова адміністрація неодноразово зверталась до громадських організацій з проханням зайнятися справою допомоги населенню. Ми не говоримо вже про відомий моральний обов'язок забезпечити харчуванням населення областей, зайятих по праву війни. Обстеження прифронтової полоси і бесіди з представниками місцевого населення привели до висновку, що населення потребує не стільки в безкоштовному харчуванні, або в інших яких-небудь видів дарованої допомоги, скільки в наданні можливостей отримувати необхідні продукти за гроші». Український діяч зауважив, що варто відродити українські кооперативи, які успішно функціонували до війни: населення звикло до організації, самостійності і самопомоги. Російська окупаційна адміністрація для цього не повинна створювати перешкоди, а зобов'язана зайнятися доставкою усього необхідного для жителів краю»²³.

Навчені гірким досвідом російської окупації 1914–1915 рр., місцеве українське населення не втікало з рідних домівок, віддаючи на поталу власні господарства ворогу. Греко-католицькі священики Товмацького повіту залишились на місці, опікуючись селянами, не даючи можливості росіянам здійснювати мародерство і реквізицію майна. Самі ж селяни, переважно жінки, ховали майно в безпечніше місце, далеко від ворога: «Се повинно бути приміром і для інших селян і селянок в часі наїзду і вони рівнож не повинні кидати свого села, остати на місці і витерпіти все, що може нанести тяжка воєнна хвиля»²⁴.

Брусиловський прорив через великі втрати остаточно підірвав боездатність як австро-угорської, так і російської армій. На фронтах знову почалася позиційна війна, що три-

вала до весни 1917 р. Попри намагання австро-угорської армії звільнити територію Східної Галичини і Північної Буковини, довгий час залізнична мережа на території Покуття і Північної Буковини знаходилася в руках росіян. Стратегічним вважався Коломийський вузол, до якого входили залізничні лінії Коломия – Делятин – Хриплин, Коломия – Стефанівка, Коломия – Лужани, Лужани – Стефанівка – Заліщики, Неполоківці – Вижниця, що утримувалися царською владою до літа 1917 р.²⁵

У роки Першої світової війни Покуття остаточно від російських військ було звільнено восени 1917 р.

У 1917–1918 рр. австрійська влада вкотре розпочала відбудову краю. Староства зорганізували у повітових центрах т. зв. «рятункові комітети», які мали б зайнятись соціальною опікою населення: надавати їжу, одяг, грошові дотації. На території Покуття такі комітети діяли у містах Городенці, Коломиї, Снятині, Товмачі і Печеніжині²⁶. Відновили свою роботу рілничі комісії. Австрійський уряд пообіцяв надати допомогу жителям краю у підготовці проведення весняних сільськогосподарських робіт, надаючи відповідні грошові позички. Серед 23 повітів Східної Галичини ці кошти були призначені для жителів Городенківського, Коломийського, Печеніжинського, Снятинського і Товмацького повітів. Австро-угорським урядом регламентувалося, що позики будуть надаватися для посівної кампанії тих ґрунтів, які, з огляду на російську окупацію краю 1917 р., не були засіяні²⁷.

Однак не завжди соціальні кошти йшли за призначенням, особливо у тих населених пунктах, де урядували громадяни польської та єврейської національності. Українське населення Коломийщини скаржилось до центрального уряду на діяльність «рятункового комітету». Допомога надходить тим жителям краю, що володіють 20 моргами ріллі, а не знедоленим, переважно українцям, у наявності яких лише 2 морги поля. Значно більше матеріальної допомоги надається вдовам польських легіонерів, ніж дружинам і дітям загиблих Українських Січових Стрільців. Невідомий автор допису до львівського часопису «Свобода» від 9 лютого 1918 р. резюмує: «Безсильні й безрадні селяни тільки зрошують пороги ц. к. староства своїми сльозами і – мовчать...»²⁸. У с. Залуччя Снятинського повіту вїйт польської національності здійснював реквізицію сільськогосподарської продукції (збіжжя, картопля) в українських селян, вимагав виконувати повинності на ко-

ристь місцевих поляків і євреїв. До того ж поляки вільно отримують від держави грошові дотації, а також необхідні продукти для власного соціального прохарчування і облаштування (цукор, гас)²⁹. Подібна ситуація спостерігалась на Городенківщині, де староство очолював представник польської національності Стшельбіцький. Тут жителі купували товари першої необхідності за завищеними цінами, відбувалась тотальна реквізиція худоби³⁰. Зухвалість польського дідича с. Вікно Городенківського повіту по відношенню до місцевих жителів не мала меж: селяни змушені випасати худобу на полі пана і платити 80 корон, реквізовано збіжжя. Селянки просили допомоги у вирішенні цього питання у місцевого урядника, але той відповів: «Ідіть потопіться з своїми дітьми»³¹. У с. Стрільче Городенківського повіту 57 жовніврів, переважно інвалідів, маючи власні сім'ї, не могли отримати земельних ділянок для обробітку. Натомість, місцеві євреї, заробивши гроші на різноманітних спекуляціях воєнних лихоліть скуповували селянську землю, а польські пани, окрім цього, за прийнятною ціною віддавали їм в оренду земельні ділянки. Вирішити питання передання землі на користь ветеранам війни було майже неможливо, оскільки судову сферу Городенківського повіту теж контролювали представники єврейської національності³².

Таким чином, Покуття стало ареною безперервних воєнних дій, за роки війни фронт чотири рази проходив її територію. Окупація краю в ході Брусиловського прориву 1916 р. хоч була короткотривалою, однак носила більш жорстокий характер. Проте навчене гірким досвідом попередньої окупації місцеве українське населення не втікало з рідних домів, намагаючись захистити майно від злодіянь російських військових частин. З поверненням австрійської влади більшість осіб, запідозрених у співпраці з росіянами, заарештовували й депортували в концентраційні табори. Водночас, австрійська влада у 1918 р. здійснювала відбудову народно-господарського життя краю, створюючи у повітових центрах т. зв. «рятункові комітети». Проте, як засвідчує тогочасна українська газетна періодика, соціальна опіка держави по відношенню до різних національних спільнот виявилася непропорційною – переважно кошти передавалися на відбудову польських і єврейських господарств, ставлячи у не вигідне дискримінаційне положення українське населення краю.

У 1917–1918 рр. воюючі сторони опинилися на грані виснаження, що призвело до падіння двох імперій: Російської у 1917 р. і Австро-Угорської у 1918 р. Водночас Перша світова війна засвідчила марність сподівань імперських кіл встановити тотальний контроль на західноукраїнських землях, в тому числі і на території Покуття. З іншої сторони, політизація українського суспільно-політичного руху наприкінці XIX – початку XX ст., поширення ідей національної державності й соборності у Галичині створили необхідні передумови до збройної боротьби за Українську державу у 1918 р.

Примітки:

1. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України (далі – ІР НБУ ім. В. Вернадського НАН України). Ф. 318 Архів Дорошенка. Од. зб. 35 [Дорошенко Дмитро Іванович] «По Галиции» [Дорожные впечатления о бедственном положении населения в период войны]. [1916–1917 гг.]. Автограф 8, 1 екз. 17 арк.; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки): Науково-популярне видання. К.: Темпора, 2007. 632 с.
2. Реєнт О. П., Сердюк О. В. Перша світова війна і Україна. К.: Генеза, 2004. 480 с.
3. Волковинський В. М. Бойові дії. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. К.: ТОВ «Кліо», 2013. С. 140–159; Волковинський В. М. Бойові дії на українських землях в роки Першої світової війни. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. 4. К.: Ін-тут історії України НАН України, 2002. С. 52–70.
4. Бахтурина А.Ю. Краины российской империи: государственное управление и национальная политика в годы первой мировой войны (1914–1917 гг.). М.: РОССПЭН, 2004. 392 с.; її ж. Политика Российской Империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. М.: АИРО-XX, 2000. 264 с.
5. Мазур О.Я. Східна Галичини у роки Першої світової війни (1914–1918): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 20.02.22. Львів, 1997. 22 с.
6. Савченко В.Н. Восточная Галиция в 1916–1920 годах (этнополитическая ситуация в крае). Отечественная история. 2004. № 2. С. 96–113.
7. Кучера І. Суспільно-політична і культурно-релігійна діяльність російської окупаційної адміністрації в Східній Галичині в роки Першої світової війни. Лицарі рідного краю: січово-стрілецька традиція в історії, культурі та мистецтві України XX століття. / Матеріали Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, присвяченої пам'яті організатора січово-стрілецького руху в Галичині, генерального отамана Українського січового союзу, го-

- лови Української Боевої Управи Кирила Трильовського, 17 травня 2007 р. / За ред. І. Монолатія. Коломия: Вік, 2007. С. 62–69.
8. Czerep S. Operacje wołyńskie ofensywy Brusilowa 4 czerwca – 10 sierpnia 1916. Białystok, 1999.
 9. Milewska W., Nowak T., Zientara M. Legiony Polskie 1914–1918. Zarys historii militarnej i politycznej. Kraków: Księgarnia akademicka wydawnictwo naukowe, 1998. 348 s.
 10. Військовий орган про російську офензиву. Останнє число «Військового Листка» (з 17 с. м.) ось як розглядає положенє на російським фронтї за час до 14 червня с. р. Дїло. 1916. 21 червня. Ч. 152 (9051). С. 2.
 11. Російська офензива. Дїло. 1916. 28 червня. Ч. 158 (9057). С. 2.
 12. Воєнні вїсти. Громадський голос. Українська радикальна часопись. 1916. 10 липня. Ч. 14. С. 6; Опорожненє Коломиї і наш похід на Волині. Дїло. 1916. 2 липня. Ч. 162 (9061). С. 2; Звітї австро-угорського генерального штабу. Вїйна з Росїєю. Свобода. Відень, 1916. 8 липня. Ч. 28. С. 2.
 13. Вїсти з Товмача. Свобода. Відень, 1916. 15 липня. Ч. 29. С. 5.
 14. Новинки. Що дїє ся на Покутїю. Дїло. 1916. 27 липня. Ч. 183 (9082). С. 3.
 15. Новинки. Товмач під боєвою лінією. Дїло. 1916. 1 серпня. Ч. 187 (9086). С. 3.
 16. Російські звїдомленя. З 8 серпня по полудни. З 8 серпня вечером. Дїло. 1916. 12 серпня. Ч. 197 (9096). С. 2.
 17. Російські звїдомленя. З 9 серпня пополудни. З 9 серпня вечером. Дїло. 1916. 13 серпня. – Ч. 198 (9097). С. 2.
 18. Покуття. Історико-етнографічний нарис. Львів: Манускрипт – Львів, 2010. С. 144; Czerep S. Operacje wołyńskie ofensywy Brusilowa 4 czerwca – 10 sierpnia 1916. Białystok, 1999. S. 180–182.
 19. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле ... С. 66; Савченко В.Н. Восточная Галиция ... С. 98; Кучера І. Суспільно-політична і культурно-релігійна діяльність російської окупаційної адміністрації ... С. 67.
 20. Знищенє східної Галичини. Дїло. 1916. 2 падолиста. Ч. 267 (9174). С. 2.
 21. Вїсти зі Станиславова і з Коломиї. Свобода. Львів, 1917. 20 січня. Ч. 3. С. 6.
 22. Chirowski D. Dzieje miasta Tyśmienicy. Lwów, 1938. S. 49.
 23. ІР НБУ ім. В. Вернадського НАН України. Ф. 318. Од. зб. 35. Арк. 12–14; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле ... С. 72–74.
 24. Вїсти з Товмача. Свобода. Відень, 1916. 15 липня. Ч. 29. С. 5.
 25. ЦДІАЛ України. – Ф. 748 сч. Пересування підрозділів Галицького округу, м. Чернівці у 1916–1917 рр. Оп. 1. Спр. 7 Заведуючий передвиженієм русских войск Галицийского района. Перечень ж/д линий по участкам и комендантскими управлениям и переписка о распределении комендантов по участкам. 22 декабря 1916 г. – 14 марта 1917 г. Арк. 15.

26. Рятунок для селян відбитих повітів. Свобода. Львів, 1918. 12 січня. Ч. 2. С. 6; До мешканців Поділя і Покутя! Свобода. Львів, 1917. 4 серпня. Ч. 31. С. 1–2.
27. Позички на весняні засіви. Свобода. Львів, 1918. 30 марта. Ч. 13. С. 5.
28. Безсильні благають помочи!! (Допись з Коломийщини). Свобода. Львів, 1918. 9 лютого. Ч. 6. С. 4.
29. Вісти з краю. Залуче (над Черемошем). Свобода. Львів, 1918. 13 липня. Ч. 27. С. 3.
30. Вісти з краю. З Городенського повіту. Свобода. Львів, 1918. 13 липня. Ч. 27. С. 3.
31. Вісти з краю. Вікно повіт Городенка. Свобода. Львів, 1918. 19 жовтня. Ч. 41. С. 5.
32. Вісти з краю. Землі для безземельних інвалідів [с. Стрільче Городенківського повіту]. Свобода. Львів, 1918. 11 жовтня. Ч. 40. С. 4.

В статті проаналізовані військові дії на території Покуття 1916–1917 гг. і розкриті особливості відновлення народного господарства краю на завершальній стадії Великої війни. Охарактеризовані події захоплення російськими військами історико-географічного регіону в ході Брусиловського прориву 1916 г.; проаналізована діяльність російської окупаційної адміністрації в краї, розглянуті складні взаємовідносини цієї влади з місцевим населенням на протязі 1916–1917 гг.; освітлено стан відновлення краю австрійською владою після вигнання російських військ в 1918 г.

Ключевые слова: Перша світова війна, Покуття, окупаційна адміністрація, репресії, реквизиція, відновлення господарства, «рятувальні комітети».

УДК 908(477.43):352.072.1 «2015/2017»

Інна Ісакова

*кандидат історичних наук
(м. Дунаївці)*

РЕФОРМА ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ НА ДУНАЄВЕЧЧИНІ У 2015-2017 РОКАХ ЯК ЗАСІБ РЕСУРСНОЇ САМОДОСТАТНОСТІ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД

Проаналізовано процес формування об'єднаних територіальних громад у Дунаєвецькому районі Хмельницької області, розвиток законодавчо-нормативного та інституційного забезпечення реалізації реформи територіальної організації влади на засадах децентралізації.

Ключові слова: реформа, децентралізація, місцеве самоврядування, об'єднана територіальна громада.

Україна як демократична держава, що обрала курс на євроінтеграцію, одним із першочергових напрямів реформ визначила децентралізацію.

Важливими актами у створенні правової основи для децентралізації влади стали Закони України «Про місцеве самоврядування в Україні» та «Про місцеві державні адміністрації». Вагомим кроком на цьому шляху є прийняття Розпорядженням Кабінету Міністрів України «Концепції реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні». Метою цієї Концепції є визначення напрямів, механізмів і строків формування ефективного місцевого самоврядування та територіальної організації влади для створення та підтримки повноцінного життєвого середовища для громадян, надання високоякісних та доступних публічних послуг, становлення інститутів прямого народовладдя, задоволення інтересів громадян в усіх сферах життєдіяльності на відповідній території, узгодження інтересів держави та територіальних громад¹.

Наведена Концепція здійснюється двома етапами: перший (підготовчий) етап - 2014 рік, другий 2015-2017 роки. На шляху виконання завдань першого етапу 17 червня 2014 року було прийнято Закон України «Про співробітництво територіальних громад», а у лютому 2015 року підготовлено до нього практичний коментар Інститутом громадянського суспільства у співпраці з Програмою Ради Європи «Посилення інституційної спроможності органів місцевого самоврядування в Україні» на запит Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України в рамках реалізації Плану заходів щодо впровадження положень даного Закону. Мета прийняття даного Закону – це створення умов для реалізації наявними в Україні територіальними громадами конституційного права на об'єднання своїх ресурсів для вирішення питань місцевого значення².

У вересні 2014 року Верховна Рада України ратифікувала Додатковий протокол до Європейської хартії місцевого самоврядування про право участі у справах органу місцевого самоврядування, згідно якого Україна бере на себе зобов'язання створити умови для розширення прав громадян щодо участі у прийнятті рішень органами місцевого самоврядування і забезпечити розвиток місцевої демократії³. Тепер вказаний Додатковий протокол є частиною національного законодавства, як і Хартія. У зв'язку з набранням чинності

Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи» від 28 грудня 2014 р.⁴. На другому етапі реалізації Концепції було прийнято Закон України «Про засади державної регіональної політики», що створює законодавчі основи для реалізації нової державної регіональної політики, які повинні охоплювати значно більше коло питань, ніж просто підтримка регіонального розвитку⁵. На цьому ж етапі було прийнято Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад», який визначає конкретний механізм добровільного об'єднання територіальних громад, якого раніше не існувало⁶. Таким чином, на етапі безпосередньої реалізації Концепції реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні маємо новостворену законодавчу базу для здійснення прав територіальних громад на місцях, яка відповідає вектору європейського розвитку місцевого самоврядування.

Указом Президента України від 12 січня 2015 року було схвалено Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» в якій визначено політику у сфері децентралізації, метою якої є «відхід від централізованої моделі управління в державі, забезпечення спроможності місцевого самоврядування та побудова ефективної системи територіальної організації влади в Україні, реалізація у повній мірі положень Європейської хартії місцевого самоврядування»⁷.

Задля реалізації зазначеної на основі Меморандуму про узгодження, мети діяльності у впровадженні реформи місцевого самоврядування між Всеукраїнською асоціацією органів місцевого самоврядування «Асоціація міст України» і Міністерством регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України в кожній області створено Офіси з питань впровадження реформ у сфері місцевого самоврядування, децентралізації повноважень органів виконавчої влади. Завдання яких – практична реалізація положень законодавства про добровільне об'єднання та створення спроможних ОТГ. Процес добровільного об'єднання територіальних громад передбачав такі кроки: ініціювання ОТГ; підготовка рішень про об'єднання; прийняття цього рішення; утворення ОТГ⁸.

Проаналізуємо процес формування об'єднаних територіальних громад у Дунаєвецькому районі. Відповідно до рішення сесії Хмельницької обласної ради від 28 травня 2015 року бу-

ло затверджено проєкт формування 4 об'єднаних територіальних громад: Дунаєвецьку міську ОТГ, Дунаєвецьку селищну ОТГ, Смотрицьку селищну ОТГ та Маківську сільську ОТГ.

Головним флагманом впровадження реформ держави у районі стала державна адміністрація. Так, з метою здійснення моніторингу стану реалізації в області Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» і забезпечення розробки проєкту перспективного плану формування територій громад області у визначені нормативно-правовими актами терміни Дунаєвецькою районною державною адміністрацією проведено велику роботу.

Організовано та проведено зустрічі, навчальні семінари з представниками органів місцевого самоврядування. Перший куштовий семінар відбувся 13 березня 2015 року на базі районної державної адміністрації за участю Анатолія Ткачука, представника Інституту громадянського суспільства, представників сусідніх районів Чемеровецького, Кам'янець-Подільського, Новоушицького, Віньковецького й Ярмолинецького та сільських, селищних і міського голів, працівників районної ради та представників управлінь райдержадміністрації.

15 квітня було організовано навчання Хмельницькою обласною радою та Хмельницьким Центром перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій для сільських, селищних та міського голів району.

З метою підготовки пропозицій до проєкту перспективного плану формування територій громад Хмельницької області розпорядженням голови райдержадміністрації від 10 квітня 2015 утворено робочу групу⁹.

Членами робочої групи розроблено графік проведення зустрічей, консультацій з представниками територіальних громад району з метою надання методичної допомоги щодо проведення формування територіальних громад. Так, 22 квітня 2015 року проведено зустріч у с. Миньківці з жителями сіл: Миньківці, Іванківці, Сивороги, Велика Побійна, Мала Побійна, Мала Кужелівка, Держанівка.

24 квітня 2015 року – у селищі Смотрич з жителями сіл: Балин, Стара Гута, Рудка, Лисогірка, на зустрічі були присутні представники від с. Чорна, с. Нова Гута Чемеровецького району, що виявили бажання приєднатися до Смотрицької ОТГ.

24 квітня 2015 року – у селищі Дунаївці з жителями сіл: Лошківці, Тернава, Тинна, Малий Карабчіїв, Томашівка, Удріївці, Міцівці, Підлісний Мукарів, Маліївці, Морозів, Ставище.

25 квітня 2015 року райдержадміністрацією організовано у м. Дунаївці зустріч з представниками від громади м. Дунаївці, сіл: Гірчична, Дем'янківці, Вихрівка, Ганнівка, Нестерівці, Зеленче, Залісці, Чаньків, Воробіївка, Січинці, Голозубинці, Великий Жванчик, Рачинці, Лисець, Сокілець. У зустрічі, брала участь член обласної робочої групи з підготовки проєкту перспективного плану формування територій громад, начальник відділу містобудування та архітектури облдержадміністрації – головний архітектор області І. Дунаєвська, яка представила інформацію про адміністративний поділ області та районів, а також надала районній робочій групі методичну допомогу з розробки пропозицій до проєкту перспективного плану.

28 квітня 2015 року відбулася зустріч у с. Маків, де були присутні представники від громад сіл: Маків, Гута Яцьковецька, Рахнівка, Михайлівка, Чечельник.

Реформа децентралізації отримала доволі широку підтримку громадськості у районі.

Так, уже 28 квітня 2015 року рішенням тридцять дев'ятої сесії Дунаєвецької селищної ради ініційовано добровільне об'єднання територіальних громад населених пунктів сіл Малого Карабчіїва, Тинної, Тернови, Харитонівки, Томашівки, Удрієвець, Лошковець, Міцівець, Ставища, Підлісного Мукарева, Варварівки, Малієвець, Сприсівки, Слобідки Малієвецької, Морозова, Гути Морозівської, Гамарні. Вирішено запропонувати в разі згоди суміжних територіальних громад визначити адміністративним центром об'єднаної територіальної громади Дунаєвецьку селищну громаду. 12 травня 2015 року Дунаєвецькою селищною радою затверджено порядок проведення громадських обговорень питань добровільного об'єднання територіальних громад¹⁰.

Дунаєвецькою міською радою 19 червня 2015 року затверджено «Порядок проведення громадських обговорень з питань добровільного об'єднання територіальних громад та прийнято звернення депутатів Дунаєвецької міської ради щодо ініціювання добровільного об'єднання територіальних громад¹¹.

01 липня 2015 року виконавчий комітет Дунаєвецької міської ради організував та провів громадські слухання про-

позицій щодо добровільного об'єднання територіальних громад Дунаєвецької міської ради з громадами Гірчичнянської, Дем'янкевецької, Вихрівської, Ганнівської, Нестеровецької, Зеленченської, Залісцівської, Чаньківської, Воробіївської, Сичинецької, Голозубинецької, Великожванчицької, Рачинецької, Лисецької, Сокилецької, Миньковецької, Великокужелівської, Малокужелівської, Сиворогівської, Іванковецької, Держанівської, Великопобіянської, Малопобіянської, Гуто-Яцьковецької, Рахнівської сільських рад Дунаєвецького району¹².

Дунаєвецька селищна рада 03 липня 2015 прийняла рішення про добровільне об'єднання територіальних громад населених пунктів сіл Малого Карабчіїва, Тинної, Тернови, Харитонівки, Томашівки, Удрієвець, Лошковець, Міцівець, Ставища, Підлісного Мукарева, Варварівки, Малієвець, Сприсівки, Слобідки Малієвецької, Морозова, Гути Морозівської, Гамарні в Дунаєвецьку територіальну громаду з центром у селищі Дунаївці¹³.

Упродовж липня 2015 року виконавчим комітетом Маківської сільської ради проведено громадські слухання пропозицій щодо добровільного об'єднання територіальних громад Маківської сільської ради з громадами Михайлівської, Чечельницької сільських рад Дунаєвецького району¹⁴. 3 серпня 2015 року схвалено проєкт рішення Маківської сільської ради Дунаєвецького району щодо добровільного об'єднання територіальних громад села Маків та сіл Блищанівка, Михайлівка Михайлівської; Слобідка-Балинська, Чечельник Чечельницької; Маків, Слобідка-Залісецька, Слобідка-Рахнівська, Шатава Маківської сільських рад Дунаєвецького району в об'єднану Маківську сільську територіальну громаду з адміністративним центром у селі Маків¹⁵.

28 липня 2015 року схвалено проєкт рішення Дунаєвецької селищної ради Дунаєвецького району щодо добровільного об'єднання територіальних громад селища Дунаївці та сіл Тернова, Харитонівка Тернівської, Тинна Тиннянської, Малий Карабчіїв Малокарабчіївської, Томашівка Томашівської, Удріївці Удріївської, Лошківці Лошковецької, Ставище Ставищенської, Підлісний Мукарів, Варварівка Підлісно-мукарівської, Маліївці, Слобідка-Малієвецька, Сприсівка Малієвецької, Морозів, Гута-Морозівська, Гамарня Морозівської, Міцівці Міцовецької сільських рад Дунаєвецького району в об'єднану Дунаєвецьку селищну територіальну громаду з адміністративним центром у селищі Дунаївці¹⁶.

31 липня 2015 року схвалено проєкт рішення Дунаєвецької міської ради щодо добровільного об'єднання територіальних громад Гірчична Гірчичнянської; Дем'янківці Дем'янковецької; Вихрівка, Пільний Мукарів Вихрівської; Ганнівка Ганнівської; Нестерівці Нестеровецької; Зеленче Зеленченської; Залісці Залісцівської; Чаньків, Заставля, Степок Чаньківської; Воробіївка Воробіївської; Січинці, Панасівка Січинецької; Голозубинці Голозубинецької; Великий Жванчик, Малий Жванчик, Чимбарівка, Ліпини, Трибухівка Великожванчицької; Рачинці Рачинецької; Лисець Лисецької; Сокілець Сокілецької; Миньківці, Катеринівка, Городиська Миньковецької; Велика Кужелева Великокужелівської; Мала Кужелівка, Синяківці, Руда-Гірчичнянська, Ярова Слобідка Малокужелівської; Сивороги, Соснівка Сиворогівської; Іванківці, Слобідка-Гірчичнянська Іванковецької; Держанівка, Антонівка Держанівської; Велика Побійна Великопобіянської; Мала Побіянка, Притулівка, Заголосна Малопобіянської; Гута-Яцьковецька, Яцьківці, Гута-Блищанівська, Ксаверівка, Млаки Гуто-Яцьковецької; Рахнівка, Кривчик, Дубинка Рахнівської сільських рад Дунаєвецького району в об'єднану Дунаєвецьку міську територіальну громаду з адміністративним центром у місті Дунаївці¹⁷.

У серпні 2015 року Хмельницькою обласною державною адміністрацією затверджено висновки на відповідність проєктів рішень щодо добровільного об'єднання територіальних громад Конституції та законам України, Дунаєвецької міської ради¹⁸, Дунаєвецької селищної ради¹⁹ та Маківської сільської ради²⁰.

Після чого, Хмельницькою обласною радою було прийнято рішення про утворення Дунаєвецької міської ради, Дунаєвецької селищної ради та Маківської сільської ради.

Як результат, 8 вересня 2015 року розпорядженням Кабінету Міністрів України затверджено перспективний план формування територій громад Хмельницької області²¹.

Обласною радою призначено перші місцеві вибори депутатів Дунаєвецької міської, Дунаєвецької селищної та Маківської сільської рад об'єднаних територіальних громад на 25 жовтня 2015 року.

У листопаді проведено перші сесії про визнання повноважень міського, селищного та сільського голів (Дунаєвецького міського голови – Заяць Веліни Владиславівни, Дунаєвець-

кого селищного голови – Камінського Антона Петровича, Маківського сільського голови – Кушніра Анатолія Аркадійовича).

2016 рік для новостворених об'єднаних територіальних громад був непростим. Відбувалася передача повноважень, майна комунальної власності районної ради, створення ефективних управлінських структур у новостворених громадах.

Населення та представники місцевих органів влади серйозно та відповідально поставились до адміністративно-територіальної реформи, про що свідчить кількість новостворених об'єднаних територіальних громад.

Дунаєвецький район був одним з перших серед інших, у якому в 2015 році було створено 3 об'єднані територіальні громади, а загалом дотримано рекомендацій щодо їх спроможності. Дунаєвецька міська об'єднана територіальна громада є одною з найбільших серед новостворених громад в Україні, вона об'єднала 25 колишніх сільських рад, в яку увійшов 51 населений пункт з чисельністю населення 38,7 тис. чол. У склад Дунаєвецької селищної ОТГ увійшли 1 селищна та 11 сільських рад – загалом 18 населених пунктів, де проживає 10,74 тис. чол. Маківська сільська громада об'єднала 3 сільських ради, куди увійшло 8 населених пунктів з чисельністю 7,704 тис. жителів.

Четверта Смотрицька селищна громада у 2015 році не була створена у зв'язку з тим, що до її складу виявили бажання приєднатися села Чемеровецького району. Приєднання населених пунктів Чемеровецького району до Смотрицької ОТГ Дунаєвецького району процес – тривалий, оскільки необхідна була зміна адміністративних меж суміжних районів. Зміни в територіальний устрій районів Верховною Радою України не було внесено, тому об'єднання територіальних громад не проводилось.

Проте робота районної державної адміністрації по об'єднанню Смотрицької об'єднаної територіальної громади залишалася на порядку денному у здійсненні реформи децентралізації на теренах району.

29 березня 2017 року головою райдержадміністрації Олександром Бернашевським проведено громадське обговорення питання щодо проведення процесу об'єднання Смотрицької селищної, Лисогірської, Рудської, Старогутянської та Балинської сільських рад району, в якому брали участь: т.в.о. заступник голови Хмельницької обласної державної адміністрації Валерій Олійник, директор Хмельницького офі-

су реформ Сергій Яцковський, заступник начальника управління регіонального розвитку та будівництва Хмельницької обласної державної адміністрації Світлана Пасічник, голови і депутати рад та представники громад

Упродовж травня 2017 року проходили громадські обговорення у селах Балин, Стара Гута, Рудка та Лисогірка.

Відповідно до рішення сесії Смотрицької селищної ради від 06 березня 2017 року дано згоду на добровільне об'єднання територіальних громад смт Смотрич, села Михівка, села Криничани, села Ріпинці Смотрицької селищної ради; села Балин, села Балинівка Балинської сільської ради; села Стара Гута Старогутянської сільської ради; села Рудка Рудської сільської ради; села Лисогірка Лисогірської сільської ради в Смотрицьку територіальну громаду з центром у смт Смотрич²².

У серпні 2017 року схвалено проєкт рішення «Про добровільне об'єднання територіальних громад» та проєкт рішення Смотрицької селищної ради Дунаєвецького району щодо добровільного об'єднання територіальних громад селища Смотрич та сіл Михівка, Криничани, Ріпинці Смотрицької селищної ради; сіл Балин, Балинівка Балинської сільської ради; села Стара Гута Старогутянської сільської ради; села Рудка Рудської сільської ради; села Лисогірка Лисогірської сільської ради в Смотрицьку селищну об'єднану територіальну громаду з центром у селищі Смотрич²³.

Відповідно до розпорядження Хмельницької обласної державної адміністрації від 21 серпня 2017 року затверджено висновок на відповідність Конституції та законам України проєктів рішень Смотрицької селищної ради, Балинської, Лисогірської, Рудської, Старогутянської сільських рад Дунаєвецького району «Про добровільне об'єднання територіальних громад» щодо добровільного об'єднання територіальних громад селища Смотрич та сіл Криничани, Михівка, Ріпинці Смотрицької селищної ради, Балин, Балинівка Балинської, Лисогірка Лисогірської, Рудка Рудської, Стара Гута Старогутянської сільських рад Дунаєвецького району в Смотрицьку селищну об'єднану територіальну громаду з адміністративним центром у селищі Смотрич Дунаєвецького району²⁴.

Відповідно до постанови Центральної виборчої комісії від 12 жовтня 2017 року № 214 «Про перші вибори депутатів сільських, селищних, міських рад об'єднаних територіальних громад і відповідних сільських, селищних, міських голів 24

грудня 2017 року» призначено 24 грудня 2017 року перші вибори депутатів сільських, селищних, міських рад об'єднаних територіальних громад і відповідних сільських, селищних, міських голів.

24 грудня 2017 року проведено місцеві вибори депутатів Смотрицької селищної ради об'єднаної територіальної громади та Смотрицького селищного голови.

Відповідно до рішення першої сесії Смотрицької селищної ради від 11 січня 2018 року визнано повноваження Смотрицького селищного голови Пелих Людмили Петрівни²⁵.

У 2017 році в Дунаєвецькому районі повністю завершено процес децентралізації влади шляхом створення четвертої об'єднаної територіальної громади – Смотрицької селищної. Три ОТГ, створені в 2015 році, успішно здійснюють діяльність дотриманню рекомендацій щодо їх спроможності.

Серед позитивних змін децентралізації слід відмітити:

По-перше – посилення автономності бюджетів об'єднаних територіальних громад та значне зростання самих бюджетів новостворених об'єднаних громад у порівнянні із сумою бюджетів громад, що не об'єдналися. Адже закріплені доходи та спеціалізовані субвенції мають визначені напрями використання, а обсяг власних доходів стає джерелом розвитку та реалізації індивідуальних планів кожної окремої громади.

По-друге – для об'єднаних територіальних громад у державному бюджеті передбачена субвенція на формування інфраструктури об'єднаних територіальних громад, з якої район упродовж 2016-2018 років отримав 70 млн. 702 тис. 400 грн. В основному об'єднані територіальні громади направили зазначені кошти на придбання техніки, на будівництво сміттесортувального заводу та на впровадження заходів по енергозбереженню. У 2016 році Маківською сільською об'єднаною територіальною громадою не була використана субвенція в сумі 4 млн. 515 тис. гривень. Кошти повернуті до державного бюджету.

По-третє – значний фінансовий ресурс направлено на інфраструктурні потреби сільських територій (ремонт навчальних закладів, будинків старост, доріг, вуличне освітлення у сільських населених пунктах).

Поряд з позитивними моментами децентралізації варто відзначити як негатив це – недосконале законодавство, що регулює діяльність ОТГ; дублювання функцій органів місцевого самоврядування та виконавчої влади; відсутність впли-

ву виконавчої влади на прийняття законодавчих актів; невідповідність кадрів ОТГ; амбіційне відношення голів та депутатів новоутворених органів місцевого самоврядування до виконавчих органів влади.

Поряд з цим слід зауважити, що функції районних державних адміністрацій, як органів виконавчої влади перейшли в контролюючі функції та визначаються в державному нагляді на запобігання правопорушенням у сфері господарської діяльності. Це забезпечується внесеними наприкінці 2016 року змінами до Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності».

У загальному районна державна адміністрація здійснила виконання тих завдань, які були визначені Президентом та урядом України.

Примітки:

1. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України № 333-р від 01.04.2014 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-p>
2. Про співробітництво територіальних громад [Електронний ресурс]: закон України від 17.06.2014 № 1508-VII // Верховна Рада України. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1508-18>.
3. Про ратифікацію Додаткового протоколу до Європейської хартії місцевого самоврядування про право участі у справах органу місцевого самоврядування [Електронний ресурс] : закон України від 02.09.2014 № 1664-VII // Верховна Рада України. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1664-18>.
4. Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи [Електронний ресурс]: закон України від 28.12.2014 № 71-VIII // Верховна Рада України. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/71-19>.
5. Про засади державної регіональної політики [Електронний ресурс]: закон України від 05.02.2015 № 156-VIII // Верховна Рада України. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/156-19>.
6. Про добровільне об'єднання територіальних громад [Електронний ресурс]: закон України від 05.02.2015 № 157-VIII // Верховна Рада України. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/157-19>.
7. Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» [Електронний ресурс]: Указ Президента України від 12 січня 2015 року № 5/2015. Режим доступу до джерела: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>.
8. Горохова Л.В. Децентралізація влади та реформування місцевого самоврядування (на прикладі Житомирщини) // Децентралізація влади, проведення реформ в Україні. Сучасний стан

- та проблеми підготовки кадрів для об'єднаних територіальних громад: матеріали II Міжнародної науково-методичної конференції 13-14 грудня 2018 р. / А.Горохова. Рівне: НУВГП, 2018. С.49-51.
9. Про районну робочу групу з підготовки пропозицій до проекту перспективного плану формування територій громад Хмельницької області: розпорядження Дунаєвецької районної державної адміністрації від 10.04.2015 №265/2015-р.
 10. Про затвердження порядку проведення громадських обговорень питань добровільного об'єднання територіальних громад: рішення тридцять дев'ятої сесії Дунаєвецької селищної ради VI скликання від 12.05.2015 №13-39/2015.
 11. Порядок проведення громадських обговорень з питань добровільного об'єднання територіальних громад: рішення сорок шостої позачергової сесії Дунаєвецької міської ради VI скликання від 19.06.2015 №1-46/2015.
 12. Документи архівного відділу Дунаєвецької райдержадміністрації. Ф.-17, оп.4. Продовження історичної довідки Дунаєвецької міської ради. Арк. 3.
 13. Документи архівного відділу Дунаєвецької райдержадміністрації. Ф.-18, оп.1. Продовження історичної довідки Дунаєвецької селищної ради. Арк. 2.
 14. Документи архівного відділу Дунаєвецької райдержадміністрації. Ф.-34, оп.1. Продовження історичної довідки Маківської сільської ради. Арк. 2.
 15. Про схвалення проекту рішення «Про добровільне об'єднання територіальних громад»: рішення тридцять п'ятої сесії Маківської сільської ради VI скликання від 03.08.2015 №1-35/2015. С. 1.
 16. Про схвалення проекту рішення «Про добровільне об'єднання територіальних громад»: рішення сорок першої сесії Дунаєвецької селищної ради VI скликання від 28.07.2015 №1-41/2015. С. 1.
 17. Про схвалення проекту рішення «Про добровільне об'єднання територіальних громад»: рішення сорок восьмої сесії Дунаєвецької міської ради VI скликання від 31.07.2015 №1-48/2015. С. 1.
 18. Про затвердження висновку на відповідність проектів рішень щодо добровільного об'єднання територіальних громад Конституції та Законам України: розпорядження Хмельницької обласної державної адміністрації від 05.08.2015 №359/2015-р.
 19. Про затвердження висновку на відповідність проектів рішень щодо добровільного об'єднання територіальних громад Конституції та Законам України: розпорядження Хмельницької обласної державної адміністрації від 05.08.2015 №360/2015-р.
 20. Про затвердження висновку на відповідність проектів рішень щодо добровільного об'єднання територіальних громад Конституції та Законам України: розпорядження Хмельницької обласної державної адміністрації від 05.08.2015 №361/2015-р.
 21. Про затвердження перспективного плану формування територій громад Хмельницької області: розпорядження КМУ від

08.09.2015 №924-р [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/924-2015-%D1%80>.

22. Про надання згоди на добровільне об'єднання територіальних громад та делегування представника до спільної робочої групи: рішення вісімнадцятої позачергової сесії Смотрицької селищної ради VI скликання від 06.03.2017 №1-18/2017.
23. Про схвалення проекту рішення «Про добровільне об'єднання територіальних громад»: рішення двадцять першої позачергової сесії Смотрицької селищної ради VII скликання від 04.08.2017 №1-21/2017.
24. Про затвердження висновку на відповідність проектів рішень щодо добровільного об'єднання територіальних громад Конституції та Законам України: розпорядження Хмельницької обласної державної адміністрації від 21.08.2017 №661/2017-р.
25. Документи архівного відділу Дунаєвецької райдержадміністрації. Ф.-19, оп.1. Продовження історичної довідки Смотрицької селищної ради. Арк. 3.

Проанализирован процесс формирования объединенных территориальных общин в Дунаевецком районе Хмельницкой области, развитие нормативного и институционального обеспечения реализации реформы территориальной организации власти на принципах децентрализации.

Ключевые слова: реформа, децентрализация, местное самоуправление, объединенная территориальная община.

ПИТАННЯ ФІЛОСОФІЇ, ПОЛІТОЛОГІЇ І СОЦІОЛОГІЇ

УДК 316.613:159.925

Тетяна Білецька

*кандидат соціологічних наук, доцент
(м. Хмельницький)*

СОЦІАЛЬНИЙ ІНТЕЛЕКТ ЯК ФАКТОР УСПІШНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті розглянуто сутність і феномен соціального інтелекту в сучасній соціально-психологічній науці. Акцентовано увагу на його ролі в професії викладача.

Ключові слова: соціальний інтелект, соціальні навички, дослідження, спілкування, професія, викладач.

Дослідження психологічних детермінант успішної діяльності особистості у сферах педагогічної, управлінської практики роблять актуальною постановку питання про наявність певної своєрідності психологічної структури соціально успішних особистостей. Вивчення їх життя та досвіду дозволяє нам розширити уявлення про професійні та особистісні якості, властивий стиль індивідуальної діяльності, перейняти цей досвід як приклад ефективного функціонування не лише в професійній сфері, але й у системі міжособистісної комунікації та взаємодії. Однією із базисних складових такого успіху є належний рівень сформованості соціального інтелекту. Він є одним з найважливіших компонентів життєдіяльності особистості, оскільки дає можливість людині пізнавати саму себе, забезпечує правильне розуміння вчинків навколишнього, їх вербальних і невербальних реакцій.

Даний феномен є одним з найбільш суперечливих у сучасній соціально-психологічній науці, однак попри численні дослідження у галузі його вивчення, можна зазначити, що й досі соціальний інтелект не є теоретично та експериментально розробленою категорією.

Поняття «соціальний інтелект» вперше використав у 1920 р. Е. Торндайк. Він визначив його як здатність особистості ефективно інтегруватися та взаємодіяти у системі соціальної комунікації. Згідно його концепції, існує три види інтелекту:

- абстрактний інтелект, як здібність розуміти абстрактні вербальні математичні символи і здійснювати з ними будь-які дії;
- конкретний інтелект, як здібність розуміти речі та предмети матеріального світу і здійснювати з ними будь-які дії;
- соціальний інтелект як здібність розуміти людей та взаємодіяти із ними¹.

У 1937 р. дослідження соціального інтелекту продовжив Г. Олпорт, який описує його як особливу здібність сприймати та оцінювати людей, прогнозувати їх поведінку і забезпечувати адекватне пристосування у міжособистісних взаємодіях. Він виокремлює набір якостей, які забезпечують особистості більш ефективну соціальну взаємодію, в структуру цих якостей соціальний інтелект входить як окрема здібність. Відносно того чи є він самостійним феноменом, ще свого часу Е. Торндайк стверджував, як соціальний інтелект існує окремо від звичайного інтелекту. З його позицією погоджуються сучасні науковці та підкреслюють, що він є самостійною групою основних ментальних здібностей на противагу здібностям академічного чи формального інтелекту. Так, на думку, Дж. Гілфорда², сферою соціального інтелекту є знання про сприймання думок, бажань, почуттів, настроїв інших людей і себе. Згідно останніх досліджень, особистість, яка володіє соціальним інтелектом зазвичай включена в систему широких соціальних контактів, гнучка, спроможна інтегруватися в нові соціальні умови та взаємини, демонструє активну соціальну мобільність тощо.

На думку Г. Адлера³, соціальний інтелект формується із таких складових як: розуміння інших, соціальні навички, знання особливостей спілкування тощо.

У свою чергу, розуміння інших передбачає уміння розпізнавати й адекватно розуміти почуття інших людей, що є базисом емоційного інтелекту. Іноді ця структура за своїми характеристиками наближується до емпатії. Люди, які мають добре розвинену емпатію, є більш чутливими до менш помітних соціальних сигналів, які виражають потреби і бажання навколишніх. У роботах Г. Адлера наголошується, що соціальний інтелект не пов'язаний з якоюсь однією сферою життя або певним типом поведінки людини. Проте найчастіше ця характеристика розуму використовується, коли йдеться про сім'ю, друзів, колег по роботі, тобто про близьких⁴.

Соціальні навички як іще один із аспектів соціального інтелекту поширюється на друзів, родину і колег по роботі,

хоча також він розповсюджується на більш широкі соціальні групи і суспільство в цілому, зокрема на міжкультурну комунікацію, толерантність щодо людей.

Один із аспектів соціального інтелекту є знання особливостей спілкування, тобто здатність формувати взаємовигідні стосунки з іншими й отримувати від цього задоволення. Визнаємо, що міжособистісні навички спілкування є важливим чинником як нашого повсякденного існування, так і організації будь-яких соціальних взаємодій. Саме від знання особливостей спілкування більшою мірою залежить їх ефективність. Тому можемо простежити пряму позитивну кореляцію між соціальним інтелектом та навичками спілкування. Більшість із цих властивостей є вродженими, водночас, міжособистісні навички можуть набуватися людиною у будь-якому віці. Емпатія, чутливість, почуття гумору, відкритість і готовність зрозуміти партнера, відіграють неабияку роль у розвитку соціальних взаємин⁵.

Подальші дослідження в сфері соціального інтелекту активізували питання його взаємозв'язку із професійною спрямованістю особистості, такими були наукові розвідки Н. Амінова і М. Молоканова. У результаті ряду експериментів ними виявлено пряму залежність між рівнем професіоналізму та наявних спеціальних здібностей, зокрема і соціального інтелекту. Ними був також визначений інтегральний показник інтелектуального потенціалу людини, який включає в себе співпадіння загального інтелекту (здатність розв'язувати задачі на суб'єктивному рівні); соціального інтелекту (здібність розв'язувати задачі на суб'єкт-суб'єктивному рівні); рефлексії (показник фіксує баланс розвитку різних сторін інтелекту)⁶.

Отже, соціальний інтелект – це здатність до раціональних інтелектуальних операцій, об'єктом яких є процеси міжособистісної взаємодії, він є багатогранною складною структурою, що включає:

- комунікативно-особистісний потенціал – комплекс властивостей, які забезпечують успішне спілкування, він є базисом психологічної контактності і комунікативної сумісності та стрижнем соціального інтелекту;

- характеристики самосвідомості – почуття самоповаги, свободи від комплексів, упередженість, відкритість новим ідеям;

- соціальна перцепція – соціальне мислення, соціальна уява, здібність до розуміння та моделювання соціальних явищ, розуміння людей та їхніх мотивів;

– енергетичні характеристики – психічна та фізична витривалість, активність.

Ці риси обумовляють можливості особистості до прогнозування можливих варіантів розвитку міжособистісних ситуацій, інтерпретацію інформації та поведінки, готовність до соціальної взаємодії та прийняття рішень. Основні функції соціального інтелекту полягають у забезпеченні адекватності, адаптивності в умовах, які змінюються; формуванні програми планів успішної взаємодії в практичному і стратегічному напрямках, розв'язанні наявних задач; плануванні міжособистісних подій і прогнозуванні їх розвитку; розширенні соціальної компетентності, саморозвитку, самопізнання.

Цікавим є також зв'язок соціального інтелекту із соціальним успіхом особистості, адже дієвість мотивації соціального успіху тісно пов'язана з рівнем соціального інтелекту. У соціально-психологічному аспекті мотив досягнення може розглядатися як мотив соціального успіху.

Соціальний інтелект досить часто ототожнюють також із соціальною компетентністю. Останню здебільшого розглядають як ефективність або адекватність, з якою індивід здатний реагувати на різні проблемні ситуації. Її компонентами є: соціальна сенситивність (точність соціальних перцепцій), основні навички взаємодії (професійні уміння та навички), рівновага, спокій як антитеза соціальній тривожності. Ряд дослідників підкреслюють також мотиваційну сторону соціальної компетентності, її поведінкові прояви. Критерієм соціальної компетентності є результативність взаємодії, досягнення значимих соціальних цілей у певних соціальних контекстах із використанням відповідних засобів і отриманням позитивного результату. Відносно взаємозв'язку соціального інтелекту та соціальної компетентності, можна стверджувати, що соціальний інтелект є засобом пізнання соціальної дійсності, а соціальна компетентність – продукт цього пізнання. Об'єднує їх те, що вони дають можливість інтегруватися в умових соціальних змін, забезпечують об'єктивну оцінку ситуації, прийняття та виконання безпомилкових рішень.

Існує багато професій, де успішність діяльності може бути забезпечена при наявності високого рівня соціального інтелекту та соціальної компетентності. Серед них, безумовно професія викладача. Успішна професійна діяльність останнього може розглядатися через такі критерії:

- володіння матеріалом та сучасними методами викладання навчальної дисципліни;
- уміння оптимально організовувати власну діяльність та роботу студентів з метою досягнення поставлених цілей;
- здатність гармонійно спілкуватися та вибудовувати взаємини із студентською аудиторією;
- здатність прогнозувати результати своїх дій;
- уміння орієнтуватися у психологічних особливостях студентів (здатність критично та вірно оцінювати почуття, мотивацію вчинків, темп та особливості засвоєння ними навчального матеріалу);
- здатність приймати та адекватно оцінювати себе як особистість та професіонала;
- уміння аналізувати та ефективно вирішувати складні педагогічні ситуації.

Соціальний інтелект викладача вміщує три підструктури: когнітивну, мнемічну та емпатійну. Когнітивна підструктура соціального інтелекту включає в себе сукупність досить стійких знань, оцінок, правил інтерпретації подій, поведінки людей, їх взаємовідносин на основі сформованої системи інтерпретацій на різних рівнях соціальної взаємодії. Мікроструктура когнітивної складової соціального інтелекту детермінується функціями останнього, а саме пізнавально-оцінною, від якої залежить грамотна переробка та оцінювання інформації, яку сприймає особистість; прогностичної, на основі якої здійснюється планування та прогнозування розвитку міжособистісних взаємодій; комунікативної, що забезпечує ефективність власне процесу спілкування; рефлексивної, яка знаходить своє відображення безпосередньо в самопізнанні⁷.

Своєю чергою, макроструктура когнітивної складової соціального інтелекту виявляється у ставленні особистості до себе як до цінності, а також в актуалізації її мотиваційно-ціннісних орієнтацій, ставлення до професійної та інших видів діяльності. При цьому ціннісні орієнтації окремого індивіда можуть не збігатися із загальноприйнятими соціальними нормами і навіть вступати з ними в конфлікт, однак завжди є такий соціум і його конкретні представники, в яких індивідуальне бачення світу, особистісні цінності та смисли людини будуть знаходити підтримку.

Джерелом же соціального інтелекту на мікроструктурному рівні є безперервна актуалізація перерахованих нами функцій.

Мнемічна складова соціального інтелекту викладача характеризує наявність у особистості здатності до інтерпретації явищ, подій життя, поведінки інших людей і свого власного як суб'єкта цих подій. Наявний на рівні мнемічного компонента комплекс інтерпретацій має власну ієрархію: Я – інші люди – навколишній світ.

Емпатійна складова соціального інтелекту більшою мірою залежить від того, яку форму поведінки викладач обирає як пріоритетну, що очікує від колег та студентів, що його оточують, які особливості розв'язання різних проблем професійного та соціального життя він використовує⁸.

Отже, соціальний інтелект – це спеціальна здібність, яка визначає здатність до розуміння самого себе, інших людей, їхніх взаємин, а також ефективність прогнозування перебігу міжособистісних взаємин.

Особливу роль соціальний інтелект відіграє у соціономічних професіях (типу «людина – людина»), які потребують високого рівня розвитку якостей, які забезпечують успішність й ефективність у стосунках з людьми. Деякі психологи зараховують соціальний інтелект до структурних компонентів комунікативних здібностей людини, оскільки вважають, що саме він відповідає за розуміння або нерозуміння суб'єктом вербальних і невербальних реакцій особистості.

Водночас, ні в кого не викликає сумніву, що саме соціальний інтелект допомагає людині прогнозувати міжособистісні відносини, інтуїтивно передбачати те або інше завершення певних ситуацій. Такі особистості, як правило, відрізняються психологічною витривалістю, стресостійкістю, що допомагає їм із гідністю вирішувати різні проблеми, приймати самостійні рішення навіть в екстремальних ситуаціях і при цьому не боятися зробити помилку або зазнати невдачі. Усі ці складові і є базисом успішної професійної діяльності.

Примітки:

1. Практический интеллект / Р. Дж. Стернберг, Дж. Б. Форсайт, Дж. Хедланд. С-Пб.: Питер, 2002. С. 53.
2. Guilford J. P. The nature of human intelligence. N.Y.: McGraw-Hill, 1967. 156 p.
3. Адлер Г. Техника развития интеллекта [Текст]. СПб.: Питер, 2001. 192 с.
4. Там само. С. 64.
5. Guilford J.P. The nature... Р. 26.

6. Мудрик А.К. Соціальний інтелект та соціальна компетентність // Практична психологія та соціальна робота. №3(84). 2006. С. 5.
7. Івашкевич Е.З. Ампліфікація структури соціального інтелекту педагога // Наукові записки Національного університету «Острозька академія» Серія «Психологія і педагогіка». 2013. Випуск 28. С. 72.
8. Там само. С. 76.

В статье рассмотрена сущность и феномен социального интеллекта в современной социально-психологической науке. Акцентируется внимание на его роли в профессии преподавателя.

Ключевые слова: социальный интеллект, социальные навыки, исследования, общение, профессия, преподаватель.

УДК 323(477+061.1ЄС):352.07(477)

Ольга Віннічук

*кандидат політичних наук, доцент
(м. Кам'янець-Подільський)*

РЕГІОНАЛЬНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНИ З ЄС У КОНТЕКСТІ РЕФОРМИ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Проаналізовано досвід формування територіальних громад в Україні. Розкрито пріоритетні напрями Державної стратегії регіонального розвитку та основні принципи регіональної політики. Акцентовано на важливих елементах взаємодії між Україною та ЄС у сфері регіональної політики. У підсумку було з'ясовано, що з моменту впровадження реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади відбувається поступове переосмислення щодо розвитку регіонів відповідно до потреб регіональної політики.

Ключові слова: регіональне співробітництво, транскордонне співробітництво, децентралізація, Стратегія регіонального розвитку.

В умовах поглиблення процесів політичної інтеграції на теренах ЄС та активного розвитку регіонального і транскордонного співробітництва важливу роль відіграють якісні зміни у розвитку суспільства, що засвідчуються успішно реалізованими в життя реформами. Зміна територіальної організації влади та місцевого самоврядування, яка стала пріоритетною вимогою у розвитку українського суспільства розпочала впроваджуватися на теренах нашої держави з 2014 року та вимагала, насамперед, зміни принципів і підходів у державній регіональній політиці.

Досвід України щодо формування територіальних громад засвідчує дієвий демократичний механізм прийняття рішень через добровільність процесу об'єднання громад.

На думку дослідників, потрібно усвідомлювати взаємозв'язок політики децентралізації із забезпеченням економічного розвитку регіонів. Тобто, мова йде про розширення повноважень і посилення відповідальності регіональних та місцевих органів влади та про здатність сформованої владної структури ефективно використати отриманий ресурс з метою соціально-економічного зростання регіонів¹.

Загалом слід зазначити, що перед регіональною політикою в умовах децентралізації постали нові виклики, вирішення яких сприятиме зменшенню регіональних невідповідностей і запобіганню подальшим регіональним дисбалансам.

Пріоритетним напрямом Державної стратегії регіонального розвитку є узгодження діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування щодо розвитку регіонів. На кожному етапі розвитку держави її політика повинна забезпечувати баланс між стимулюванням найбільш перспективних територій і запровадженням дієвого механізму для подолання економічної та соціальної нерівності. Така політика сприяє інтеграції суспільства та дає можливість запобігти перетинанню критичної межі регіональних відмінностей.

Реалізація сучасної державної регіональної політики потребує постійного узгодження довгострокових завдань розвитку між центральними та місцевими органами виконавчої влади й органами місцевого самоврядування.

Так, українські дослідники М. Бутко та О. Хомик зазначають, що «регіональну політику слід розглядати як сукупність цілей, завдань і системних заходів з управління соціо-економіко-екологічним розвитком країни в її регіональному аспекті, що базується на гармонізації відносин між державою та регіонами, регіонів між собою»².

Вочевидь, у новій Стратегії стосовно розвитку територій має відбутись узгодження інтересів різних суб'єктів регіональної політики.

В умовах сьогодення розвиток регіональної політики на українському просторі переживає певні виклики, зокрема:

1. Першим є формування спільних цілей регіонального розвитку, які спроможні стати точками інтеграції інтересів територіальних громад. Регіональна політика опинилася на

другому плані порівняно з децентралізацією, а регіональний та субрегіональний (районний) рівень позбулися значної частки повноважень та фінансових ресурсів.

2. Необхідність запровадження кроків, які сприяють формуванню єдиного українського економічного, соціального та гуманітарного простору, визначивши пріоритетами міжрегіональне співробітництво та міжрегіональні проекти, що об'єднують Україну³.

Воєнні дії на сході України, тимчасова окупація частини території Донецької і Луганської областей та анексія Криму спричинили різкі зміни в економічному потенціалі регіону. Перед регіональною політикою постала низка завдань: визначення нової ролі низки регіонів в умовах значних змін рушійних сил їх розвитку (йдеться не лише про власне Донецьку та Луганську області, а й, зокрема, області, що межують з тимчасово окупованою територією АР Крим, економіка яких раніше була значним чином орієнтована на забезпечення півострова у курортний сезон та обслуговування транзитних маршрутів); ініціація пов'язаних із цим спільних міжрегіональних проєктів (транспортних, екологічних, соціальних, гуманітарних, виробничих та ін.); застосування інструментів для активізації ендегенного розвитку регіонів в умовах обмеженості зовнішнього інвестування⁴.

3. Ідентифікації суб'єктності регіональної громади. Враховуючи вимоги Державної стратегії регіонального розвитку (ДСРР) – 2020, необхідною є «горизонтальна координація дій органів державної влади, які мають вплив на регіональний розвиток, запровадження багаторівневого вертикального управління, що має сприяти синхронізації дій центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування у сфері регіонального та місцевого розвитку. Законодавчо така координація впливає із повноважень Мінрегіону як органу, що має координувати діяльність інших центральних органів виконавчої влади у сфері регіонального розвитку, а також через розробку регіональних стратегій розвитку, які мають відповідати ДСРР. Наразі питання координації на всіх рівнях залишається невирішеним»⁵. Тобто, пріоритетними є координація заходів у різних напрямках розвитку регіонів.

Отже, регіональний розвиток є процесом, що потребує дієвих та ефективних інститутів, вимагаючи тісної співпраці між урядами, бізнес-організаціями та соціальними групами

на кожному рівні. Європейська регіональна політика орієнтована на перетворення проблем на можливості.

Від початку XXI сторіччя регіональна політика ЄС визнає два головних види «пріоритетних» регіонів і районів: регіони, які відстають у розвитку, та райони, які потерпають від структурних труднощів. Визначення пріоритетних регіонів і районів на рівні Спільноти ґрунтується на спільній системі класифікації регіонів, яка має назву «Номенклатура територіальних статистичних одиниць (НТСО)», створеній Статистичною службою Європейських Спільнот (Євростат) у співпраці з національними інститутами для ведення статистики та забезпечення відповідності цих неадміністративних одиниць порівняльним економічним, соціальним, географічним показникам та показникам у сфері довкілля⁶.

Сьогодні регіональна політика базується на трьох основних принципах. По-перше, робиться наголос на сприянні економічному наближенню, щоб допомогти менш розвиненим регіонам (які розташовані в основному у нових країнах-учасниках) зменшити своє відставання від більш розвинених країн. По-друге, реалізуються заходи, спрямовані на покращення регіональної конкурентоспроможності і зайнятості. Третя категорія стратегій спрямована на сприяння співпраці між регіонами та країнами, щоб зменшити економічне значення національних кордонів. Успіх цієї політики базується на партнерствах у рамках ЄС, плануванні та належному управлінні. У разі застосування цих принципів управління програмами розвитку може здійснюватись децентралізовано.

Із завершенням децентралізації виникає потреба в інституційному забезпеченні взаємозв'язку розвитку громад та регіонів, на території яких вони знаходяться.

ОЕСР формулює дев'ять ключових правил ефективної децентралізації, яка сприяє регіональному розвитку:

- чітке, явне та зрозуміле визначення сфер відповідальності кожного з рівнів урядування;
- гарантоване належне фінансування всіх сфер відповідальності;
- зміцнення фінансової автономності субнаціональних рівнів для поліпшення підзвітності витрачання коштів;
- підтримка спроможності субнаціональних рівнів (із наданням пріоритетності спроможності управлінців та інституцій);
- формування адекватних механізмів координації рівнів урядування;

- підтримка інноваційного та експериментального врядування та залучення громадянського суспільства;
- застосування асиметричної децентралізації (надання більших чи, навпаки, менших повноважень територіальним утворенням одного рівня);
- постійне підвищення прозорості, удосконалення збору даних та зміцнення моніторингу результативності;
- зміцнення національних політик регіонального розвитку та систем вирівнювання і скорочення територіальних диспаратів⁷.

Важливим елементом взаємодії між Україною та ЄС у сфері регіональної політики є залучення регіонів України на постійній основі до діяльності європейських регіональних асоціацій, зокрема Асамблеї європейських регіонів (Assembly of European Regions), Ради європейських муніципалітетів та регіонів (Council of European municipalities and regions), Конференції європейських законодавчих асамблеї (Conference of European Regional Legislative Assemblies), Асоціації європейських прикордонних регіонів (Association of European Border Regions), Конференції периферійних морських регіонів (Conference of Peripheral Maritime Regions), Конференції президентів регіонів із законодавчими повноваженнями (Conference of President of Regions with legislative power), Європейської асоціації представників місцевого самоврядування гірських регіонів (European Association of elected representatives from Mountain Areas) та європейських міст (EUROCITIES)⁸.

Співробітництво між Україною та ЄС у сфері регіонального розвитку на сьогодні зосереджено на таких напрямках:

- Імплементація Меморандуму про взаєморозуміння для встановлення діалогу у сфері регіональної політики;
- Налагодження взаємодії між представниками місцевої та регіональної влади України та ЄС в рамках Комітету регіонів ЄС (КР);
- Реалізація Спільної ініціативи ЄС щодо Криму (призупинена на прохання української сторони);
- Реалізація на регіональному рівні проєктів за рахунок фінансових інструментів ЄС (Європейський інструмент суспільства і партнерства) та фінансових установ ЄС (Європейський інвестиційний банк, Європейський банк реконструкції та розвитку);

- Участь в реалізації Пілотної програми регіонального розвитку Східного партнерства (ППРП СхП);
- Участь в реалізації Стратегії ЄС щодо Дунайського регіону (Дунайська стратегія);
- Залучення регіонів України до діяльності європейських регіональних асоціацій, зокрема Асамблеї європейських регіонів, Ради європейський муніципалітетів та регіонів, Конференції європейських законодавчих асамблей, Асоціації європейських прикордонних регіонів, Конференції периферійних морських регіонів, Конференції президентів регіонів із законодавчими повноваженнями, Європейської асоціації представників місцевого самоврядування гірських регіонів та Європейських міст⁹.

За період існування Карпатського єврорегіону було впроваджено ряд проєктів, до яких слід віднести проєкти щодо спільного вирішення екологічних, соціальних та проблем інфраструктури, налагодження тісних зв'язків між підприємствами та бізнес-колами регіону, формування спільної інституційної бази, розвитку туризму, охорони здоров'я, освіти та культури, наукової діяльності та інших важливих сфер життя суспільства¹⁰.

Отже, важливою умовою ефективного єврорегіонального співробітництва України є створення інституційних умов для регіонального розвитку. З впровадження реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади відбувається поступове переосмислення щодо розвитку регіонів відповідно до потреб регіональної політики та з урахуванням пріоритетів євроінтеграційного курсу України.

Регіональна політика вимагає довгострокового стратегічного бачення цілей, які досягаються лише в результаті застосування дієвих інструментів.

Примітки:

1. Білик Р.Р. Детермінанти регіонального розвитку у вимірі економічної безпеки України: монографія. Львів: НАН України. ДУ «Інститут регіональних досліджень ім. М. І. Долишнього НАН України», 2016. С. 223–224.
2. Бутко М.П., Хомик О.Д. Методологічні засади формування сучасної парадигми політики регіонального розвитку. *Регіональна економіка*. 2014. № 2. С. 7–16.
3. Ткачук А. Ф. Регіональна політика – два кроки шляху. *Стратегія розвитку*. 2017. № 1. С. 11–16. URL:

http://regionet.org.ua/ua/Vuyshev_z_dryky_pershuynomer_zhurnalny_STRATEGI

4. Децентралізація і формування політики регіонального розвитку в Україні: наук. доп. / [Шевченко О. В., Романова В.В., Жаліло Я. А. та ін.]; за наук. ред. д-ра екон. Наук Я. А. Жаліло. Київ: НІСД, 2020. 153 с.
5. Ткачук А.Ф. Названа праця.
6. Мусис Ніколас Все про спільні політики Європейського Союзу/ Пер. з англійської К: «К 1 С», 2005. XIV. С. 176.
7. OECD. (2019). Making Decentralisation Work: A Handbook for Policy-Makers, OECD Publishing, Paris. URL: https://read.oecd-ilibrary.org/urban-rural-and-regional-development/making-decentralisation-work_g2g9faa7-en#page4
8. Ващук Ф.Г., Ващук О.М., Пріоритети державної стратегії регіонального розвитку України та роль інституціональних об'єднань у процесі її реалізації. Євро регіональне співробітництво України та його інтеграційний потенціал: збірник наукових праць за матеріалами круглого столу експертів (м. Ужгород, 20 квітня 2012 р.) / Відп. ред. І. В. Артьомов. Ужгород: ЗакДУ, 2012. С. 46.
9. Міністерство закордонних справ України. Про регіональне співробітництво між Україною та ЄС URL: <https://mfa.gov.ua/evropejska-integraciya/regionalne-spirovbitnictvo-mizh-ukrayinoyu-ta-yes/pro-regionalne-spirovbitnictvo-mizh-ukrayinoyu-ta-yes>
10. Лендшел М. Досвід Карпатського євро регіону: поштовх до переосмислення моделі транскордонного співробітництва / На шляху до Європи. Український досвід євро регіонів: Проект Київського центру Інституту Схід-Захід / за ред. С. Максименка, І. Студеннікова. К.: Логос, 2000. С. 40.

Проанализирован опыт формирования территориальных общин в Украине. Раскрыты приоритетные направления Государственной стратегии регионального развития и основные принципы региональной политики. Акцентировано на важных элементах взаимодействия между Украиной и ЕС в сфере региональной политики. В итоге было установлено, что с момента внедрения реформы местного самоуправления и территориальной организации власти происходит постепенное переосмысление развития регионов в соответствии с потребностями региональной политики.

Ключевые слова: региональное сотрудничество, трансграничное сотрудничество, децентрализация, Стратегия регионального развития.

Антон Найчук
кандидат філософських наук, доцент
(м. Кам'янець-Подільський)

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ ВИМІР ІСТОРІЇ

У статті проаналізовано, в контексті цивілізаційного поступу, підходи до поняття «історія». Здійснено соціально-філософський аналіз фундаментальних моделей історичних розвитку: регрес, прогрес, циклічність. Проаналізовано «людський фактор» в інтерпретації історичного процесу.

Ключові слова: суспільство, розвиток, історія, прогрес, регрес, циклічність.

Проблематика цивілізаційного розвитку завжди була в центрі суспільно-філософської думки. У працях Демокрита, Платона, А. Блаженного, Ф. Бекона, Г. Гегеля, К. Маркса, О. Конта, К. Ясперса, О. Шпенглера та інших були закладені загальні концептуальні та методологічні основи дослідження сутності суспільного розвитку.

Разом із тим, для глобального світу, класичні теорії в межах яких суспільство розглядали як соціальний, політичний організм, відносно замкнену систему, або акцентували увагу на особливостях мотивації й суб'єктивних образах соціальної взаємодії – не у повній мірі адекватні для пояснення різкого посилення динамізму та «непередбачуваності» соціально-політичних процесів і змін. Дана ситуація спонукає до пошуку нових підходів тлумачення сучасних соціально-політичних явищ, динаміки їх розвитку.

На сьогодні окреслилися три стратегії у вирішенні зазначеної проблеми:

- перша полягає у тому, щоб ввести корекцію в класичні парадигми, напрями стратегії, як правило, позначаються з приставкою «нео»: неомарксизм, неоеволюціонізм, неоструктуралізм тощо;

- друга стратегія, «натхнена» філософією постмодерну, прагне до використання різноманітних теоретичних підходів до опису, інтерпретації й пояснення одних і тих же явищ, процесів, що у певній мірі веде до суб'єктивізму;

- третя стратегія – теорія соціального становлення, активної взаємодії структур соціальних взаємозв'язків та їх творців¹. Тобто, людство в процесі свого становлення зміню-

вало не тільки структури суспільного життя, але й спосіб їх побудови.

У контексті нашого дослідження ми будемо виходити із «третьої стратегії», де історичний фактор вважається визначальним уже в силу того, що конкретний зміст основних напрямів діяльності суспільства та розв'язуваних ним завдань обумовлюється у кожному випадку історичним досвідом розвитку конкретного суспільства, політико-економічним рівнем розвитку окремої держави, характером і типом відносин, які склалися в суспільстві².

Як зазначає П. Штомпка: «... для того, щоб зрозуміти будь-яке сучасне явище, необхідно звернутися до джерел і процесів, які його спричинили»³, отже до їх історії.

Історія в перекладі з грецької – розповідь про минуле; про те, що пізнано. З погляду Платона, історія «позначає деяким способом те, що замикає течію ріки»⁴. Тобто, історія подібна «хаотичній течії ріки», якій вона надає уявну визначеність, у нашому випадку – суспільству.

Урізноманітнення «історичної» термінології змінювало ранній зміст терміну «історія». У Середньовіччі почали розрізняти «історію» та «витвір». Історичними знаннями вважалася сукупність загальновідомих і втаємничених оповідей про дійсні та вигадані події⁵.

Упродовж XVII – XIX ст. основною прикметою історії постає віра в прогрес і розвиток. Ж. Кондерсе, І. Гердер, Г. Гегель, К. Маркс накреслюють новий підхід до історії, заснований на визнанні спрямованості темпоральних змін дійсності, існування та пізнаваності об'єктивних законів природної та соціальної реальності, єдності історичного та логічного. Щоб зрозуміти сучасний світ з урахуванням у ньому непередбачених наслідків, необхідно вивчати історичні джерела соціальних реалій, простежуючи їхній розвиток⁶. При цьому історія інтерпретується не просто як наука про минуле, вона значною мірою звертається до минулого, проте пізнання минулого є основою для з'ясування закономірностей, що властиві теперішньому, й перспектив майбутнього. Саме зв'язок часів, зв'язок: минуле – сьогоденне – майбутнє, в розвитку суспільства є основним об'єктом історії⁷.

З появою праць М. Данилевського, О. Шпенглера, А. Тойнбі, у другій половині XIX – XX ст. однолінійна концепція прогресу розуміння історії зазнає критики, історія постає як вельми складне, нелінійне, поліцентричне утворення⁸.

Одночасно, висуваються аргументи, взагалі, «безцінності» історії. На думку К. Поппера, з позиції буденного розуміння поняття «історія» більшістю людей вона немає смислу, тобто «історії» у такому розумінні, в якому про неї говорить більшість людей, просто не існує. Є здебільшого різні історії, пов'язані з різними аспектами людського життя, а єдиної історії людства немає. Причому з усіх історій, з їх різноманітності обирається історія політичної влади як ядра історії⁹. Як зазначає А. Мельник, даний підхід до історії К. Поппера та його послідовників, «Підштовхнули у 70 – 80-і рр. XX ст. появу «археології знання» М. Фуко, «деконструктивізму» Ж. Деріди, «симулятивної історії» Ж. Бодрійєра тощо. Сліпа «стріла часу» від точки «Альфа» до точки «Омега», на уявленнях про існування якої побудовані версії історії К. Ясперса, М. Гайдеггера, Ш. Тейєра де Шардена та інших авторів, у річищі постмодерністичних тлумачень постає як архаїчна фантазія. Вона заснована вірою у «стрілу часу» неіснуючого «соціального організму», віртуальна мета якого реалізується від невідомого первісного («ембріонального») стану до невідомого, розвиненого кінця¹⁰. Дане трактування „позбавляє історію вектору майбутнього”, неможливості визначити мету, ідеальну схему майбутнього суспільного устрою¹¹.

Складність визначення змісту історії, шляхів і проблем історичного пізнання полягає у тому, що в усіх його сферах присутня людина – головна дійова особа історичного процесу. Вона є історичною особою і творцем історії, а також дослідником, осмислювачем усього історичного досвіту. Людський фактор вносить у пізнавальний процес багато питань суб'єктивного характеру, що ґрунтується, в першу чергу, на духовності, відповідному професіоналізмі кожної особи, на рівні та можливості інтелекту. Роль людини в історії визначальна вже тільки тому, що історія, історичний процес не можуть бути без людини – його творця. Людина і природа, людина і суспільство, людина і люди – такі зв'язки, таке поєднання комплексу проблем важко піддається осмисленню, вивченню, дослідженню¹². Як слушно відзначав В. Ключевський, «без знання історії ми повинні визнати себе випадковостями, що не знають, як і навіщо прийшли у світ, як і для чого ми живемо, як і до чого повинні прагнути»¹³. Тобто, статус історії як світоглядної категорії визначається тим, що поза нею людина не може усвідомлювати належність до свого народу та людства загалом.

Отже, історія – це історичне буття людини і людства; певного роду знання, оповідання про життя, долю та діяльність народів; предмет цього значення як сукупність певного роду фактів (подій), вишикуваних у певний об'єктивний процес доступний раціональному осмисленню¹⁴.

Нині історичне мислення постає як важлива складова соціально-філософського освоєння дійсності в реалізації й осягненні іманентного зв'язку, що має місце між різними підходами до поняття «історія». У цьому процесі ключову роль відіграє філософія. Вона розглядає історію не лише як предметну сферу, існуючу окремо від суб'єкта, але у її взаємозв'язках з людиною, своєрідність яких зумовлюється особливостями та перебігом історичних процесів на певному етапі, з одного боку, і унікальністю того або іншого індивіда (його культури, долі, світогляду, здібностей) – з іншого. Відтак історія постає у єдності онтологічних і гносеологічних характеристик, як багатомірний феномен, різноманітні вияви якого неоднаково фіксуються і акцентуються у діяльності, відносинах, поведінці, спілкуванні та свідомості різних людей, даючи в підсумку історію як цілісність і водночас – як конкретне і невичерпне розмаїття історичних реалій, утворене, відтворене та відображене окремим індивідуальним горизонтом історичної життєдіяльності й свідомості кожної людини, а їх сукупністю – як інтегральне поле їх перетину. Людські долі у контексті змінного часу, людські долі в системі змінних соціальних структур і культури, людські долі у перипетіях ідей, поглядів, переконань, внутрішня причетність людини до всіх подій, до своєї долі і життя – складають основу соціально-філософського освоєння дійсності, предмет її історичного мислення¹⁵. Поза цією умовою соціально-філософське пізнання постає схоластичним теоретизуванням, перетворюється на спекуляцію, породжує соціальні утопії, безплідність яких довів загальноцивілізаційний досвід історичного розвитку. К. Ясперс з даного приводу пише: «... В історії є внутрішні структури, які формуються за допомогою перетворення простої реальності індивідуального і неминуче гинучого. Історія стає такою лише шляхом поєднання загального й індивідуального, але таким чином, що вона показує індивідуальність неповторного значення, одиничне – загальне. Вона є перехід як вираження буття»¹⁶. Іншим словами, історія – це якісний час, невідривно зв'язаний з подіями людського буття, змістом і цілями його розвитку. Відповідно

в історії важливий не стільки казуальний зв'язок явищ між собою, скільки семантичний. Матеріальний світ розгортається через діяльність. Людський – через історію.

З вище зазначеного можна констатувати, що єдиного погляду на історію, а відповідно, й на історичний процес розвитку людства не існує, існують різні їх версії. Вони можуть бути різноманітними, трактувати факти і сукупність фактів у будь-який спосіб. Природа історичного пізнання така, що можливість пізнання істини обумовлюється тут і світоглядом науковця, і ідеологією, яку він проповідує, і методологією, яку він використовує, та іншими факторами. Це свідчить про певну початкову позицію науковця, про можливість інтерпретації історії.

У цьому контексті А. Гофман виділяє чотири теорії «оцінки напряму і якості соціального розвитку» – теорії регресу, прогресу, циклічного розвитку (кругообігу) і маятникового розвитку. Проте, теорія маятникового розвитку, на думку дослідника, є різновидом циклічного розвитку¹⁷. О. Дугін при висвітленні «розуміння смислу і логіки історії», не дивлячись на те, що вони мають багато нюансованих варіантів та проміжних версій, визначає три фундаментальні моделі – регрес, прогрес, циклічність (перманентизм)¹⁸.

Регрес (від лат. – повернення, рух назад) – перехід від більш високих форм розвитку до нищих; спад у розвитку чого-небудь; рух назад; зміни до гіршого; протилежність прогресу¹⁹. Відносно суспільного процесу – це «зворотний» рух буття, що несе погіршення духовної якості життя, збільшення катаклізмів, відступ від усталених норм²⁰.

Розуміння змісту історичного процесу як регресу, власнито переважній більшості типів традиційних суспільств і характерна для більшості релігій і сакральних учень. Проте, не слід забувати, що більшість країн «третього світу» та деякі розвинуті країни (такі, як Японія, або країни Тихоокеанського регіону) до сьогодні живуть в умовах традиційних суспільств, де релігія (або інші форми сакрального) продовжують відігравати основну роль. У залежності від того, в якій мірі релігійна (сакральна) модель впливає на суспільство, культуру, погляд на історію (як на процес виродження людства, його деградацію, його регрес) залишається стійким і незмінним²¹.

Філософські засади прогресу сформував Ф. Бекон. Головну увагу він звертав на прогрес науки та техніки, зростаюче панування людини над природою, що знайшло відображен-

ня в його концепції «примноження знання»²². Модель історії як прогресу прямо протилежна традиційній моделі, в якості еталону представлене майбутнє, яке різними соціально-філософськими школами інтерпретується по-різному²³.

Більш толерантну альтернативу прогресу, в порівнянні з регресом, складає циклічна модель історії. У сучасній науці вона представлена М. Данилевським (культурно-історичні типи)²⁴, О. Шпенглером (високі культури)²⁵, А. Тойнбі (локальні цивілізації)²⁶, П. Сорокіним (культурні суперсистеми) та іншими. Значна частина теоретиків циклічної моделі історії підтримують ідею, що кожна цивілізація заснована на певній вихідній духовній передумові, великій ідеї, «сакральній цінності», або первинному символі, навколо яких формуються складні духовні системи²⁷.

Перманентизм не сприймає ні абсолютного прогресу, ні абсолютного регресу. Дані поняття для нього є відносними тому, що його прихильники розглядають енергію історії людства, як щось постійне – в одному випадку вона прибуває (прогрес), в іншому спадає (регрес). Нове тут розуміється через співвідношення з постійним і незмінним. Теперішнє, минуле і майбутнє пізнаються ними через вічне.

Отже, аналіз трьох моделей історичного розвитку, дає змогу відзначити, що єдиної концепції до вектору суспільного розвитку. Даний момент слід враховувати, досліджуючи ті чи інші соціально-політичні явища. Лише такий полікардинальний підхід не тільки наблизить нас до історичної істини, але й надасть можливість об'єктивно оцінити вектори подальшої трансформації суспільства, держави та її інститутів.

Примітки:

1. Штомпка П. Социология социальных изменений / Петр Штомпка; [пер. с англ.; под. ред. В.А. Ядова]. Москва: Аспект Пресс, 1996. С. 6.
2. Саркисова Н. А. Государство в политической системе общества переходного периода // История государства и права. 2009. № 4. С. 4.
3. Штомпка П. Названа праця. С. 13.
4. Платон. Сочинения: в 3-х т. [пер. с древнегреч.; общ. ред. А.Ф. Лосева, В.Ф. Асмуса]. Москва: Мысль, 1968. Т. 1.: Кратил. 1968. С. 486.
5. Кравченко С.А. Социология: парадигмы через призму социологического воображения. Москва: Экзамен, 2002. С. 962.

6. Мельник А. І. Історія та предмет соціально-філософської рефлексії (український дискурс на рубежі століть). Чернівці: ЧДІЕУ; Київ: Інститут вищої освіти НАН України, 2008. С. 70.
7. Августин А. Вказана праця. С. 67.
8. Бондаренко Г.В. Історичне пізнання: питання теорії і практики. Луцьк: Ред.-вид. відд. Волин. держ. ун-ту ім. лєси України, 1998. С. 54-63.
9. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги: в 2 т. [пер. с англ. О. Буценко]. Київ: Основи, 1994. Т. 1: Спалах пророцтва: Гегель, Марс та послідовники. 1994. С. 292-294.
10. Августин А. Вказана праця. С. 10.
11. Афоній Е.А., Бандурка О.М., Мартинов А.Ю. Велика розтока (Глобальні проблеми сучасності: соціально-філософський аналіз) А. Афоній. Київ: ПАРАПАН, 2002. С. 29; Михальченко М.І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи Дрогобич: Відродження, 2004. С. 27.
12. Бондаренко Г.В. Вказана праця. С. 104.
13. Ключевский В.О. Письма. Дневники. Афоризмы и мысли об истории. Москва: Наука, 1968. С. 332.
14. Философский словарь / [авторы-составители: И.В. Андрущенко, О.А. Вусатюк, С.В. Липецкий, А. В. Шуба]. Київ: АСК, 2006. С. 355.
15. Філософський словник соціальних термінів / [під гол. ред. В. П. Андрущенка; вид. 3-є, доп.]. Харків: «Р.І.Ф.», 2005. С. 351.
16. Ясперс К. Смысл и назначение истории / Карл Ясперс; [пер. с англ.] Москва: Политиздат, 1991. С. 243.
17. Гофман А. Б. Семь лекций по истории социологии: [учебное пособие для вузов]. Москва: Книжный дом „Университет“, 1997. С. 43.
18. Дугин А. Г. Философия Политики. Москва: Арктогея, 2004. С. 44.
19. Философский словарь / [авторы-составители: И. В. Андрущенко, О. А. Вусатюк, С. В. Липецкий, А. В. Шуба]. С. 712.
20. Дугин А. Г. Вказана праця. С. 44-45.
21. Там само. С. 45.
22. Бекон Ф. Сочинения: в 2 т. [общ. ред. А. А. Субботина]. Москва: Мысль, 1971. Т. 1: О достоинстве и приумножении наук. 1971. С. 180, 346-347, 536.
23. Ясперс К. Вказана праця. С. 33; Гегель Г. В. Ф. Работы разных лет: в 2 т.; [общ. ред. А. В. Гулыги]. Москва: Мысль, 1973. Т. 2: Учение о понятии и философская энциклопедия. 1973. С. 204-205; Антология мировой философии: в 4 т. / [ред. колегия: В. С. Нарский]. Москва: Мысль, 1971. Т. 3: Буржуазная философия конца XVIII в. – первых двух третей XIX. 1971. С. 553.
24. Бондаренко Г. В. Названа праця. С. 20-21.
25. Арон Р. Этапы развития социологической мысли Москва: Прогресс Политика, 1992. С. 505.

26. Мартынов А. Конфуцианская утопия в древности и в средневековье // Китайские социальные утопии: статьи. Москва: Наука, 1987. С. 14-27.
27. Сорокин П. Социологическая история современности: Специализир. информ. по общеакад. прогр. „Человек, наука, общество: комплекс. исслед“. Москва: ИНИОН, 1992. С. 192-194.

В статье проанализированы, в контексте цивилизационного развития, подходы к понятию «история». Осуществлен социально-философский анализ фундаментальных моделей исторического развития: регресс, прогресс, цикличность. Проанализирован «человеческий фактор» в интерпретации исторического процесса.

Ключевые слова: общество, развитие, история, прогресс, регресс, цикличность.

УДК 321.64 «193/196»

Сергій Вонсович

*доктор політичних наук, доцент
(м. Кам'янець-Подільський)*

ГЕНЕЗА ТЕОРІЇ ТОТАЛІТАРИЗМУ (30-60-ті роки ХХ століття)

Розглядаються політичні концепції, що склали основу розвитку теорії тоталітаризму. З'ясовується специфіка їх творення та практика застосування. Аналізується тоталітаризм як тип свідомості, та форма державного устрою.

Ключові слова: теорія, тоталітаризм, фашизм, комунізм, демократія, режим, система політична, розвиток політичний.

Проблеми розробки та впровадження теоретичних досліджень тоталітаризму у сучасних умовах становлять значний, інтерес для науковців різних країн. За умови надзвичайної заплутаності стану розробки даної теми видається абсолютно необхідним аналіз генези теорії тоталітаризму. Власне наукове осмислення феномену тоталітаризму, яке було пов'язане із практикою політичного розвитку, розпочалося у 30-х роках ХХ століття.

Із праць вказаної тематики, насамперед, потрібно назвати тих авторів, які першими почали дискусії про тоталітаризм (В.Райх, Е.Фром, Ф.Боркенау, Ф.Гайек, К.Поппер та ін. Науковці розглядають як загальні, так і окремі риси та

ознаки тоталітаризму. На соціально-психологічні аспекти тоталітаризму звернена увага в роботах В.Райха «Масова психологія фашизму» та Е.Фрома «Втеча від свободи». У цих працях автори розкрили особливості психіки і поведінки людини в умовах диктаторської форми правління - фашизму. Е.Фром виокремлював ряд деструктивних типів характерів, які схильні відмовитися від свободи і тим самим від власної особистості: авторитаристський, руйнівний, автоматично конформістський.

Зауважимо, що у більшості праць періоду Другої світової війни термін «тоталітаризм» вживався стосовно політико-правових режимів у Німеччині, Італії. В той же час СРСР, який став союзником демократичного Заходу, перестав носити це тавро.

Спроба Ф.Боркенау осмислити і охарактеризувати новий політичний феномен була здійснена ним у праці «Тоталітарний ворог». Характеризуючи сучасне йому суспільство, Ф. Боркенау зауважував, що ...зараз світ знаходиться в мертвій точці, коли старі імпульси капіталізму вже не працюють, а нові сили ще не можуть бути задіяними у повній мірі. В цих умовах, внаслідок повного краху індивіда та індивідуальності як фундаментального принципу життя соціуму, виник тоталітаризм, і хоча цей процес тією чи іншою мірою охопив усі індустріальні країни, найбільше постраждала Центральна та Східна Європа. Німеччина і СРСР намагаються нав'язати свій тип політичного режиму всьому світу за допомогою тоталітарної революції. Саме цей факт протиставляє їх західній цивілізації. Відповідно дослідник наголошує на тому, що їхня подібність полягає у формуванні політичної системи. Режими не терплять конкуренції і прагнуть до монополії на владу в межах тоталітарних режимів, які поєднують риси тиранії і охлократії.

Яскравим прикладом зміни акценту у розробці теорії тоталітаризму може слугувати праця Ф.Гайєка «Шлях до кріпацтва». Автор пов'язував генезис тоталітаризму з антиліберальними (перш за все з соціалістичними) політичними течіями кінця XIX- початку XX століття, що заперечували абсолютну цінність особистості і розглядали людину як момент в русі до якоїсь абстрактно - колективної мети.

Ф. Гайєк обґрунтовував взаємозв'язок тоталітаризму із соціалізмом і властивими йому економічним контролем, централізованим плануванням, суб'єктивізмом та волюнта-

ризмом у прийнятті рішень на основі політичної мотивації, колективістським суспільством і мобілізацією виробництва. Наголошуючи на різноманітних засобах маніпуляцією людської свідомості, Ф. Гайєк підкреслював, що за монополії на засоби масової інформації, ... мова йде уже не тільки про те, щоб намагатись посіяти між людьми ті чи інші переконання. В такій ситуації вправний пропагандист посідає, майже необмежену владу над свідомістю людей і навіть найрозумніші і найбільш незалежні у судженнях не можуть повністю уникнути пропагандистського впливу, якщо вони відрізані від інших джерел інформації».¹

Інакше конструктивне бачення тоталітаризму визначило зміст праці «Відкрите суспільство та його вороги», відомого теоретика К. Поппера. Ця праця й сьогодні вважається класикою західної тоталітаристики. К. Поппер вбачав риси тоталітарної організації влади і суспільства саме у трайбалістському «закритому суспільстві». За цього він виокремлює його такі ознаки: 1) відсутність змін у суспільстві, а зміни, які відбувалися, мали на меті не покращення суспільних умов, а зміцнення панівної верхівки; 2) державна ідеологія, що визначала безальтернативно єдиний і вірний шлях розвитку; 3) відсутність відповідальності влади перед суспільством; 4) масово табуйоване життя; 5) відсутність конкурентної боротьби за статус; 6) сакральність державних інституцій, вождя; 7) контроль над приватною власністю або її заборона; 8) консервація відносин, їх ритуалізація (паради, демонстрації відданості вождеві); 9) автаркія - незалежність від торгівлі; 10) культивування образу ворога як виправдовування жорстокості і несправедливості, беззаконня щодо власного населення.

Таким чином, протиставляючи «відкрите суспільство» «закритому суспільству», К. Поппер наголошував, що «...тоталітаризм в його нинішньому розумінні приналежний до традиції так само давньої, як і власне наша цивілізація», отже, сучасний тоталітаризм, – це лише один з епізодів у вічному бунті проти свободи, що відрізняється від попередніх не так своєю ідеологією, як тим, що його вожді успішно втіляли бунт проти свободи народним рухом»².

Інший дослідник Дж. Талмонд у праці «Походження тоталітарної демократії» робить спробу простежити витоки ліберальної і тоталітарної демократії, починаючи з XVIII століття. Слід зазначити, що спільним у цих напрямках полі-

тичного думання було твердження про вищу цінність свободи. Натомість відмінним у ліберальній демократії було те, що: а) свобода виявляється у відсутності примусу; б) визнання спонтанності суспільних процесів. Для тоталітарної демократії це позначилося в тому, що: а) демократизм виходить з примата і ексклюзивності істини у політиці; б) свобода розглядається через прагнення досягнути абсолютної (пізнаної) і позитивно сформульованої колективної цілі. Тоталітаризм, таким чином, виступав в якості продукту нового часу.

Своєрідного апогею розвитку теорія тоталітаризму переживає у 50-х роках. До робіт цього періоду належать праці Х. Арендт³, К. Фрідріха і Зб, Бжезинського⁴, Р. Арона⁵. Теорія тоталітаризму засновується на трьох основних ідеях: а) тоталітаризм являє собою історично нову форму панування, що відрізняє її від усіх старих форм автократії; б) за усієї різниці, що пов'язана з метою і самооцінкою цього феномена, є суттєвим спільне між націонал-соціалізмом і більшовизмом; в) для тоталітарних диктатур ХХ століття типовим є те, що вони прагнуть мобілізувати маси і при цьому систематично порушують не тільки громадянські права, а й права людини.

Серед робіт, які залишили найпомітніший слід у формуванні теорії тоталітаризму, варто відзначити працю Х. Арендт «Походження тоталітаризму». В ній авторка спробувала дослідити і проаналізувати політичні, ідеологічні, соціологічні та психологічні засади цього складного соціального явища. Зокрема, вона стверджувала, що тоталітарний режим характеризується наявністю чотирьох базових елементів, які відіграють роль каркасу для підтримки усієї політичної системи країни. Це, по-перше, всесильна сакральна ідеологія. По-друге, механізми безперервного масового терору, по-третє, містичний вождь, який викликає водночас любов і ненависть, по-четверте, квазіпартія як корпорація володарів, що функціонує з безкінечними махінаціями всередині себе. Дослідниці вдалось простежити зв'язок між тоталітарною організацією і безструктурною людською масою. Цим зв'язком стали тоталітарні рухи, що були натхненні ідеологією, яка впливала більше на інстинкти, ніж на розум людей. Стратегічним матеріалом для формування таких рухів були маси, поява яких стала можливою в результаті атомізації індивіда за капіталізму. Х. Арендт вважала, що тоталітарний режим трансформує структуровані класи в маргіналі-

зовані маси, знищуючи тим самим будь-яку соціальну стратифікацію у суспільстві, витісняє партійну систему масовим рухом, а не диктатурою однієї партії, зміщує центр влади з армії до таємної поліції і проводить зовнішню політику, відкрито зорієнтовану на світове панування.

У той же час німецький учений К. Фрідріх, що проживав у США, запропонував класифікацію ознак тоталітарного суспільства, яка згодом стала найбільш відомою і популярною. Основні ознаки цього своєрідного феномена К. Фрідріх виклав у праці «Тоталітаризм». У 1956 року вийшла спільна праця Карла Фрідріха і Збігнева Бжезінського «Тоталітарна диктатура і автократія», яка стала етапною у формуванні класичної теорії тоталітаризму в західній, англо-американській, політичній науці. Автори закликали інших дослідників відмовитись від крайнього редуccionізму в тлумаченні тоталітарного феномену, коли специфіка політичного режиму виводилась із психічних аномалій і моральних патологій правлячої еліти, сутності національного характеру або «моральної кризи нашого часу. Тоталітаризм у їхній інтерпретації поставав як певна «система, в якій передовими технічними інструментами політичної влади без жодних обмежень володіє централізоване керівництво елітного руху, метою якого є здійснення тоталітарної революції, що включає зміну самих людей на підставі довільних ідеологічних догм, які поширюються владою в атмосфері єдності всього населення, що штучно підтримується насильницькими методами. Загалом тоталітаризм визнавався як політичний феномен, що безперервно пов'язаний з європейською цивілізацією нового часу. А його дуалістичність, як політична, так і технологічна, зумовлена попереднім розвитком суспільства.

Дослідник К. Фрідріх визначив п'ять ознак, притаманних тільки тоталітаризму – так званий «тоталітарний синдром». Це, по-перше, офіційна ідеологія; по-друге, єдина масова партія; по-третє, система терористичного поліцейського контролю; по-четверте, контроль над ЗМІ; по-п'яте, контроль над збройними силами; по-шосте, централізоване керівництво економікою, автори, таким чином, запропонували чи не перше чітко окреслене політологічне визначення основних параметрів класичного тоталітарного режиму, яке у подальшому дістало назву «тоталітарного синдрому».

Хрущовська «відлига» і поступове пом'якшення відносин між СРСР та Заходом істотно позначились на популяр-

ності теорії тоталітаризму. З одного боку, вона зазнала деяких доповнень і уточнень, що враховували зміну історичних реалій та вносили нові концептуальні підходи. Слушну думку з цього приводу висловив французький мислитель Г.Маркузе. Він зазначав: «У тій мірі, в якій свобода від злиднів як конкретна сутність будь-якої свободи перетворюється на реальну можливість, права і свободи, які пов'язані з державою, що має меншу виробничу ефективність, втрачають свій колишній зміст. В умовах рівня життя, який підвищується, невідкорення системі здається соціально безсensem». Автор визначив новий тип тоталітаризму, який охарактеризував таким чином: «...тоталітарне» тут означає не тільки терористичне політичне координування, але також не терористичне економіко-технічне координування, яке здійснюється за рахунок маніпуляції з потребами за допомогою майнових прав. Тоталітаризму сприяє не тільки специфічна форма уряду або правлячої партії, але також специфічна форма виробництва та розподілу, яка може бути цілком відповідною до «плюралізму» партій, преси, конкуруючих сил і таке інше»⁶.

Зазначену позицію підтверджує філософ М.Фуко. Характеризуючи перехід від дисциплінарного суспільства до суспільства контролю, він зауважує, що «...дисциплінарне суспільство – це суспільство, у якому соціально-політичне управління здійснюється за допомогою розгалуженої мережі апаратів, які виробляють і регулюють звичай і звички та виробничі практики»⁷.

Американський політолог Г.Спіро, узагальнюючи різноманітні концепції тоталітаризму, водночас був змушений порушити питання і про евристичну цінність подібних теорій. До числа визначальних ознак тоталітаризму Спіро відніс: 1) схильність до однієї, позитивно окресленої мети (як то індустріалізація, расове панування і т.д.); 2) непередбачуваність і невизначеність, що випливає з перманентної процедурної флуктуації; 3) широкомасштабне використання організованого насильства військовими або напіввійськовими формуваннями і секретною поліцією; 4) зусилля з підкорення або ліквідації організацій чи асоціацій, не лояльних режимові; 5) прагнення досягти загальної участі населення в суспільних організаціях, об'єднаних єдиною метою; 6) універсалізація мети у напрямі переробки всього людства за образом і подобою самої тоталітарної системи.

Поряд з працями цих вчених, класичними стали хронологічно пізніші доробки Р.Арона. Так, французький дослідник уточнив п'ять основних ознак тоталітаризму. По-перше, монопольне право однієї партії на політичну діяльність; по-друге, ідеологія отримує статус єдиного авторитету, а надалі - і офіційної державної істини; по-третє, застосування всіх засобів переконання від силового впливу до індоктринації за допомогою засобів масової інформації, які знаходяться під контролем, і поширюють цю ідеологію; по-четверте, підкорення державі більшості видів економічної і професійної діяльності людини; по-п'яте, політизація і ідеологізація усіх сфер суспільного життя людини, і, як завершальний акорд - терор, поліцейський та ідеологічний водночас. У підсумку дослідник зауважував, «що лише поєднавши ці ознаки разом, можна отримати явище тоталітаризму в завершеному вигляді»⁸.

Американський політолог К.Дойч, виходячи з «теорії ігор» і кібернетичних методів підкреслював, що в умовах безперервного зростання інформаційних потоків технічно неможливим стає здійснення ефективного управління з одного центру, наголошуючи на трансформації політичної системи у майбутньому. Характер зміни системи залежав від міри її адаптованості і міг проявитись у формі або перерозподілу владних ресурсів і повноважень у бік децентралізації, або неминучого колапсу тоталітарної системи що немає імунітету від розпаду і дезінтеграції.

Важливе значення в загальній теорії тоталітаризму 30-60 років минулого століття займає проблема етапів становлення, шляхів і передумов тоталітаризму. Політолог А. Валицький вважає, що тоталітаризм як процес складається з трьох фаз: фази революційного наступу, яка закінчується побудовою тоталітарної держави; фази відносної стабілізації цієї держави; тривалої фази поступової детоталітаризації, яка повинна закінчитись крахом системи. Сталінізм, на його думку, був найдосконалішим наближенням до моделі тоталітарної держави⁹.

Для першого етапу, етапу становлення і функціонування тоталітаризму характерним є переплетіння міфу, історії і теоретичних вчень, що формують потенційну базу для прихильників, створюючи тим самим одну з багатьох передумов тоталітаризму. На другому етапі відбувається процес становлення тоталітаризму як політичного режиму. В цей

період тоталітарні вчення та ідеї окреслюються в чіткі ідеологічні доктрини, які стають пріоритетними у вже організованому масовому русі, є основою формування цілісної системи суспільних поглядів і цінностей. Змістом третього етапу є остаточне утвердження тоталітарного режиму, приведення соціально-економічного, політичного устрою до повної відповідності із тоталітарною системою цінностей. У цей період тоталітаризм сягає свого апогею. На четвертому етапі відбувається процес кризи тоталітаризму, чому можуть сприяти як внутрішні, так і зовнішні фактори. Для Радянського Союзу цей етап був характерний перетворенням політичних інституцій в бюрократизовані структури, які обслуговували потреби номенклатури, остаточним відчуженням влади від мас і суспільства, що в кінцевому результаті призвело до розпаду системи, що характеризує вже п'ятий, останній, етап тоталітаризму.

Вцілому дослідження західних вчених 80-90-х років характеризуються способами подолання реверсії тоталітаризму та аналізу можливих шляхів переходу до демократії.

Аналіз генезису теорії тоталітаризму дає підстави: 1) розглядати тоталітаризм як явище світової історії, яке поступово сформувалося із авторитарних традицій давніх деспотій і який досяг свого апогею на конкретно-історичному етапі, що припадає на XX століття; 2) як напрям світової політичної думки, що виправдовує необмежену етатизацію, репресивно-терористичні методи управління і контролю, індоктринацію і маніпулювання свідомістю мас, тощо; 3) як тип свідомості, що характеризується екстремізмом, радикалізмом, ксенофобією, антианархізмом і антилібералізмом і зорієнтований на владу і на силу; 4) як концепт англо-американської політології 50-60-х рр. XX століття, який застосовується для характеристики політичних особливостей націонал-соціалістичного, фашистського і комуністичного режимів; 5) як форма державного устрою та суспільно-політичний лад етатизованих ідеократій індустріальної доби; 6) ідейним джерелом тоталітаризму слугують різноманітні утопічні вчення і доктрини, головним змістом яких є раціональне обґрунтування позитивно окреслених цілей майбутнього суспільства.

Примітки:

1. Фрідріх А. Гаск. Шлях до кріпацтва, Переклад з англійської: ГО «Ціна держави». Київ: ГО «Ціна держави», 2016.
2. Карл Поппер Відкрите суспільство та його вороги. Том 1 / Перекл. з англ. О. Коваленка. К.: Основи, 1994.
3. Ханна Арендт Джерела тоталітаризму. К.: Дух і літера, 2005.
4. Fridrich C. Brzezinski Z. Totalitarian dictatorship and Autocracy Cambridge, 1965.
5. Арон Р. Демократия и тоталитаризм. М.: Текст, 1993.
6. Маркузе Г., Одномерный человек М.: REFL-book, 1994.
7. Фуко М. Рождение биополитики. Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1978-1979 учебном году. Пер. с фр. А.В. Дьяков. СПб.: Наука, 2010.
8. Арон Р. Демократия и тоталитаризм. М.: Изд-во «Текст», 1993.
9. Валіцький А. Марксизм і стрибок у царство свободи: історія комуністичної Утопії. К., Всесвіт, 1999.

Рассматриваются политические концепции, которые составили базу развития теории тоталитаризма. Выясняется специфика их создания и практика применения. Анализируется тоталитаризм как тип сознания и форма государственного устройства.

Ключевые слова: теория, тоталитаризм, фашизм, коммунизм, демократия, режим, система политическая, развитие политическое.

ЗМІСТ

Переднє слово.....	3
---------------------------	---

НАУКОВІ ДОПОВІДІ ТА СПОГАДИ

Валерій Смолій. Професор Анатолій Копилов як історик і вчений-болгарист.....	5
Олександр Завальнюк. Розвиток Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту за ректорування професора А. Копилова (1977-1997 рр.).....	14
Валерій Степанков. Новатор вишівського управління..	28
Юрій Макар. Час і пам'ять.....	52
Руслан Постоловський. Сторінки пам'яті про діяльність Альберта Чернія та Анатолія Копилова.....	57
Семен Абрамович. Анатолій Олексійович Копилов (Ректор із великої букви).....	60
Олександр Волковинський. І йдуть буття години й днини, карбуючи рельєф сяйної постаті.....	63
Тетяна Дуткевич. Талант керівника і вдача лідера...	68
Віктор Федорчук. Життя, наповнене сенсом.....	72
Юрій Хоптяр. Минуле і роздуми: спогади про ректора Анатолія Копилова.....	77
Анатолій Гуцал , Віталій Гуцал. Анатолій Олексійович Копилов: погляд через роки.....	82
Василь Лішук. Ректор Кам'янець-Подільського педагогічного інституту Копилов Анатолій Олексійович (1977–2001 рр.): спогад колеги.....	86
Борис Ткачук. Спогад про Анатолія Копилова: шануємо та пам'ятаємо.....	87
Надія Крючкова Анатолій Олексійович Копилов – науковець і ректор: спогади.....	88

РОЛЬ ОСОБИ В ІСТОРІЇ

Олександр Головка. Архієпископ Бруно Кверфуртський: голос із тисячолітньої давнини.....	90
--	----

Андрій Чуткий. Микола Дашкевич: «незнакова» персоналія як індикатор становища української інтелігенції в Російській імперії на межі XIX – XX ст.....	103
Вадим Стецюк. Імперський військовослужбовець у прикордонному гарнізоні: кейс Олександра Лукомського.	110
Олександр Шолк. Генерал Сергій Дельвіг: російський аристократ на українській службі.....	116
Діана Яблонська. Військовик та викладач Кам'янець-Подільського ІНО Борис Новодворський: маловідома біографія.....	121
Олександр Марчук. Міністр ісповідань І. Огієнко: основні заходи щодо розбудови української автокефальної православної церкви (вересень 1919-липень 1920 рр.).....	126
Олександр Григоренко, Вадим Григоренко. Дунаєвецької землі сини: визначні дослідники вітчизняної історії, патріоти, громадсько-політичні діячі Ф. Шевченко і П. Гай-Нижник.....	132

ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ І МЕТОДОЛОГІЇ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

Володимир Верстюк. Еволюція методологічних засад наукового пошуку М. Костомарова протягом 1859-1885 рр.....	151
Сергій Тимофійко. Проекти розв'язання національного питання в Російській імперії на сторінках газети «Революционная Россия» (1902-1905 рр.).....	161
Олександр Кравчук. Монографія Марії Омельченкової про першого президента Чехословаччини Т. Масарика...	169
Ірина Паур. Становлення філокартії як спеціальної історичної дисципліни.....	178
Олександр Комарніцький. Освітній простір Кам'янця-Подільського у 1944-1945 рр.: на матеріалах газети «Прапор Жовтня».....	183
Людмила Климчук. Науковий збірник бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка з питань книгознавства та бібліотекознавства.....	190

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Олександр Юга. Козацька проблема в політичній свідомості владної верхівки Речі Посполитої (лютий – червень 1648 р.)..... 198

Сергій Олійник. Співпраця російських наукових кіл і громадськості з галицькими інтелектуалами у великодержавних цілях Росії (30-ті рр. XIX – початок XX ст.) 209

Іван Боровець. Від Мюнхена до Відня: словацьке питання на міжнародній арені (жовтень – початок листопада 1938 р.)..... 216

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Сергій Сидорук. Солдатські сім'ї у громадському житті Правобережної України..... 226

Василь Марчук, Андрій Королько. Військові дії та відбудова народного господарства на Покутті в 1916–1918 рр..... 232

Інна Ісакова. Реформа децентралізації на Дунаєвеччині у 2015-2017 роках як засіб ресурсної самодостатності територіальних громад..... 242

ПИТАННЯ ФІЛОСОФІЇ, ПОЛІТОЛОГІЇ І СОЦІОЛОГІЇ

Тетяна Білецька. Соціальний інтелект як чинник успішної професійної діяльності..... 255

Ольга Віннічук. Регіональне співробітництво України з ЄС у контексті реформи децентралізації місцевого самоврядування..... 261

Антон Найчук. Соціально-філософський вимір історії 268

Сергій Вонсович. Генеза теорії тоталітаризму (30-60-ті роки XX століття)..... 275

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**АНАТОЛІЙ ОЛЕКСІЙОВИЧ
КОПИЛОВ**

ОСОБИСТІСТЬ У ВИМІРІ ЕПОХИ

Спогади. Дослідження

Випуск III

Укладачі:
Володимир **Дубінський**
Валерій **Степанков**

Літературний редактор:
Зореслава **Шевчук**

Технічний редактор:
Ірина **Пігович**

